

ศึกษาปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF PAÑÑĀ (INSIGHT) INTO THE PHENOMENA OF
PRESENT MOMENT IN VIPASSANĀBHĀVANĀ

นางสาวนฤมล อภินิเวศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาปัญญา รู้แจ้ง สภาวะธรรม ปัจจุบัน ขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

นางสาวนฤมล อภินิเวศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of Paññā (Insight) into the Phenomena of
Present Moment in Vipassanābhāvanā**

Miss. Narumol Aphinives

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาปัญญาภูมิคุ้มกันธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนากาวนา” เป็นส่วนหนึ่ง ของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเมธาวิไนยรส, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชิต ฉานชิต, ดร.)

กรรมการ

(ดร.บุญชญา วิวิธขจร)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาชิต ฉานชิต, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นางสาวนฤมล อภินิเวศ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาปัญญาภูมิแห่งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ผู้วิจัย : นางสาวนฤมล อภินิเวศ

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาชิต ฐานชิต (โต้งกระโทก), ป.ธ. ๗, ศน.บ., M.A., Ph.D. (Vedic Studies)

: ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ, ป.ธ. ๙, พธ.บ., ศศ.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๐/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และ ๓) เพื่อศึกษาปัญญาภูมิแห่งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยเป็นการวิจัยเชิงเอกสารที่มุ่งศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์และตำราต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสรุปวิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ ผลการศึกษาพบว่า

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ คือสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่กำลังปรากฏเกิดขึ้นเฉพาะหน้า สภาวะธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ เรียกว่า ชันธ ๕ หรือเบญจชันธ ย่อลงแล้วคือ รูปและนาม คำว่า ปัจจุบันขณะ มีความหมายได้ ๒ นัย คือ ความหมายแห่งกาลเวลา หมายถึง เวลาขณะนี้ กำลังเป็นไปอยู่ เวลาในระหว่างอดีตและอนาคต ส่วนอีกนัย หมายถึง ปัจจุบันอารมณ์ของรูปนามที่กำลังเป็นไปอยู่ ที่ปรากฏอยู่ แบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) ปัจจุบันโดยขณะ ๒) ปัจจุบันโดยสันตติ และ ๓) อหัตถปัจจุบัน โดยปัจจุบันในแต่ละประเภทมีระยะการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปของสภาวะธรรมแตกต่างกัน การกำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติที่นับเนื่องด้วยกระแสนรูป ๑-๒ วิถีจิต (ปัญจทวารวิถี) และกระแสนาม ๒-๓ วิถีจิต (มนทวารวิถี) มีความสำคัญยิ่ง เพราะในช่วงนี้จิตเพียงแต่รับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตมเท่านั้น และทำให้รู้เห็นเท่าทันความเกิดดับของสภาวะธรรมได้ชัดเจน อีกทั้งเป็นการตัดต้นทางกิเลสไม่มาต่อเข้ากับเวทนา สัญญา และสังขาร

การเจริญวิปัสสนาภาวนามี ๔ แบบ ได้แก่ ๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา ๒) วิปัสสนापุพพังคมสมถภาวนา ๓) สมถวิปัสสนายุคันตภาวนา และ ๔) ธัมมุตัจจวิคคหิตมานัส ในการศึกษาครั้งนี้มีความสอดคล้องตามวิธีปฏิบัติแบบวิปัสสนापุพพังคมสมถภาวนา คือการเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น โดยการเจริญวิปัสสนาชนิดสมาธิ เมื่อเจริญได้จนจิตไม่ซัดส่ายและแนบอยู่กับอารมณ์ปัจจุบันที่กำหนดรู้อยู่ สงบจากนิรวณ และมีกำลังเทียบเท่ากับอุปปจารสมาธิแล้ว จึงกำหนดรู้รูปนามตามลำดับของโลเกียปริยญา ๓

ปัญญาภูมิแห่งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนาจะเกิดขึ้นหลังจากการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะด้วยโลเกียปริยญา ๓ คือ ญาตปริยญา ก่อให้เกิดปัญญาภูมิแห่งญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ, ตีรณปริยญา ก่อให้เกิดปัญญาภูมิแห่งญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ถึงญาณที่ ๔ อุทัพพยญาณ, และปหานปริยญา ก่อให้เกิดปัญญาภูมิแห่งญาณที่ ๕ ภังคญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

Thesis Title : A Study of Paññā (Insight) into the Phenomena of Present Moment in Vipassanā Bhāvanā

Researcher : Miss Narumol Aphinives

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Chit Ṭhānajito (Tongkratok), Pali VII, B.A., M.A., Ph.D. (Vedic Studies)

: Assist. Prof. Dr. Suthep Promlert, Pali IX, B.A., M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : 10/March/2016

Abstract

This thesis consists of three objectives: 1) to study the phenomena of present moment in Theravāda Buddhist Scriptures, 2) to study the practice of Vipassanā Bhāvanā in Theravāda Buddhist Scriptures, and 3) to study Paññā (Insight) into the phenomena of present moment in Vipassanā Bhāvanā. The thesis is based on documentary research by studying the Tipiṭaka (Pali Canon), Aṭṭhakathā (Commentaries), Ṭīkā (Sub-commentaries), as well as other related scriptures and textbooks, and presenting the findings in a descriptive narrative with subsequent verification by Buddhist scholars. The following highlights the research findings.

The phenomena of present moment in Theravāda Buddhist Scriptures include Rūpa (Matter), Vedanā (Feelings), Sañña (Perceptions), Saṅkhāra (Mental Formations), and Viññana (Consciousness) that occur at the present moment. These phenomena are called the Five Aggregates or Pañcakkhandhā, which are summarized as Rūpa and Nāma (Matter and Mind). The present moment has two meanings. The first meaning is that of the time of here and now, a period of time between the past and the future. The second meaning is the present moment of Ārammaṇa (Six sense-objects) or Rūpa-Nāma that occurs from moment to moment and is comprised of three types, namely, 1) present by moment, 2) present by continuity, and 3) present by extent. Each type has a different duration of arising, presence, and dissolution of the present phenomena. The most significant type is the present by continuity, which includes Rūpa continuity consisting of 1-2 rounds of the five sense-door process (Pañcadvāravīthi), and Nāma continuity consisting of 2-3 rounds of the mind-door process (Manodvāravīthi). During this stage, the mind (Citta) is only aware of the ultimate reality level and clearly perceives the arising and disappearing of all phenomena, as well as deterring the defilements (Kilesa) that arise spontaneously

through Vedanā, Sañña and Saṅkhāra. It is, therefore, important to observe and mentally note all phenomena no later than the present moment by continuity.

The practice of Vipassanā Bhāvanā in Theravāda Buddhist Scriptures is divided into 4 types, namely: 1) Samatha-Pubbaṅgamam-Vipassanā-Bhāvanā, 2) Vipassanā-Pubbaṅgamam-Samādha-Bhāvanā, 3) Samatha-Vipassanā-Yuganaddha-Bhāvanā, and 4) Dhammudhacca-Viggahito-Mānassa-Bhāvanā. This research is harmonized with the second type, Vipassanā-Pubbaṅgama-Samādha-Bhāvanā, which is the practice of tranquility preceded by insight, specifically, ‘Vipassanā-Khaṇika-Samādhi’ (Vipassanā based on momentary concentration). When the mind is steadfast, calm and free from the Five Hindrances, and becomes powerful on the level of Upacāra Samādhi (Access Concentration), then the mind can observe and note the Five Aggregates or Rūpa-Nāma by the Three Lokiya-Pariññā (Three kinds of mundane full-understanding), namely, Ñāta-Pariññā (Full-understanding as the known), Tiraṇa-Pariññā (Full-understanding as investigation), and Pahāna-Pariññā (Full-understanding as abandoning).

The Paññā (Insight) into the phenomena of present moment in Vipassanā Bhāvanā will occur after observing and noting the phenomena of present moment by the Three Lokiya-Pariññā as follows: Ñāta-Pariññā extends from the insight knowledge of the first Ñāṇa, Namarupapariccheda-Ñāṇa (Discrimination into Mind and Matter) up to the second Ñāṇa, Paccayapariggaha-Ñāṇa (Knowledge of Conditionality). Ñāta-Pariññā extends from the third Ñāṇa, Sammasana-Ñāṇa (Knowledge of Comprehension of the Three Universal Characteristics) up to the fourth Ñāṇa, Udayabbaya-Ñāṇa (Knowledge of Arising and Dissolution). Then, Pahāna-Pariññā extends from the fifth Ñāṇa, Bhanga-Ñāṇa (Knowledge of Dissolution) up until the twelfth Ñāṇa, Anuloma-Ñāṇa (Knowledge in Conformity with the Four Noble Truths).

The Paññā (Insight) into the phenomena of present moment in Vipassanā Bhāvanā will occur after observing and noting the phenomena of present moment by the Three Lokiya-Pariññā as follows: Ñāta-Pariññā extends from the insight knowledge of the first Ñāṇa, Namarupapariccheda-Ñāṇa (Discrimination into Mind and Matter) up to the second Ñāṇa, Paccayapariggaha-Ñāṇa (Knowledge of Conditionality). Ñāta-Pariññā extends from the third Ñāṇa, Sammasana-Ñāṇa (Knowledge of Comprehension of the Three Universal Characteristics) up to the fourth Ñāṇa, Udayabbaya-Ñāṇa (Knowledge of Arising and Dissolution). Then, Pahāna-Pariññā extends from the fifth Ñāṇa, Bhanga-Ñāṇa (Knowledge of Dissolution) up until the twelfth Ñāṇa, Anuloma-Ñāṇa (Knowledge in Conformity with the Four Noble Truths).

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จได้ด้วยดีจากความเมตตาอนุเคราะห์ของคณาจารย์ และผู้มีพระคุณทุกๆ ท่าน ขอแสดงความขอบคุณเป็นอย่างสูง ดังต่อไปนี้

ขอกราบนมัสการขอขอบคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้ได้ศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายไปทั่วทั้งในประเทศและต่างประเทศ

ขอกราบขอขอบคุณคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาชิต ฐานชิต, ดร. และ ผศ. ดร. สุเทพ พรหมเลิศ ที่เมตตาให้ความรู้ในการทำวิทยานิพนธ์ รวมทั้งตรวจสอบและแนะนำในการปรับปรุงวิทยานิพนธ์ให้มีความถูกต้องและสมบูรณ์

ขอกราบขอขอบคุณพระคุณพระมหาสุรชัย วราสโร, ดร., พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., พระภาวนาพิศาลเมธี วิ., พระมหานรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภาโณ, รศ. เวทย์ บรรณกรกุล ที่เมตตาให้คำแนะนำและสนับสนุนส่งเสริมการทำวิทยานิพนธ์ รวมทั้งคณาจารย์และเจ้าของผลงานตำราวิชาการต่างๆ ที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ขออนุโมทนาขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ส่วนงานต่างๆ ของวิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และบัณฑิตวิทยาลัย ที่ให้ความอนุเคราะห์และอำนวยความสะดวกเป็นอย่างดี ตลอดจนเพื่อนนิสิตทุกรูปทุกท่านที่ช่วยเหลือต่างๆ ตลอดมา

ขอกราบขอขอบคุณพระอาจารย์เด่น กุศลจิตโต ที่ส่งเสริมและให้คำแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งประสบการณ์ภายในช่วยให้มีความเข้าใจในการศึกษาเอกสารเพื่อการทำวิทยานิพนธ์ได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ขออนุโมทนาขอขอบคุณพี่สาวทั้งสอง คุณวิมล ลิมนิยกุล และคุณกรรณา พานิชยการ ที่สนับสนุนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและการทำวิทยานิพนธ์ ตลอดจนเป็นกำลังใจให้เสมอมา

อานิสงส์แห่งบุญกุศลประการทั้งปวงในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นเครื่องสักการบูชาแด่พระรัตนตรัย ครูบาอาจารย์ทั้งหลาย ขอน้อมอุทิศแต่บิดามารดา พร้อมทั้งพี่น้องผองญาติ และผู้มีพระคุณทุกท่าน ตลอดทั้งสรรพสัตว์ทั้งปวง ขอบุญกุศลนี้จงเป็นปัจจัยแห่งมรรค ผล พระนิพพาน ด้วยกันทุกท่านเทอญ

นางสาวนฤมล อภินิเวศ

วันที่ ๑๐ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ซ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๕
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ ปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๓
๒.๑.๑ ปัจจุบันโดยขณะ	๑๔
๒.๑.๒ ปัจจุบันโดยสันตติ	๑๖
๒.๑.๓ อัทธาปัจจุบัน	๒๒
๒.๒ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ	๒๕
๒.๒.๑ รูปที่เป็นปัจจุบัน	๒๖
๒.๒.๒ เวทนาที่เป็นปัจจุบัน	๒๙
๒.๒.๓ สัญญาที่เป็นปัจจุบัน	๓๓
๒.๒.๔ สังขารที่เป็นปัจจุบัน	๓๕
๒.๒.๕ วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน	๓๘
๒.๓ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะกับปัญญารู้แจ้ง	๔๓
๒.๔ สรุปท้ายบท	๔๕

บทที่ ๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๓.๑ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ	๔๗
๓.๑.๑ สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา	๔๗
๓.๑.๒ วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา	๔๘
๓.๑.๓ สมถวิปัสสนายุกนัตถภาวนา	๔๙
๓.๑.๔ รัชมุทธัจจวิคคหิตมานัส	๕๐
๓.๒ วิปัสสนาภูมิ ๖	๕๑
๓.๒.๑ ชั้นที่ ๕	๕๒
๓.๒.๒ อายตนะ ๑๒	๕๒
๓.๒.๓ ชาติ ๑๘	๕๓
๓.๒.๔ อินทรีย์ ๒๒	๕๕
๓.๒.๕ อริยสัจ ๔	๕๗
๓.๒.๖ ปฏิจสุมุปบาท ๑๒	๖๐
๓.๓ ปัญญาเร่งแจ้งในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๒
๓.๓.๑ ปริยญา ๓	๖๒
๓.๔ สรุปท้ายบท	๗๒

บทที่ ๔ ปัญญาเร่งแจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๑ มูลฐานของปัญญาเร่งแจ้ง	๗๔
๔.๒ ปัญญาเร่งแจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒	๗๖
๔.๒.๑ ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ	๗๖
๔.๒.๒ ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ	๗๘
๔.๒.๓ ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ	๗๙
๔.๒.๔ ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ	๘๑
๔.๒.๕ ญาณที่ ๕ ภังคญาณ	๘๔
๔.๒.๖ ญาณที่ ๖ ภยญาณ	๘๖
๔.๒.๗ ญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ	๘๗
๔.๒.๘ ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ	๘๘
๔.๒.๙ ญาณที่ ๙ มุญจितุกัมยตาญาณ	๙๐
๔.๒.๑๐ ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขญาณ	๙๑
๔.๒.๑๑ ญาณที่ ๑๑ สังขารุเปกขาญาณ	๙๓
๔.๒.๑๒ ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ	๙๕
๔.๓ ผลของปัญญาเร่งแจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ	๑๐๐
๔.๔ สรุปท้ายบท	๑๐๒

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑๐๔

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๑๐๗

บรรณานุกรม

๑๐๘

ประวัติผู้วิจัย

๑๑๒

สารบัญตาราง

ชื่อตาราง	หน้า
ตารางที่ ๑: แสดงปริญญา ๓ จัดเข้าในวิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๖ และวิปัสสนาญาณ ๙	๗๑
ตารางที่ ๒: ปริญญา ๓ กับปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับ ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒	๙๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก เริ่มจากอักษร ย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘. หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สीलักขณวรรคภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

การอธิบายอักษรย่อเฉพาะคัมภีร์ที่นำมาใช้อ้างอิงในวิทยานิพนธ์เล่มนี้เท่านั้น ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

พระสุตตันตปิฎก ภาษาไทย

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์			
๙	ที.สี.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลักขณวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๒	อง.ฉก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตุตค.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตุตกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.อิตติ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิตติวุตตะกะ (ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิเทศ (ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิเทศ (ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามวรรค (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย

เล่มที่	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๗	อภิ.ก.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

การอ้างอิงพระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๗ ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุเล่ม/หน้า ตามลำดับ เช่น ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๗/๔๕๘.

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก ภาษาไทย

เล่มที่	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา		
๑๗	ม.ม.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี	มูลปัณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑๙	ม.ม.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี	มูลปัณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๒๒	ม.ม.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี	อุปริปัณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๒๖	ส.นิ.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี	นิทานวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๒๗	ส.ข.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี	ชั้นธวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๓๐	ส.ม.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี	มหาวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๓๒	อง.เอกก.อ.	(ไทย) = มโนรทปุรณี	เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๓๕	อง.จตุกก.อ.	(ไทย) = มโนรทปุรณี	จตุกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๔๕	ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถทีปนี	อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๖๕	ขุ.ม.อ.	(ไทย) = สัทธัมมปิปปชโชติกา	มหานิทเทสอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๖๘	ขุ.ป.อ.	(ไทย) = สัทธัมมปกาสินี	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๖๙	ขุ.ป.อ.	(ไทย) = สัทธัมมปกาสินี	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย

เล่มที่	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา		
๗๕	อภิ.สง.อ.	(ไทย) = ฉัมมสังคณี	อัฐฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๗๖	อภิ.สง.อ.	(ไทย) = ฉัมมสังคณี	อัฐฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๗๗	อภิ.วิ.อ.	(ไทย) = วิภังค์	สัมโมทวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๗๘	อภิ.วิ.อ.	(ไทย) = วิภังค์	สัมโมทวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๘๐	อภิ.ก.อ.	(ไทย) = กถาวัตถุ	ปัญญาปกรณอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นมหาศาสดาหาบุคคลเปรียบเทียบมิได้ ทรงพบความจริงที่ถ่องแท้แห่งตลอดอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นการตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งโดยพระองค์เอง^๑ ด้วยเหตุนี้จึงมีการกล่าวว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา นอกจากนี้แล้ว จะพบว่าปัญญาเป็นธรรมข้อสำคัญในพระพุทธศาสนาและอยู่ในลำดับสูงสุดเสมอ เพราะถือว่าแปนเครื่องมือชั้นสุดท้ายที่ทำให้ประจักษ์แจ้งความจริง^๒ ที่นำไปสู่ความหลุดพ้น คือ พระนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ปัญญา ในภาษาบาลีคือ ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ยิ่ง ความรู้ชัด ปรีชา^๓ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ ปัญญาย่อมรู้อารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะ ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย” นอกจากนี้แล้ว ยังได้อธิบายอะไรคือปัญญาว่า “คือวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา”^๔

คัมภีร์พุทธธรรม กล่าวว่า “ปัญญา แปลกันมาว่า ความรอบรู้ เต็มเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ปัญญาเป็นภาวะดีพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรมทำให้เจริญขึ้น ให้เพิ่มพูนแก่กล้าขึ้น จนทำลายโมหะหรือวิชาได้โดยสิ้นเชิง”^๕

สรุปความได้ว่า ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด แแทงตลอดถึงสภาวธรรมของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เมื่อปัญญาที่เป็นวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต มีความเจริญแก่กล้าขึ้นแล้วจะส่งผลถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรคผลนิพพานได้

พระพุทธองค์ตรัสแสดงทางให้เกิดปัญญา ๓ วิธี^๖ ได้แก่ ๑) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการคิดการพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง ๒) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการสดับ

^๑ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๒๐.

^๒ สุชีพ ปุณฺณานุปาท, *คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๖๕.

^๓ พันตรี ป. หลงสมบุญ, *พจนานุกรม มคอ-ไทย*, (กรุงเทพมหานคร: อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๒๔.

^๔ พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓๑-๗๓๒.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒-๒๓.

^๖ ตรียละเอียดยใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

ตรับฟัง การเล่าเรียนหรือถ่ายทอดต่อกันมา และ ๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้น แล้วหมั่นมนสิการในปราสาทธรรม^๗

เมื่อพิจารณาในแง่ของวิปัสสนาภาวนา ปัญญาที่เกิดจากจินตามยปัญญาและสุตมย-ปัญญา ยังไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา แต่ต้องถึงขั้นภาวนามยปัญญาจึงเป็น “ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนา ซึ่งเป็นปัญญาอันประเสริฐ เป็นความรู้ความเห็นที่แน่นอน เด็ดขาด ถูกต้องตามสภาพธรรมที่เป็นจริง และมีอำนาจที่จะเผาผลาญกรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นพิษข้อนำไปให้ เกิดตายในวัฏสงสารอันยาวนานได้ในที่สุด”^๘

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายคำว่า วิปัสสนา ว่า “คือ ปัญญา รู้แจ้ง [ไตรลักษณ์] ล่วงพ้น อารมณฺ์มีบุคคล สัตว์ สตรี บุรุษ เป็นต้น และอารมณฺ์ที่เห็นว่าเที่ยงแท้ เป็นสุข มีอิตตา เป็นต้น ดังที่ มหาชนทั้งหมดในโลกรู้เห็นกัน”^๙

ภาวนามยปัญญาเป็นทางที่ก่อให้เกิดปัญญาที่แท้จริงได้นั้น ต้องอาศัยการปฏิบัติฝึกรอบรม ในทางที่ถูก จึงจะได้ปัญญาที่เป็นตัวความรู้จริงขึ้นโดยลำดับ^{๑๐} การปฏิบัติบำเพ็ญในทางที่ถูกเป็น อย่างไร สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่าให้กำหนดรู้ด้วยปริณญา ๓ ประการ^{๑๑} ได้แก่

๑) ญาตปริณญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก การกำหนดรู้ด้วยการรู้ในสิ่งที่รู้กันที่ปรากฏอยู่แล้ว คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ รู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เช่น รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ เป็นต้น

๒) ตีรณปริณญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรอง ใคร่ครวญ คือ รู้ด้วยปัญญา คือ วิปัสสนามีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ โดยยกธรรมทั้งหลายขึ้นสู่สามัญญลักษณะแล้วเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา

๓) ปหานปริณญา การกำหนดรู้ขั้นละได้ การกำหนดรู้ด้วยการละ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ ถอนความยึดมั่น เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆ ได้ เช่น วิปัสสนาปัญญาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์นั้น เป็นไปด้วยการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยง เป็นต้น

ปริณญา ๓ นี้ มีระบุไว้แล้วในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามวรรค ว่า “ปัญญา เครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้) ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตีรณัญญูญาณ (ญาณที่

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๖.

^๘ พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๙), วรรณกรรมไทยเรื่องกรรมที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๗), หน้า ๖๕๗-๖๕๘.

^๙ พระอนุชทุระและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, ตรวจสอบชำระโดยพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๔๒.

^{๑๐} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมมาภิธาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๕๙๗.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓-๖๔., พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐.

มีสภาวะพิจารณา) ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคัญญญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ) . . . ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด”^{๑๒}

สาธกจากพระสูตรข้างต้น เห็นได้ว่า ปัญญาและญาณเป็นไวยากรณ์กัน คัมภีร์ปรมัตถทีปนี-ฎีกา แสดงความหมายของญาณว่า “คือ สภาวะรู้แจ้ง หมายความว่า รู้ตลอดตามความเป็นจริง”^{๑๓}

คัมภีร์พุทธธรรม อธิบายว่า “ญาณ คือ ความหยั่งรู้ ความรู้บริสุทธิ์ที่ผุดโพลงสว่างแจ้งขึ้น ความรู้ตรงตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ ญาณเป็นไวยากรณ์คำหนึ่งของปัญญา แต่มักใช้ในความหมายที่จำเพาะกว่า คือ เป็นปัญญาที่ทำงานออกผลเป็นเรื่องๆ หรือมองเห็นตลอดสายในด้านหนึ่งๆ ญาณที่ยิ่งใหญ่สูงสุด คือ โภธิญาณ แปลว่า ความตรัสรู้”^{๑๔}

ญาณที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน คือ วิปัสสนาญาณ หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๙ ญาณ ที่เรียกกันว่า วิปัสสนาญาณ ๙ ในกาลต่อมา พระอาจารย์ปางก่อนในสายวงการวิปัสสนาธุระได้ประมวลจากพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ตั้งวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นหลักอยู่ตรงกลาง แล้วเติมญาณขั้นต้นที่ยังไม่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ เพิ่มเข้าก่อนข้างหน้า และเติมญาณขั้นสูงที่เลยวิปัสสนาญาณไป แล้ว เข้ามาต่อท้ายด้วย จัดลำดับเป็นชุดและเรียกชื่อเฉพาะว่า ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ^{๑๕}

นอกจากปริญญา ๓ แล้ว ยังมีหลักธรรมอีกข้อ คือ ปัจจุบัน ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบัน และญาณในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค^{๑๖}

ในภิกขุทศสูตร พระพุทธองค์ตรัสแสดงถึงหลักการกำหนดรู้แจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน มีสาระสำคัญว่า บุคคลไม่ควรเข้าไปเพลิดเพลินยินดีให้เป็นไปตามตัณหาและทิวฐิในขันธ ๕ ที่เกิดขึ้นในกาลทั้งอดีตและอนาคต แต่ควรเห็นแจ้งธรรมในขันธ ๕ ที่เป็นปัจจุบันอย่างไม่งอนแงน ไมคลอนแคลน จึงจะสามารถบรรลุธรรมได้ โดยใช้เวลากลางคืนให้หมดไปด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเท่านั้น ไม่คำนึงถึงเรื่องอื่นๆ ดังในพระสูตรความว่า

บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็นอันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอย่างยังไม่มาถึง ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่งอนแงน ไมคลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะความผัดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียร ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนั้นแล้ว ผู้มีราตรีเดียวเจริญ^{๑๗}

^{๑๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๙๐.

^{๑๓} พระอนุรุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๐๗.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๙-๕๐, ๕๔.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยุดิ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๙๐., พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๖๑.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๕๗๓-๕๗๔.

^{๑๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙-๓๒๐.

พระสูตรนี้ได้แสดงถึง ๔ ครั้งในชื่อต่างกัน นอกจากภัทเทกรัตตสูตรแล้ว อีก ๓ พระสูตร ได้แก่ อานันทภัทเทกรัตตสูตร^{๑๘} โดยพระอานนท์เถระ และโลมสกังคิยภัทเทกรัตตสูตร^{๑๙} โดยจันทนเทพบุตร เป็นผู้แสดงธรรมตามพระพุทธดำรัสในภัทเทกรัตตสูตรข้างต้น ส่วนในมหาจักจาน-ภัทเทกรัตตสูตร พระมหากัจจนะเถระได้ยกคำในคำอธิบายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาขยายความ^{๒๐}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่าสาธกในภัทเทกรัตตสูตร แสดงถึง “การตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันจึงทำให้นักปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งเห็นสภาวะที่แท้จริงของรูปนาม และสามารถละกิเลสในขณะนั้นๆ สภาวะธรรมปัจจุบันจึงเป็นอารมณ์ของการเจริญสติบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา”^{๒๑}

นอกจากนี้แล้ว องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงปัญญาที่เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน จึงจะนำไปสู่ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสและอาสวะได้โดยสิ้นเชิงไว้ด้วย ดังพระพุทธดำรัสในสีหนาทสูตรว่า “การที่ตถาคตทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน นี้เป็นกำลังของตถาคตที่ตถาคตอาศัยแล้วปฏิญญาฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาทประกาศพรหมจักรในบริษัท”^{๒๒}

พระผู้มีพระภาคตรัสถึงปัญญาอันยิ่งที่เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน จึงจะนำไปสู่การหลุดพ้นที่แท้จริงในอีกหลายวาระในหลายบริบท อาทิ อุทกุปมาสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เปรียบด้วยคนตกน้ำ กล่าวถึงบุคคลจำพวกที่ ๗ ผู้โผล่ขึ้นแล้วข้ามไปถึงฝั่ง เป็นผู้ลอบบาปอยู่บนบก หมายถึง ผู้ข้ามโอชะคือกิเลสทั้งปวงได้ ดำรงตนอยู่บนบกคือพระนิพพาน เป็นผลมาจากด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันได้^{๒๓} ในมหาสีหนาทสูตรว่าด้วยการหลีกบาปด้วยตบะที่ไร้ประโยชน์^{๒๔} ก็เช่นเดียวกันตลอดจนในสาเลยยกสูตร ผลแห่งความประพฤติสม่าเสมอ^{๒๕} และในสมาธิสูตร^{๒๖} ก็ล้วนต้องอาศัยปัญญาอันยิ่งเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน จึงทำให้แจ้งซึ่งปัญญาวิมุตติได้

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกย่องปัญญาว่าเป็นเครื่องมือชั้นสุดท้ายที่ทำให้ประจักษ์แจ้งในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และปัญญารู้แจ้งนี้ ต้องเป็นปัญญาที่รู้แจ้งเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันและในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงจะนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล และพระนิพพานได้

พระพุทธโฆสเถระรณาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวในปัญญาภาวว่า “ก็ปัญญานั้นไม่ใช่ทำได้อย่างง่ายนัก แม้เพื่อจะรู้แจ้ง เพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปนัก จะป่วยกล่าวไปไปถึงการเจริญเล่า”^{๒๗}

^{๑๘} ดุรายละเอียดย ใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๖/๓๒๔-๓๒๕.

^{๑๙} ดุรายละเอียดย ใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๖/๓๔๓-๓๔๔.

^{๒๐} ดุรายละเอียดย ใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๐/๓๓๒-๓๔๒.

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาณัย เล่ม ๑, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคณาจารย์วิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๑.

^{๒๒} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๔/๕๘๑.

^{๒๓} ดุรายละเอียดย ใน อง.สตต.ก. (ไทย) ๒๓/๑๕/๒๔.

^{๒๔} ดุรายละเอียดย ใน ที.สี. (ไทย) ๙/๓๙๗-๓๙๙/๑๖๖-๑๗๐.

^{๒๕} ดุรายละเอียดย ใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙.

^{๒๖} ดุรายละเอียดย ใน อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๗๐/๕๙๒.

^{๒๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๓๑.

ด้วยเหตุผลดังกล่าวที่ได้แสดงมานี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาให้กระจ่างชัดในหลักธรรมและการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาสภาวะธรรมปัจจุบันขณะว่าเป็นอย่างไร การกำหนดรู้ด้วยปัญญา ๓ ในแต่ละปัญญาเป็นอย่างไร และการนำไปใช้ในการกำหนดรู้สภาวะปัจจุบันขณะในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างไร จึงนำไปสู่ปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะได้อย่างแท้จริง ตามลำดับตั้งแต่ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ทั้งนี้ เพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่สามารถนำมาเป็นบาทฐาน และเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติธรรมและพระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ ปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ศึกษาเกี่ยวกับปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ ตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๗ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และหนังสืออื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี เป็นต้น แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ศึกษาปัญญาที่แจ่มใสสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ-

ราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๗ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา เช่น วิปัสสนากรรมฐาน โดยพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ โดยพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) วิปัสสนานัย โดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) และอริยวังสปฏิปทา โดยสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) เป็นต้น ตลอดจนผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ปัญญาผู้แจ้ง หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้ด้วยโลกีย์ปริยญา ๓ และเกิดความรู้ชัดสภาวะธรรมของขั้น ๕ ตามความเป็นจริงในปัจจุบันขณะตามลำดับจากญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

๑.๕.๒ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของขั้น ๕ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นอยู่ กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ที่เป็นอยู่ปัจจุบัน

๑.๕.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญปัญญา หรือการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะทั้งหลายตรงตามที่เป็นจริง

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ทบทวนวรรณกรรม เอกสาร ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก ที่แสดงเกี่ยวกับปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ซึ่งแสดงไว้หลายแห่ง อาทิ พระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม ๙ หน้า ๑๖๕-๑๗๐, พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่ม ๑๒ หน้า ๔๗๘-๔๗๙, พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย อูปริปณณาสก เล่ม ๑๔ หน้า ๓๑๙-๓๔๔, พระสูตรต้นตปิฎก อังคตตรนิกาย ฉักกนิบาต เล่ม ๒๒ หน้า ๕๗๙-๕๘๑ และหน้า ๕๙๑-๕๙๒, พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๒๙ หน้า ๕๑, พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๓๔ หน้า ๑๖๙-๑๗๐, พระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ เล่ม ๓๗ หน้า ๔๖๙-๔๗๐ เป็นต้น

๒) คัมภีร์อรรถกถา ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๗ ในพระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ เล่ม ๔ ภาค ๑ (เล่มที่ ๘๐) หน้า ๘๐๓ แสดงพระบาลีเกี่ยวกับปัจจุบันนญาณ หรือ ความรู้ในปัจจุบัน, ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ (เล่มที่ ๗๗) หน้าที่ ๓๐-๓๑ แสดงเกี่ยวกับรูปที่ชื่อว่าเพน อดีต อนาคต ปัจจุบัน มี ๒ อย่าง ที่มีลักษณะแตกต่างกัน คือ รูปโดยปริยายแห่งพระสูตร และรูปโดยนิเทศพระอภิธรรม เป็นต้น

๓) คัมภีร์สุทธีมรรค กล่าวถึงปัญญาว่า “ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล ก็สมาธิเป็นเหตุใกล้ของปัญญา โดยพระบาลีว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง”^{๒๘}

๔) คัมภีร์อภิธัมมวาทาร อธิบายเกี่ยวกับปัจจุบันว่า มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยขณะ) สันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยการสืบต่อ) และอัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา) ขณะปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่ถึงขณะทั้ง ๓ ได้แก่ อุปาทกขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่นับเข้าในวาระต่อเนื่องเพียงหนึ่งหรือสองวาระ อัทธาปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่กำหนด (ด้วยปฏิสนธิและจุติ) ในภพหนึ่ง^{๒๙}

๑.๖.๒ ตำราวิชาการพระพุทธศาสนา

๑) พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน^{๓๐} ในเรื่องปัญญาว่า คำว่า “จบ” ได้แก่ ปัญญา หมายความว่า ปัญญาเป็นเครื่องขุดความโง่ทิ้งเสีย ความโง่อยู่ลึกเท่าใด ก็ขุดตามลงไปเท่านั้น จนตัดรากแก้วของความโง่คืออวิชชา นั้นได้โดยเด็ดขาด ปัญญา ท่านเปรียบเหมือนจอบ เพราะจอบใช้ขุดดินหน้าก็กินก็ได้ ดายหญ้าก็ได้ พรวนดินก็ได้ ฉันทิ ปัญญาที่ฉันทินั้น ใช้ขุดดูรูปนาม ขุดจนถึงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ขุดจนถึงมรรค ผล นิพพาน ก็มีอุปมาเช่นเดียวกันกับจอบฉันทินั้น ต่างกันแต่ว่า จอบใช้ขุดแผ่นดินภายนอก ส่วนปัญญาใช้ขุดแผ่นดินภายใน คือ รูปนาม เป็นต้น

๒) พุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ในหนังสือ การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต^{๓๑} โดยนำบทสวดมนต์ที่สวดทำวัตรมาเป็นหัวข้อธรรม ชื่อว่า ภัทเทภรัตตะคาถา “อดีต นานาวาคเมยยนปปฏิกิจเข อนาคต” แปลว่า ไม่กังวลถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว และก็ไม่มีหวังในสิ่งที่ยังไม่มี อยู่ด้วยปัจจุบันอย่างเห็นแจ่มแจ้ง อยู่ในสิ่งที่ปัจจุบัน คือ การมีชีวิตอยู่ด้วยสติปัญญา ด้วยจิตที่แจ่มแจ้ง อยู่ในสิ่งที่ทำ ไม่ให้เวลาเข้ามาแทรกแซง ไม่ให้เวลาเข้ามามีความหมาย การไม่คำนึงถึงอดีต ไม่คำนึงถึงอนาคต เพราะไม่มีความอยาก เมื่อมีความอยาก จุดตั้งต้นที่เริ่มอยาก แล้วกว่าจะได้สิ่งนั้นมา คือความหมายของเวลา การมีชีวิตอยู่ด้วยความหวังจักถูกรบกวน เป็นทุกข์ พระอรหันต์จึงไม่มีเวลา อยู่เหนือเวลา อยู่เหนือคุณค่าของเวลา ปัจจุบันก็ไม่มี อดีตก็ไม่มี อนาคตก็ไม่มี ผู้ที่กำหนดปัจจุบันอยู่ จึงมีอยู่ ๒ พวก คือ พระอรหันต์ อยู่ด้วยพระนิพพานซึ่งเป็นปัจจุบันตลอดเวลา ถ้ายังไม่ถึงพระอรหันต์ ยังมีปัจจุบันเหลืออยู่ เป็นเครื่องกำหนดอยู่ในลักษณะที่เป็นอุเบกขา

^{๒๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธีมรรค, หน้า ๗๓๓.

^{๒๙} พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาทาร, ตรวจชำระโดยพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลและอธิบายโดยพระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๘๓-๓๘๔.

^{๓๐} พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ, การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต, (กรุงเทพมหานคร: วาการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙-๓๓.

๓) **พระพรหมคุณาภรณ์** หรือ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) สมณศักดิ์ในกาลนั้น กล่าวในคัมภีร์พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ^{๓๒} เกี่ยวกับปัจจุบันขณะในความหมายทางธรรมชั้นการฝึกอบรมทางจิตใจที่แท้จริง คำว่า อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็ไม่ตรงกับความเข้าใจของคนทั่วไป คำว่า ปัจจุบัน ตามที่คนทั่วไปเข้าใจ มักครอบคลุมกาลเวลาช่วงกว้างที่ไม่ชัดเจน ส่วนในทางธรรม เมื่อว่าถึงการปฏิบัติทางจิต ปัจจุบัน หมายถึง ขณะเดียวที่กำลังเกิดขึ้นเป็นอยู่ ในความหมายที่ลึกซึ้งนี้ เป็นอยู่ในปัจจุบันหมายถึงมีสติตามทันสิ่งที่รับรู้เกี่ยวข้อง หรือต้องทำในเวลานั้นๆ แต่ละขณะทุกๆ ขณะ ถ้าจิตรับรู้สิ่งใดแล้ว เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจขึ้น ดัดข้องวนเวียนอยู่กับภาพของสิ่งนั้นที่สร้างซ่อนขึ้นในใจ ก็เป็นอันตกไปในอดีต ตามไม่ทัน หลุดหลงพลาดไปจากขณะปัจจุบันแล้ว หรือจิตหลุดลอยจากขณะปัจจุบัน ไปเกาะเกี่ยวกับภาพสิ่งที่ยังไม่ว่าง ก็เป็นอันพุ่งไปในอนาคต โดยนัยนี้ แม้แต่อดีตและอนาคตตามความหมายทางธรรม ก็อาจยังอยู่ในขอบเขตแห่งเวลาปัจจุบันตามความหมายของคนทั่วไป

๔) **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) กล่าวในหนังสือ อริย-วังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า^{๓๓} ไว้ว่า สภาวะธรรม (รูปนาม) ปัจจุบันเป็นสิ่งที่กำลังเกิดภายในร่างกายและปรากฏทางทวารทั้ง ๖ การตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน จึงทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดปัญญาหยั่งเห็นสภาวะที่แท้จริงของรูปนามได้อย่างชัดเจน เปรียบเสมือนคนที่แหงนดูท้องฟ้า เมื่อเกิดฟ้าแลบ เขาย่อมเห็นสถานที่เกิดฟ้าแลบและรูปร่างสัณฐานของฟ้าแลบได้อย่างชัดเจน นอกจากนั้น กิเลสที่เรียกว่า อารัมมณานุสัย คืออนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นเมื่อมิได้เจริญสติรู้เท่าทัน แต่จะไม่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติธรรมได้กำหนดรู้แล้ว จึงเป็นการละกิเลสโดยตันทกบาทาน คือ ละได้ชั่วขณะในเวลาเจริญสติกำหนดรู้ ทั้งยังเป็นการละกรรมวิบากและชันธที่เป็นผลของกิเลสต่อมา

๕) **พระคันธสาราภิงค์** กล่าวในหนังสือ ส่องสภาวะธรรม^{๓๔} เกี่ยวกับสภาวะธรรมว่า คือ ธรรมชาติที่มีอยู่จริงของรูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ไม่ขึ้นกับบัญญัติตามที่เรียกขานอย่างสมมติ คล้ายกับที่นักวิทยาศาสตร์ระบุ H₂O เป็นองค์ประกอบที่มีจริงในสิ่งที่บัญญัติว่าเป็น “น้ำ” สภาวะธรรมจึงเป็นธรรมชาติจริง เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่แปรเปลี่ยนตามการตีค่าของผู้ใดผู้หนึ่ง สภาวะธรรมแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ รูปกับนาม หรือกายกับจิต สิ่งมีชีวิตเป็นโครงสร้างที่มีรูปกับนามประชุมกัน ขณะเจริญสติเฝ้าดูสภาวะธรรมทางกายกับจิตภายในร่างกายที่ยาววาวหนาคืบกว้างคอก ผู้ปฏิบัติธรรมจะรู้สึกว่ามีเพียงสภาวะธรรมทางกายกับจิตที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวเราอยู่ในสภาวะธรรมเหล่านั้น และสภาวะธรรมนั้นก็ไม่ใช่ของเรา ความรู้สึกเช่นนี้คือการคลายความยึดมั่นในตัวตน

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๗๐๓-๗๐๔.

^{๓๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๔๐-๔๑.

^{๓๔} พระคันธสาราภิงค์, **ส่องสภาวะธรรม**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๔-๖.

๑.๖.๓ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) **พระครูพิสิฐสรภาน** (นิรันดร์ ศิริรัตน์) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร”^{๓๕} พบว่า หลักการปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรมี ๓ ประการ คือ หลักการระลึกรู้อย่างชัดเจนใจชัดเจนแจ่มแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หลักการใช้ความเพียร และหลักการระลึกถึงความตาย โดยผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นแจ้งธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจน จะต้องประกอบด้วย ๑) การไม่คำนึงถึงสิ่ง (ชั้น ๕) ที่ล่วงไปแล้ว ๒) การไม่หวังสิ่ง (ชั้น ๕) ที่ยังไม่มาถึง และ ๓) การเห็นแจ้งธรรม (ชั้น ๕) ที่เป็นปัจจุบันไม่ถ่วงไม่คลอนแคลน หัวข้อธรรมที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรเพื่อการบรรลุธรรม คือ สติปัฏฐาน ๔ และสัมมปปธาน ๔ โดยมีสัมมปปธาน ๔ เป็นตัวขับเคลื่อนให้องค์ธรรมที่เหลือทั้ง ๗ หมวดยุติในโพธิปักขิยธรรมทำหน้าที่อย่างสมบูรณ์ และเกือบทั้งหมดจะปฏิบัติพร้อมกันในขณะบรรลุธรรม หากปฏิบัติตามหลักธรรมในภัทเทกรัตตสูตรอย่างต่อเนื่องย่อมสามารถเป็นผูบรรลุพระนิพพานได้

๒) **พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ** (วงศ์กำภู) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาสภาพารูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร”^{๓๖} พบว่า หลักในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตรนั้น ก็คือ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นการฝึกให้มีสติกำหนดรู้ในอริยาบถต่างๆ อริยาบถ มีการก้าวไป ถอยกลับ การแล การเหลียว การเหยียด การคู้ การนุ่งห่ม การฉัน การดื่ม การถ่ายอุจจาระ และถ่ายปัสสาวะ การเดิน เป็นต้น การกำหนดในอริยาบถเหล่านี้เป็นการฝึกให้เกิดสัมปชัญญะ รู้เท่าทันอริยาบถตามสภาพความเป็นจริง เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดได้จดจ่อต่อเนื่องอย่างเท่าทันโดยละเอียดสมบูรณ์ทุกๆ การเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ การทำงานของสติในการพิจารณารูปและนามก็ปรากฏชัดตามลำดับของวิปัสสนาญาณ ซึ่งจะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นของรูปนามตามสภาพความเป็นจริง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงมีปัญญาเห็นรูปและนามนั้นล้วนตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และเสื่อมสิ้นไป ผู้ปฏิบัติสามารถเห็นประโยชน์เห็นโทษของการเคลื่อนไหวอริยาบถต่างๆ เมื่อผู้ปฏิบัติมีปัญญาพิจารณารูปและนามอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติจะมีจิตบริสุทธิ์เป็นขั้นๆ ไปจนถึงบรรลุมรรคผลนิพพานได้ในที่สุด

๓) **พระอนุชา ถาวรสทโธ** (ลับบัวงาม) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”^{๓๗} พบว่า การกำหนดรู้นามรูปทางอายตนะเป็นการทำให้แจ้งด้วยการรู้เท่าทันอารมณ์ในปัจจุบันขณะ มีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะอภิชฌาโทมนัสจะเกิดขึ้นได้หรือไม่อยู่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์หรือไม่ หากกำหนดได้ทันทุกขณะจิต อภิชฌาและโทมนัสย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เท่ากับว่าในขณะนั้น สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ย่อมถูกละไป ดังนั้น การกำหนดจึงเป็นการทำเพื่อให้ได้มาซึ่งอริปัญญา อันเกิดจากผล

^{๓๕} พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์), “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

^{๓๖} พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู), “ศึกษาสภาพารูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๓๗} พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม), “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).

ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ การเกิดและพัฒนาขึ้นของปัญญาญาณ คือ ปรีชาหยั่งรู้ที่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาโดยลำดับ

๔) **แม่ชีสุตา โรจนอุทัย** ศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุบันขณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท”^{๓๘} พบว่า ปัจจุบันขณะ ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก มีพระสัมพันธูปัญญาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นที่ทรงพิจารณาเห็นถึงปัจจุบันขณะได้ ส่วนปัจจุบันขณะที่ใช้ในปัจจุบันนี้คือ อัฐาปัจจุบันที่แสดงในพระสูตรต้นตปิฎก อันหมายถึง ขณะแห่งกาลเวลาที่กำลังใช้ชีวิตอยู่ในขณะนี้ เดียวนี้ ด้วยปัญญา ไม่ยอนคิดถึงอดีตและคำนึงถึงอนาคต อยู่กับปัจจุบันขณะ ในการรับรู้ตามความเป็นจริงด้วยปัญญา วิธีปฏิบัติต่อปัจจุบันขณะตามหลักการของภาวนา ๔ คือ กายภาวนา ศิลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา เพื่อการวัดผลในด้านต่างๆ ของการพัฒนาบุรุษนั้นแสดงให้เห็นว่า มนุษย์สามารถพัฒนาจากขั้นพื้นฐาน คือ มีศีลเป็นพื้นฐานของปุถุชนในการดำเนินชีวิต ทำให้มนุษย์มีศักยภาพที่มีประสิทธิภาพ อยู่รวมกันในสังคมด้วยความสงบเรียบร้อยในทางโลกียะ ส่วนในทางโลกุตระนั้น มุ่งสู่ความเป็นอิสระเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน แสดงให้เห็นว่าสามารถพัฒนาจากปุถุชนสู่อริยบุคคลได้ในที่สุด

๕) **นายพยุ่ง พุ่มพวง** ศึกษาเรื่อง “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”^{๓๙} พบว่า ปัญญาเจตสิกธรรม คือ ธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง สัมปชัญญะตรงกับภาษาบาลีว่า สมปะชาโน คือ ความรู้สึกตัว เป็นความรู้สึกตัวขณะกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์รูปธรรมและนามธรรมที่เป็นปัจจุบัน การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ทุกขณะโดยไม่หลงสัมปชัญญะมีความสำคัญมากต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะความรู้สึกตัวของผู้ปฏิบัติมีมากยิ่งขั้นเท่าไร ก็สามารถรับอารมณ์ปัจจุบันมากขึ้นเท่านั้น และประโยชน์ของปัจจุบันอารมณ์ ได้แก่ การทำลายอภิชฌาและโทมนัส ซึ่งเป็นจุดประสงค์สำคัญของการเจริญสติปัฏฐาน ด้วยเหตุนี้ จึงเห็นได้ว่าสัมปชัญญะและปัญญาเจตสิกเป็นธรรมอันเดียวกัน สัมปชัญญะก็คือ ปัญญาเจตสิกแต่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อพัฒนาหรือมีกำลังแก่กล้าแล้วจึงพัฒนามาเป็นปัญญา สรุปได้ว่า สัมปชัญญะเป็นชื่อของปัญญา คือ ความรู้สึกตัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้รูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นอารมณ์ (อารมณ์ปัจจุบัน) ส่วนปัญญาหรือปัญญาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เห็นแจ้งตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงธรรมทั้งสองทำกิจหน้าที่เดียวกันคือ คือ รู้ปัจจุบัน รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้มรรค ผล นิพพาน

๖) **นางสาวอรทัย มีแสง** ศึกษาเรื่อง “อิทธิพลของสังขารที่มีต่อพฤติกรรมมนุษย์”^{๔๐} พบว่า สังขารอธิบายได้ ๓ ลักษณะ คือ สังขารในขั้น ๕ สังขารในปฏิจจสมุปบาท และสังขารในไตรลักษณ์ สังขารที่มีผลต่อพฤติกรรมมนุษย์มีอยู่ ๒ นัยที่สำคัญ คือ ๑) สังขารในขั้น ๕ มีเจตสิกทั้ง ๕๐ ดวง (ยกเว้นสัญญาเจตสิกและเวทนาเจตสิก) เป็นตัวชี้้นำแห่งการกระทำที่เกิดจากสิ่งเร้าภายนอกกระทบกับอายตนะภายใน และเกิดการรับรู้ การเข้าใจ การรู้สึก การตีความ และการตัดสินใจ ซึ่ง

^{๓๘} แม่ชีสุตา โรจนอุทัย, “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุบันขณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๓๙} นายพยุ่ง พุ่มพวง, “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๔๐} นางสาวอรทัย มีแสง, “อิทธิพลของสังขารที่มีต่อพฤติกรรมมนุษย์”, **สารนิพนธ์**, (หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

แสดงออกเป็นการกระทำและพฤติกรรมที่เกิดขึ้นมักจะตอบสนองกับปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะ ๒) สังขารในปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สังขารที่เป็นเจตนาในการทำสิ่งที่เป็นบุญ เป็นบาปหรือเป็นสภาวะอันมั่นคงไม่หวั่นไหว สามารถอธิบายได้ทั้งแบบปัจจุบันขณะ ปัจจุบันชาติ และแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นที่เกิดลักษณะนิสัย ทศนคติ ความชอบ ไม่ชอบที่เป็นบุคลิกพื้นฐานในจิตของแต่ละบุคคล หรือเกิดเป็นจริต ๖ ในพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม สังขารในชั้น ๕ และในปฏิจจสมุปบาทก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงพ้นความจริงตามกฎไตรลักษณ์ได้

จากการทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องปัญหา ปัจจุบันขณะ และการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีหลากหลายแง่มุม แต่ยังไม่มีการศึกษาในรายละเอียดที่ชี้เฉพาะในเรื่องของปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ว่ามีลักษณะอย่างไร มีบ่อเกิดหรือเกิดขึ้นได้อย่างไร และการปฏิบัติอย่างไรจึงถูกต้องตามหลักธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาเรื่อง ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนาครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาและหลักธรรมของปัญญารู้แจ้งและสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท แล้วนำมาสรุป บรรยายเชิงพรรณนา ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ การรวบรวมข้อมูล

๑) ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๗ พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่นที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธัมมวาทาร คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี เป็นต้น เพื่อเป็นการขยายความในเนื้อหาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พระไตรปิฎกให้มีความละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น

๒) ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต โดยสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สุวฑฒนมหาเถร เจริญคชวัตร), การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต โดยพุทธทาสภิกขุ, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ โดยพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), วิปัสสนาธุระ หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์) โดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย โดยพระอาจารย์ ดร. พระภัททนต์ อาสภมหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหาภิกษุญาณจารย์, อริยวงศ์ปฏิบัติภา ปฏิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า โดยสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्मมหาเถระ), วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร โดยเข็มเย สยาตอ พระชนกภิกษุ อัครมหาภิกษุญาณจารย์, วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง โดยนายธนิต อยู่โพธิ์ เป็นต้น

๑.๗.๒ นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ มาสรุปเรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนากาวนา

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ตรวจสอบแล้วมาปรับปรุง แก้ไข เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา แล้วนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบเรื่องสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบเรื่องการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบเรื่องปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนากาวนา

บทที่ ๒

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้สภาวะธรรมทั้งหลายอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง มีความสำคัญยิ่งต่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมและการเกิดปัญญาที่แจ่ม สภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นหลักของการศึกษาในบทนี้ ดังนี้

- ๒.๑ ปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๒ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ
- ๒.๓ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะกับปัญญาที่แจ่ม
- ๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ ปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

คำว่า ปัจจุบัน หมายถึง เวลาเดี๋ยวนี้ ทันทิ เวลาไม่ใช่ออดีต ไม่ใช่อนาคต^๑ ในพจนานุกรม มคธ-ไทย ให้ความหมายคำว่า ปจจุปนุน ปจจุปนุน หมายถึง กาลเกิดขึ้นเฉพาะหน้า กาลเป็นปัจจุบัน เวลาปัจจุบัน ปัจจุบันคือ เวลาในระหว่างอดีตกับอนาคต เวลาเดี๋ยวนี้ เวลาในขณะนี้^๒

คำว่า ขณะ ทั้งพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน^๓ และพจนานุกรมมคธ-ไทย^๔ นิยามว่า หมายถึง ครู่, ครั่ง, คราว, เวลา, สมัย

ตี ต่ การณ์ ปฏิจจ อุปปนนาติ ปจจุปนุนา ปจจุบัน หมายถึง สภาวะหรือขณะแห่ง กาลเวลาที่กำลังเป็นไปอยู่โดยอาศัยเหตุปัจจัยนั้นๆ สนวนปัจจุบันสมัยนั้น หมายถึง รูปนามที่เกิดขึ้น ในขณะเดี๋ยวนั้นเดียว และช่วงเวลาที่ยังคงใช้กันทุกๆ ไป เช่น เวลาเช้า เวลาเย็น เวลากลางคืน และ เวลากลางวัน กาลเวลาที่กำลัง เป็นไปในเวลานี้^๕

ชื่อว่า ปัจจุบัน มี ๓ ประเภท คือ ปัจจุบันโดยขณะ ปัจจุบันโดยสันตติ และอรรถาปัจจุบัน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๖๘๖.

^๒ พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร: อักษรการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๔๑๗.

^๓ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, หน้า ๑๖๐.

^๔ พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ-ไทย, หน้า ๒๑๗.

^๕ อ่างโน แม่ชีสุตา โรจนอุทัย, “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุบันขณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕, ๑๗.

๒.๑.๑ ปัจจุบันโดยขณะ

“ปัจจุบันโดยขณะ” มีกล่าวถึงความหมายปรากฏในบางคัมภีร์ ดังนี้

คำว่า “ปัจจุบันโดยขณะ” มีปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “อารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป (อุปาทกขณะ ฐิติขณะ และกัมภคขณะ) ชื่อว่า ปัจจุบันโดยขณะ”^๖ โดยอารมณ์ที่กล่าวถึงนี้ หมายถึง ปัจจุบันนารมณ คือ ปัจจุบันอารมณ์ หรืออารมณ์ปัจจุบัน

คัมภีร์ธัมมสังคณี อัญญาสาโลรรถกถา กล่าวว่า “ปัจจุบันที่ถึงอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และกัมภคขณะ ชื่อว่า ขณะปัจจุบัน”^๗

ในพระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ ปัจจุบันนญาณกถา ได้อธิบายถึงญาณที่หยั่งรู้อารมณ์ปัจจุบัน ว่า “อารมณ์ปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๓ ช่วง โดยช่วงที่ ๑ คือ ขณะปัจจุบัน หมายถึง ช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป”^๘

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงไว้ว่า “คำว่า ขณะเสน (โดยเนื่องด้วยขณะ) คือ โดยเนื่องด้วยขณะที่เรียกว่าปริมาณอายุของรูปธรรมและนามธรรม”^๙ ปริมาณอายุในที่นี้ หมายถึง ขณะจิตหนึ่งๆ ที่เกิดดับต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสายในวิถิจิต ตามที่คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะได้แสดงไว้ก่อน^{๑๐}

การอธิบายของคัมภีร์ต่างๆ ข้างต้น เห็นได้ว่ามี ๒ นัย คือ นัยแรก ปัจจุบันโดยขณะ หรือขณะปัจจุบัน คือปัจจุบันอารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป หรือปัจจุบันที่ถึงอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และกัมภคขณะ ส่วนนัยที่สอง ปัจจุบันโดยขณะ คือปัจจุบันอารมณ์ที่เป็นช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ มี ๓ ขณะ คือ อุปาทกขณะ ฐิติขณะ และกัมภคขณะ และหมายถึงขณะจิตหนึ่งๆ ในวิถิจิตที่เกิดดับติดต่อกันรวดเร็วไม่ขาดสาย

ปัจจุบันอารมณ์ คือ อารมณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่^{๑๑} อารมณ์ในที่นี้ มีความหมายตามหลักธรรม คือ อารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๖ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น อารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๕ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย ได้แก่ รูปารมณ (รูป), สัททารมณ (เสียง), คันธารมณ (กลิ่น), รสธารมณ (รส), โผฏฐัพพารมณ (โผฏฐัพพะ) อารมณ์เหล่านี้เป็นรูปธรรม เรียกว่า โคจรรูป หรือวิสัยรูป คือรูปที่เป็นอารมณ์ ส่วนอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวารที่ ๖ คือ มโนหรือใจ ได้แก่ ธรรมารมณ^{๑๒} คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และพระนิพพาน^{๑๓} ซึ่งอารมณ์เหล่านี้เป็นนามธรรม ดังนั้น ปัจจุบันอารมณ์จึงมีทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม หรือเรียกโดยย่อว่า รูปนาม

^๖ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๒๔.

^๗ อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๕๗๘.

^๘ อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๑/๔๖๙.

^๙ พระอนุจรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, ตรวจชำระโดยพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๖๐.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๘.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยุติ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๔๕, ๕๔๗, ๕๔๘.

^{๑๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗.

ส่วนจิตนั้น คือสภาวะรู้อารมณ์ มีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ เมื่อไรก็ตามที่อารมณ์ ๖ มาปรากฏทางทวาร ๖ จิตจะตื่นจากภวังค์หรือเคลื่อนจากภวังค์ แล้วรับรู้อารมณ์ดังกล่าว (ก็คือ ปัจจุบันอารมณ์ข้างต้น) และจะมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในกระแสจิต ความเปลี่ยนแปลงนี้เรียกว่า วิถีจิต หรือจิตขั้นสู่วิถี โดยมีจิตเกิดและดับไปตามลำดับตามหน้าที่ต่อๆ กันไป (ซึ่งจะศึกษาเพิ่มเติม เรื่องนี้ในหัวข้อต่อไป) จิตแต่ละดวงเหล่านี้ มี ๓ ขณะ คือ อุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคะขณะ หรือที่เรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง ซึ่งก็คือ นัยที่สองของปัจจุบันอารมณ์ที่หมายถึง ช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป หรือปริมาณอายุของรูปธรรมและนามธรรม

ส่วนนัยแรกนั้น ปัจจุบันโดยขณะ หมายถึง อารมณ์ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ย่อมต้องถึงสภาวะทั้ง ๓ คือ ความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายคำว่า อุปาทาหะ ฐิติ และภังคะ ในเรื่องการกำหนดรู้อารมณ์ว่า “คำว่า อุปาทาหะ คือ ความเกิดขึ้น หมายความว่า การได้รับสภาวะ คำว่า ฐิติ คือ ความดำรงอยู่ หมายความว่า การไม่ถอยกลับแห่งสภาวะตามที่ได้รับแล้ว คำว่า ภังคะ คือ ความดับ หมายความว่า การเสื่อมหายไปแห่งสภาวะนั้น”^{๑๔}

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ปัจจุบันโดยขณะ หรือขณะปัจจุบัน มีความหมายได้ ๒ นัย คือ

๑) ปัจจุบันอารมณ์ของรูปธรรมและนามธรรมที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ขณะ คือ ความเกิดขึ้น (อุปาทาหะ) ดำรงอยู่ (ฐิติ) และสลายไป (ภังคะ) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ กระแสรูปและนาม หรือสภาวะธรรมของรูปนามที่ถึงขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป

การหยั่งเห็นกระแสรูปนามที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ในแต่ละขณะได้อย่างเท่าทันปัจจุบัน โดยขณะและชัดเจนเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัย ๔ ประการ คือ อุตุ อาหาร จิต และความเพียรของแต่ละบุคคล ดังคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา กล่าวว่า “บุคคลย่อมหยั่งเห็นความเกิดดับได้ชัดเจนว่าเป็นความเกิดดับของกระแสรูปนามหลายระยะที่มีฝ่ายเกิดขึ้นและดับไปด้วยอำนาจของอตุตต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน อิริยาบถต่างกัน หรือความเพียร (มีการเหยียดและคู้ เป็นต้น) ต่างกันในร่างกายนี้”^{๑๕}

๒) ปัจจุบันอารมณ์ในช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ หรือขณะจิตหนึ่งถึงขณะทั้ง ๓ คือ อุปาทาหะ ฐิติขณะ และภังคะ หรือถึงความเกิดดับตั้งอยู่ดับไป อีกทั้งหมายถึง ขณะจิตหนึ่งๆ ในวิถีจิตที่เกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็วมาก

ในนัยที่ ๒ นี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกากล่าวว่า “คำว่า ขณวเสน (โดยเนื่องด้วยขณะ) คือ โดยเนื่องด้วยขณะที่เรียกว่าปริมาณอายุของรูปธรรมและนามธรรม ในข้อนี้ การพิจารณาโดยเนื่องด้วยขณะเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น มิใช่วิสัยของสาวก เพราะสาวกย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้นหรือดับไปในขณะเล็กน้อยเช่นนี้”^{๑๖} หมายความว่า พระสาวกและบุคคลอื่นย่อมไม่สามารถหยั่งรู้เท่าทันขณะทั้ง ๓ ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปในจิตดวงหนึ่งๆ รวมถึงขณะจิตหนึ่งๆ ที่เกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็วในวิถีจิตได้เลย

^{๑๔} พระอนรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๗๑-๓๗๒.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๒-๘๖๓.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๐.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวในเรื่องนี้ในเชิงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ว่า “ผู้ปฏิบัติธรรมพึงกำหนดรู้วิถีจิตทั้งหมด ไม่ใช่เพียงจิตดวงใดดวงหนึ่ง”^{๑๗}

ดังนั้น ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมไม่อาจกำหนดรู้ปัจจุบันโดยขณะ คือ อุปาทกขณะ วิถีขณะ และภังคขณะของจิตแต่ละดวง รวมทั้งขณะจิตแต่ละขณะที่กำลังดำเนินอยู่ในวิถีจิตได้เลย ส่วนการกำหนดรู้อารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป ได้อย่างเท่าทัน ปัจจุบันโดยขณะในระยะต่างๆ ได้อย่างชัดเจนนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยอุตุ อาหาร จิต และความเพียรของแต่ละบุคคล

๒.๑.๒ ปัจจุบันโดยสันตติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “อารมณ์ที่นับเนื่องในวาระสืบต่อ ๑ หรือ ๒ ขณะ ชื่อว่า ปัจจุบันโดยสันตติ”^{๑๘} และขยายความปัจจุบันโดยสันตติ โดยยกมติของพระมัชฌิมภานิกายจารย์ และพระสังยุตตภานิกายจารย์ ดังนี้

พระมัชฌิมภานิกายจารย์ กล่าวว่า

ปัจจุบันโดยสันตตินั้น ได้แก่ เมื่อพระโยคีนั่งในที่มืดแล้วไปสู่อุจจรัส อารมณ์ยังไม่ปรากฏก่อน แต่พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ ในระยะที่อารมณ์นั้นปรากฏ แม้เมื่อพระโยคีไปในที่สว่างแล้วเข้าไปสู่อุจจรัส รุกยังไม่ปรากฏทันทีก่อน ก็ในระยะที่รูปลักษณ์ปรากฏนี้ พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ อนึ่ง พระโยคียืนในที่ไกลเห็นความเคลื่อนไหวมือของคนย้อมผ้า และความเคลื่อนไหวคือการเคาะระฆังและการตีกลองเป็นต้น ยังไม่ได้ยินเสียงในทันที ในระหว่างที่เธอได้ยินเสียงนั้น พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติต่อ ๑ หรือ ๒ วาระ^{๑๙}

ส่วนพระสังยุตตภานิกายจารย์ กล่าวถึง ปัจจุบันโดยสันตติว่ามี ๒ อย่าง คือ สันตติของรูป และสันตติของนาม ดังนี้

สันตติของรูป ๑ สันตติของสิ่งที่เป็นนาม ๑ แล้วกล่าวว่า เมื่อบุคคลเหยียบน้ำไปชั่วระยะรอยน้ำที่คนเหยียบไปปริมาตรยังไม่ใส นี้ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง เมื่อคนเดินทางมาไกลชั่วระยะความร้อนในร่างกายยังไม่สงบระงับนี้ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง เมื่อคนเดินทางมาไกลแล้วเข้าห้องชั่วระยะที่ความมืดหน้ามัวตายังไม่หายไป นี้ก็ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง เมื่อพระโยคีมนสิการกัมมัฏฐานอยู่ในห้องแล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวัน ชั่วระยะที่ความพร่าแห่งนัยน์ตายังไม่หายไป นี้ก็ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง วาระแห่งขวนะ ๒, ๓ ชื่อว่า นามสันตติ คือ สันตติของสิ่งที่เป็นนาม ดังนี้แล้วกล่าวว่า สันตติทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันโดยสันตติ^{๒๐}

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิงค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๔.

^{๑๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๒๔.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๔-๗๒๕.

คัมภีร์อัฐสาลินี อธิบายว่า “สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสดิจิตหนึ่งหรือสองวิถี”^{๒๑} และขยายความว่า

เมื่อบุคคลนั่งในที่มีดแล้ว ออกมาสู่ที่สว่าง อารมณ์ยังไม่แจ่มแจ้งทันที อารมณ์นั้นปรากฏชัดเจนตราบไค พิงทราบ [วาระแห่งกระแสรูปนาม] ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสดิจิตหนึ่งหรือสองวิถี เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่แจ้งแล้วเข้าไปสู่ห้อง รูปารมณ์ก็ยังไม่ปรากฏทันที ก่อน รูปารมณ์นั้นจะปรากฏตราบไค พิงทราบ [วาระแห่งกระแสรูปนาม] ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสดิจิตหนึ่งหรือสองวิถี อนึ่ง เมื่อบุคคลยืนอยู่ในที่ไกลแม้เห็นการไหวมือของช่างย่อมและการเคาะระฆังตีกลองเป็นต้น ก็ยังไม่ได้ยินเสียงทันที และบุคคลยอมนได้ยินเสียงตราบไค พิงทราบ [วาระแห่งกระแสรูปนาม] ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสดิจิตหนึ่งหรือสองวิถี

มัชฌิมภานกาจารย์กล่าวไว้ก่อน ส่วนสังยุตตภานกาจารย์กล่าวถึงสันตติมี ๒ อย่าง คือ กระแสรูป และกระแสนาม แล้วกล่าวว่า “ระลอกน้ำที่บุคคลเดินข้ามน้ำลุลยไปยังฝั่ง ยังไม่ใสสนิทตราบไค เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกายยังไม่สงบไปตราบไค เมื่อบุคคลมาจากแดดเข้าไปสู่ห้อง ความมืดยังไม่ปราศตราบไค เมื่อบุคคลเจริญกรรมฐานภายในห้องแล้วเปิดหน้าต่างแลดูในเวลากลางวัน ความหวั่นไหวแห่งนัยน์ตายังไม่สงบตราบไค กระแสดังกล่าวนี้ชื่อว่า กระแสรูป ส่วนวาระแห่งขวนะ ๒-๓ วิถี ชื่อว่า กระแสนาม” แล้วกล่าวว่า “กระแสรูปนามทั้งสองนี้ ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน”^{๒๒}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายว่า “สนตติวเสน (โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ) คือ โดยเนื่องด้วยลำดับของรูปหรือลำดับของนามที่ดำเนินไปด้วยอำนาจของกระแสรูปนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน”^{๒๓}

คัมภีร์ทั้งสามข้างต้น มีความแตกต่างกันในเรื่องการใช้คำแสดงถึงวาระของสันตติ คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า ปัจจุบันโดยสันตติ หรือสันตติปัจจุบัน คือ อารมณ์ที่นับเนื่องในวาระสืบต่อ ๑ หรือ ๒ ขณะ ซึ่งคำว่า “๑ หรือ ๒ ขณะ” ในคัมภีร์อัฐสาลินีระบุชัดเจนว่า คือ วาระแห่งกระแสดิจิตหนึ่งหรือสองวิถี กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ วิถีจิต ๑ หรือ ๒ วิถี นอกจากนี้แล้ว คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงสันตติของนามว่า คือ “วาระแห่งขวนะ ๒, ๓” ส่วนในคัมภีร์อัฐสาลินีระบุชัดเจนว่า คือ “วาระแห่งขวนะ ๒-๓ วิถี” ซึ่งตีความได้ว่า คือ วาระแห่งวิถีจิต ๒-๓ วิถีที่ต้องดำเนินถึงขวนจิต ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาอธิบายไว้เพียงกว้างๆ แต่ระบุว่า “โดยเนื่องด้วยลำดับของกระแสรูปนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน” ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน

ดังนั้น กล่าวได้ว่า ปัจจุบันโดยสันตติ หรือสันตติปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ สันตติของรูปและสันตติของนาม สันตติของรูป หมายถึง ปัจจุบันของกระแสรูปที่นับเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสดิจิตหนึ่งหรือสองวิถีจิต ส่วนสันตติของนาม หมายถึง ปัจจุบันของกระแสนามที่นับเนื่องด้วย

^{๒๑} พระพุทธโฆษาจารย์, อัฐสาลินี, ตรวจชำระโดยพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลและอธิบายโดยพระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๐.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๐-๑๐๗๑.

^{๒๓} พระอนรรุทระและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๘๖๐.

ชวณวาระ ๒-๓ วิถีจิต คือต้องดำเนินถึงชวณะครบ ๗ ขณะจิต โดยต้องเนื่องด้วยวาระของกระแสรูป และนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน

ดังเห็นได้ว่า ปัจจุบันโดยสันตติของรูปนามนับเนื่องด้วยวิถีจิต จึงควรศึกษาวิถีจิตพอเป็นสังเขป เพื่อความเข้าใจอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติในการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ดียิ่งขึ้น

วิถีจิต แยกออกเป็นสองส่วน คือ ปัญจทวารวิถี เป็นวิถีจิตของอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางปัญจทวารหรือทวาร ๕ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย อีกนัยหนึ่งคือ ปัจจุบันของกระแสรูป อีกส่วนคือ มโนทวารวิถี เป็นวิถีจิตของอารมณ์ปรากฏทางใจ คือ ปัจจุบันของกระแสนาม

ปัญจทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิเท่านั้น ส่วนมโนทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิ และในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก คือ อัปนามโนทวารวิถี หรือฉานวิถี จำแนกออกเป็นโลกียอัปนาวิถี และโลกุตตรอัปนาวิถี

ปัญจทวารวิถีเกิดขึ้นเมื่อมีอารมณ์ ๕ มาปรากฏแก่ทวาร และกระทบกับประสาท ๕ คือ รูปารมณ์กระทบกับจักขุประสาท สัททารมณ์กระทบกับโสตะประสาท คันธารมณ์กระทบกับฆาน-ประสาท รสอารมณ์กระทบกับชิวหาประสาท และโณภูมัพพารมณ์กระทบกับกายประสาท ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์หรือเคลื่อนจากภวังค์ คือ เกิดเป็นจิตหนึ่งที่อยู่ภายในวิถีแห่งการรับรู้เกิดขึ้นมา หรือจิตขั้นสูวิถี ที่เรียกว่า วิถีจิต

ในช่วงภวังคจิตและช่วงวิถีจิต จิตย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ โดยมีชื่อเรียกต่างๆ ตามหน้าที่ต่อๆ กันไปดังนี้^{๒๔}

๑) ช่วงภวังคจิต มี ๓ ขณะ ได้แก่ ๑. อตีตภวังค์ คือ ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน ๒. ภวังคจลนะ คือ ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่มากระทบ ๓. ภวังคฺปัจเฉทะ คือ ภวังค์ตัดขาดจากอารมณ์เก่า หรือตัดกระแสของภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

๒) ช่วงวิถีจิต มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. อาวัชชนะ คือ การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวาร ๕ เรียกว่า ปัญจทวาราวชชนะ หรือเรียกตามทวาร เช่น ขณะที่เกิดทางจักขุทวารเป็นจักขุทวาราวชชนะ เป็นต้น ๒. ปัญจวิญญาณ คือ การรู้อารมณ์ในอารมณ์ทั้ง ๕ ถ้ารูปมากระทบก็ให้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้นเป็นโสตะวิญญาณ เป็นต้น ๓. สัมปฏิจฉนะ คือ การรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตริณะเท่านั้น ๔. สันตริณะ คือ การพิจารณาไตร่ตรองอารมณ์ที่รับมา ๕. ไภวภูมัพพะ คือ การกำหนดอารมณ์ หรือการตัดสินใจอารมณ์ ๖.-๑๒. ชวณะ คือ การแล่นไปในอารมณ์ที่ไภวภูมัพพะกำหนดไว้แล้ว ด้วยความเร็วเหมือนอสณิชาติติดต่อกัน ๗ ขณะจิต ๑๓.-๑๔. ตทาลัมพะ คือ การหน่วงอยู่กับอารมณ์หรือเก็บอารมณ์ต่อจากชวณะติดต่อกัน ๒ ขณะจิต แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือ เป็นอันจบกระบวนการของวิถีจิต ๑ วิถี อารมณ์ก็ดับไป แล้วจิตก็ตกไปในภวังค์ เมื่อนับตลอดทั้งสองช่วง คือ ตั้งแต่อดีตภวังค์จุดเริ่มมาจนจบวิถีจิต รวมทั้งหมดเป็น ๑๗ ขณะจิต

^{๒๔} ประมวลจาก พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๗๖๔-๗๖๘., พระอนุตฺตเถระและพระญาณธชชนะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๓๘๖-๓๘๖., สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ธรรมภาณาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๔๒-๔๔.

วิถีจิต ๑๗ ขณะจิตเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลาย^{๒๕} โดยยกเว้นวิญญูติรูป และลักขณรูป^{๒๖} ดังนั้น จิตเกิดดับติดต่อกันรวดเร็วไปถึง ๑๗ ขณะจิตแล้ว รูปจึงจะดับครั้งหนึ่งหรือดับเพียงรูปเดียว และจิตย่อมออกน้อมรับอารมณ์ได้ที่ละอารมณ์ หรือที่ละรูปเท่านั้น ดังคัมภีร์ปรมัตถ-ทีปนีฎีกา กล่าวว่า “เมื่อวิถีจิตดำเนินไปอยู่ ย่อมเป็นไปในอารมณ์หนึ่งๆ ที่ได้รับเหตุปัจจัยพิเศษตามประเภทแห่งอารมณ์อันปรากฏชัดมากเป็นต้น ไม่เป็นไปในอารมณ์ ๕ พร้อมกัน”^{๒๗}

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า จิตแต่ละดวงหรือขณะจิตหนึ่งย่อมประกอบด้วย ๓ ขณะเสมอ คือ อุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ดังนั้น อายุของรูปหนึ่งๆ จึงมีขณะย่อย ๕๑ ขณะ (๑๗ x ๓ = ๕๑) ในบรรดาขณะย่อยเหล่านี้ อุปาทาขณะของรูปเทียบได้ขณะย่อย ๑ ขณะ ภังคขณะของรูปเทียบได้ขณะย่อย ๑ ขณะ ส่วนฐิติขณะในระหว่างเทียบได้ขณะย่อย ๔๙ ขณะ จึงเห็นได้ว่า ฐิติขณะของรูปมีระยะนานกว่าฐิติขณะของจิตที่มีเพียงขณะย่อย ๑ ขณะ ดังนั้น ความเย็นความร้อนเป็นต้นจึงเปียดเบียนรูปธรรมในฐิติขณะชัดเจน^{๒๘}

นอกจากนี้แล้ว อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจะไม่เท่ากัน โดยจำแนกการดำเนินไปของอารมณ์ที่ปรากฏทางปัญจทวารวิถี มี ๔ วาระ ได้แก่ ตทาร์มณวาระ ชวนวาระ วัฏฐัพพนวาระ และโมฆะวาระ ตามลำดับอารมณ์ที่ปรากฏชัด ดังนี้ ๑) อติมหันตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดมากที่สุด มีวิถีจิตที่บริบูรณ์ ๑๗ ขณะจิต ๒) มหันตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก มีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทาลัมพจิต ๓) ปริตตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดน้อย มีเพียงวัฏฐัพพนจิตเท่านั้นที่ดำเนินไป ๒-๓ ขณะจิต เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น จากนั้นจึงตกภวังค์ไป และ ๔) อติปริตตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดน้อยที่สุด มีเพียงการไหวแห่งภวังค์หรือภวังคฺฉลนเท่านั้น ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถีจิต^{๒๙}

ดังนั้น สันตติปัจจุบันของรูปที่นับเนื่องด้วยวิถีจิต ๑-๒ วิถี จึงย่อมเป็นไปใน ๓ วาระ คือ ตทาร์มณวาระ ชวนวาระ และวัฏฐัพพนวาระ ส่วนอติปริตตารมณ ไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้นเป็นโมฆะวาระ จึงไม่อาจเป็นสันตติปัจจุบันได้

วิถีจิตที่เป็นวัฏฐัพพนวาระ แม้ว่าจิตจะดำเนินไปไม่ถึงชวนจิตก็ตกภวังค์ไป แต่ก็มี ความหมายในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายว่า

วิถีจิตจบลงที่วัฏฐัพพนจิตสำคัญมากในการปฏิบัติวิปัสสนา สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติ กำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันอยู่นั้น ไม่ควรแสวงหาหรือใส่ใจกับอารมณ์ที่ก่อให้เกิดกิเลส เมื่อการ กระทบของอารมณ์เชิงอ้าวชชวนจิตอ่อน และจักขุวิญญานไม่แจ่มใส การรับอารมณ์ไม่ ชัดเจน การไต่สวนอารมณ์ไม่มีประสิทธิภาพ และการตัดสินใจอารมณ์ไม่แน่นอน ดังนั้น จิตจึงตก ภวังค์ไปหลังจากที่อารมณ์ปรากฏขึ้นเพียง ๒ หรือ ๓ ขณะจิต อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นไม่ชัดเจน เพียงพอที่จะทำให้เกิดกิเลสขึ้นในใจ และผู้ปฏิบัติธรรมได้รับรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และ

^{๒๕} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๘.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๘., วิญญูติรูปมี ๒ คือ กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ, ลักขณรูปมี ๔ คือ อุปยยะ สันตติ ขรตา และอนิจจตา.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๓.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙-๕๐.

อนัตตาของสภาวะธรรมนั้นๆ ในวิถีจิตเช่นนี้ จิตเพียงสักแต่รับรู้ว่ามี การเห็นเท่านั้น โดยไม่มีกิเลสเข้ามาปรุงแต่ง^{๓๐}

ด้วยเหตุนี้ ในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา เมื่ออารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัดเจน ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรชวนขยายหาอารมณ์ใหม่หรือพยายามสร้างอารมณ์นั้นให้ชัดเจนขึ้น แต่ควรกำหนดรู้อารมณ์ที่ไม่ชัดเจนดังกล่าวที่ปรากฏเฉพาะหน้าอยู่อย่างเท่าทันสันตติปัจจุบัน

ส่วนมโนทวารวิถี มีขณะจิตช่วงสั้นกว่าปัญญาทวารวิถี เนื่องด้วยอารมณ์ที่มากระทบมโนทวารนั้นเป็นมโนภาพที่เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ประสบทางทวาร ๕ ทำจิตให้เคลื่อนจากภวังค์เป็นภวังคฺฉลนะ และตัดจากภวังค์เป็นภวังคฺปัจเฉทะ เมื่อจิตขึ้นสู่วิถี จะมีเพียงมโนทวาราวชชนะ คือคำนึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอาวัชชนะนี้มีค่าเท่ากับโวภูฏัพพะนะ จึงเกิดชวนะ ๗ ขณะจิตต่อไปเลยตามด้วยตทาลัมพะนะ ๒ ขณะจิต จากนั้นก็ตกภวังค์ รวมเป็น ๑๒ ขณะจิต

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงไว้ว่า มโนทวารวิถี มี ๓ อย่าง^{๓๑} ดังนี้

๑) มโนทวารวิถีผสม คือ มโนทวารวิถีที่ปรากฏพร้อมกับปัญญาทวารวิถี ดังความว่า “อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ . . . การที่รูปรามณ์ปัจจุบันเป็นต้นกระทบในจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏในมโนทวารด้วยการยังภวังคฺจิตให้ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง”^{๓๒}

๒) มโนทวารวิถีที่ติดตามปัญญาทวารวิถี คือ เมื่อทวาร ๕ ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้นวิถีจิตที่ดำเนินไปในทวาร ๕ ดับไปแล้ว อารมณ์ ๕ ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ กระแสภวังค์ที่เป็นทวารของกระแสวิถีจิตเหล่านั้น ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัญญาทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิถีจิตที่ติดตาม

๓) มโนทวารวิถีที่สำเร็จเฉพาะ คือ เมื่อภวังคฺจิตที่มีสภาวะคืออารมณ์ ๖ มาปรากฏโดยประการนั้นๆ ปราศจากการติดตามโดยกระทบในทวาร ๕ ได้แก่ อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุต่างๆ ดังต่อไปนี้ อารมณ์ที่เคยพบ คืออารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับมาก่อน, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ, อารมณ์ที่เคยสดับ คืออารมณ์ ๖ ที่เคยสดับจากคนอื่นแล้วรับเอามา, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสดับ, ความเชื่อ คือความเชื่อต่อบุคคลอื่น, ความพอใจ คือความเห็นของตน, ความดำริอาการ คือความดำริโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยค้ำมูลของอรรถ ค้ำมูลของพยัญชนะ และค้ำมูลของเหตุ, ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้, แรงกรรมต่างๆ, อานาภาพของฤทธิ์ต่างๆ, อำนาจของธาตุแปรปรวน, อำนาจของการที่เทวดานำมาแสดง, อำนาจของการตามรู้ (อริยสังด้วยโลกียญาณ), และอำนาจของการรู้แจ้ง (ด้วยโลกุตตรญาณ) เป็นต้น

การดำเนินไปของอารมณ์ทางมโนทวารวิถีมี ๔ วาระเช่นเดียวกันกับปัญญาทวารวิถี คือ ตทารัมมณวาระ ชวนวาระ โวภูฏัพพวาระ และโมฆะวาระ ตามลำดับอารมณ์ที่ปรากฏชัด ดังนี้ ๑) อติวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัด มีวิถีจิตที่บริบูรณ์ ๑๒ ขณะจิต ๒) วิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก เมื่อวิถีจิตมาถึงชวนะ ๗ ขณะจิต ก็ตกภวังค์ไปเลย ๓) อวิภูตารมณ คือ

^{๓๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูตาสงสาร, หน้า ๑๐๕.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๖-๓๙๘.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕-๓๘๖.

อารมณ์ที่ปรากฏชัดเจน มีเพียงอาวัชชนะ จากนั้นก็ตกวงค์ไป และ ๔) อติวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด มีเพียงภวัคจลนะ ไม่มีการเกิดขึ้นของวิจิต^{๓๓}

ดังนั้น สันตติปัจจุบันของนามที่นับเนื่องด้วยชวันวาระ ๒-๓ วิจิต จึงยอมเป็นไปใน ๒ วาระ คือ ตทาร์มณวาระ และชวันวาระ ซึ่งอารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัดและชัดมาก การที่จิตรับอติวิภูตารมณและวิภูตารมณได้ดี เพราะจิตจะรื่นรมย์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดเท่านั้น^{๓๔}

ความสัมพันธ์ระหว่างมโนทวารวิถีกับปัญจทวารวิถีที่สำคัญคือ ปัญจทวารวิถีจะสำเร็จกิจการรับรู้ของทวาร ๕ ได้ต้องอาศัยมโนทวารวิถี ดังคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาอธิบายโดยยกตัวอย่างจักขุทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณ และอติวิภูตารมณในมโนทวารวิถี ดังนี้

เมื่อจักขุทวารวิถี [ที่ ๑] ดำเนินไปก่อนวิจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถี [ที่ ๒] ที่ติดตามจักขุทวารวิถีจึงดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๓] ที่รับเอากลุ่มก้อนของสณฐานยอมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๔] ที่กำหนดหมายสย้อมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลยอมกำหนดหมายสย้อมได้โดยนัยว่า เราเห็นสีเขียว เป็นต้น ต่อแต่นั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๕] รับเอารูปร่างยอมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๖] ที่กำหนดหมายรูปร่างยอมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลก็กำหนดหมายสณฐานได้ หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๗] ที่รับเอาชื่อยอมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๘] ที่กำหนดหมายชื่อยอมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ ย่อมกำหนดหมายชื่อย้อมได้ ครั้นวิจิตที่กำหนดหมายอารมณ์นั้นๆ ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็นอารมณ์นั้นๆ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อมโนทวารวิถีที่ ๓ รับเอารูปธรรมโดยความเป็นกลุ่มก้อนของสณฐาน ที่ถูกวิจิต ๒ วิจิตแรกรับเอาหลายครั้งแล้ว ย่อมเป็นเหมือนจับคั้นไฟหมูนเป็นวงกลม จึงชื่อว่า วิจิตที่รับเอากลุ่มก้อนของสณฐาน เพราะไม่มีการรับเอาที่ประจักษ์โดยปราศจากการรับเอากลุ่มก้อน^{๓๕}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายกระบวนการวิจิตข้างต้นในเชิงการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาว่า มโนทวารวิถีที่เกิดจากภวังคจิตหลังจากที่ปัญจทวารวิถี [ที่ ๑] ดับลงแล้ว ในขณะที่เกิดมโนทวารวิถี [ที่ ๒] ดังกล่าว จิตเพียงแต่รับรู้รูปารมณในระดับปรมัตถ์เท่านั้น โดยมีได้คำนึงถึงสมมติบัญญัติที่เกี่ยวกับอารมณ์นั้นๆ เป็นบุรุษ หรือสตรี เป็นต้น ดังนั้น ในขณะที่เห็น ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ได้คิดว่าอารมณ์ที่เห็นเป็นอะไร เพียงสักแต่เห็นสภาวะปรมัตถ์เท่านั้น จึงควรกำหนดรู้อารมณ์ที่เห็นทันที เพราะเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะต้องใส่ใจกับอารมณ์ที่ปรากฏต่อหน้าให้ทันปัจจุบันขณะ หลังจากที่มีมโนทวารวิถีดังกล่าวผ่านพ้นไปแล้ว และผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งสติกำหนดให้ตั้ง จะเกิดมโนทวารวิถี [ที่ ๓] ตามมาเพื่อพิจารณารูปารมณนั้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นจึงเกิดวิจิต [ที่ ๔] ที่เริ่มรับรู้รูปร่างสณฐานที่เป็นสมมติบัญญัติ มโนทวารวิถีนี้จะเปิดโอกาสให้ขณะที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นได้ และมโนทวารวิถี [ที่ ๕] ต่อมาก็จะพุ่งความสนใจไปที่นามบัญญัติของรูปารมณนั้นๆ เช่น เป็นบุรุษ เป็นสตรี ซึ่งจะยิ่งเปิดโอกาสให้ขณะเสพอารมณ์ที่เป็นอกุศลมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้ให้เท่าทันปัจจุบันในมโนทวารวิถีแรก [วิถีที่ ๒ ในที่นี้] หรือวิถีต่อมา ไม่ควรให้ผ่านพ้นไปจนถึงวิจิตที่ ๔ และ ๕^{๓๖}

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๙.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๘.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๐.

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาท เหตุผลแห่งวิภูตารมณ, หน้า ๑๐๘.

กระบวนการของมนทวารวิถีข้างต้น แสดงถึงวาระที่ติดตามปัญญาวิถีโดยทั่วไป มี ๔ อย่าง คือ อดีตคหณวาระ (วาระรับเอาอดีตอารมณ) ในที่นี้ก็คือการเห็นรูป, สมุทวารวาระ (วาระรับเอากลุ่มก้อน) เป็นการพิจารณารูป, วัตถุคหณวาระ (วาระรับเอารูปร่าง) เป็นการรูปร่างสัมพันธ์หรือความหมายที่เป็นสมมติบัญญัติ, และนามคหณวาระ (วาระรับเอาชื่อ) เป็นการรู้ชื่อที่เป็นนามบัญญัติ^{๓๗}

นอกจากนี้แล้ว การกำหนดรู้อย่างเท่าทันสันตติปัจจุบัน ย่อมทำให้รู้เห็นความเกิดดับได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและชนบัญญัติ ดังพระภัททันตะ อาสภมหาเถระ อธิบายว่า ขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ วิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรูปรามณ คือการเห็นนั้นก็มีการเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ซึ่งผู้ที่ไม่ได้กำหนดรู้รูปร่างที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า อาจเข้าใจผิดไปว่ารูปรามณเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่ตลอดเป็นปกติ เนื่องด้วยสันตติชนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ จึงควรกำหนดรู้เห็นวิถีจิตที่เกิดก่อนและวิถีจิตที่เกิดทีหลังในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เจ็บ ปวด ดีใจ เสียใจ นึกคิดต่างๆ เป็นต้น ขาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การรู้เห็นในวิถีจิตและอารมณขาดเป็นตอนๆ ดังนี้เรียกว่า สันตติบัญญัติขาด ชนบัญญัติแตก^{๓๘}

กระบวนการวิถีจิตข้างต้น แสดงให้เห็นว่าการกำหนดรู้อารมณหรือสภาวะธรรมอย่างเท่าทันปัจจุบันมีความสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยต้องกำหนดรู้ให้เท่าทันสันตติปัจจุบัน คือปัจจุบันของกระแสรูปที่นับเนื่องด้วยปัญญาวิถี ๑-๒ วิถีจิต และปัจจุบันของกระแสนามที่นับเนื่องด้วยมนทวารวิถีที่ดำเนินถึงที่สุดของขวนจิต ๒-๓ วิถีจิต

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่าในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น “ผู้ปฏิบัติไม่สามารถนำเอาจิตตูปบาทแต่ละดวงมากำหนดรู้หรือพิจารณาแยกเป็นดวงๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี”^{๓๙} เช่น เมื่อจิตรับอารมณใหม่ที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร และจิตขึ้นสู่วิถีหรือจักขุทวารวิถี การกำหนดรู้รูปรามณนี้ เป็นการกำหนดรู้ทั้งวิถีจิตที่กำลังเกิดขึ้น มิใช่กำหนดรู้จิตแต่ละดวงที่กำลังดำเนินอยู่ “โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว”^{๔๐}

๒.๑.๓ อัทธาปัจจุบัน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงความหมายอัทธาปัจจุบันไว้ ๒ ประการ คือ ข้อแรกหมายถึง “ธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่ง ชื่อว่า ปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน”^{๔๑} ส่วนอีกความหมายนั้น อธิบายโดยยกกรณีเจโตปริยญาณว่า เป็นปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานหรืออัทธาปัจจุบัน ที่พึงแสดงโดยวาระแห่งขวนะ มิใช่พึงแสดงด้วยกาลอันยาวนานที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่ง ดังความว่า

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, *อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*, หน้า ๓๙๙-๔๐๐.

^{๓๘} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาคัมภีร์ฐานาจริยะ, *ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย*, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๗๗.

^{๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)*, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๓.

^{๔๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *ปฏิจจสมุทบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร*, หน้า ๑๑๔.

^{๔๑} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า ๗๒๕.

ปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน พึงทราบว่าเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณได้ ดังนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ต้องการจะทราบจิตของผู้อื่นจึงอาวัชชนาการไป อาวัชชณจิตทำสิ่งที่เป็นปัจจุบันโดยขณะให้เป็นอารมณ์ ดับพร้อมกับสิ่งที่เป็ปัจจุบันขณะนั้น ต่อจากนั้นมีชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ซึ่งดวงสุดท้ายประกอบด้วยฤทธิ์ ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร แต่บรรดาชวนจิตทั้งปวงเหล่านั้น ไม่มีอารมณ์ต่างกันเลย เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน . . . อีกนัยหนึ่ง แม้ปัจจุบันโดยสันตติย่อมเป็นไปในปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานเท่านั้น เหตุนี้เจโตปริยญาณนี้ พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันนารมณด้วยสามารถแห่งปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน นั้นแล^{๔๒}

คัมภีร์อัฐสาลินี กล่าวถึงอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณว่า “จิตของบุคคลอื่นในเวลาประมาณ ๒-๓ ชวนวิถีโดยเนื่องด้วยอดีตและอนาคตต่อจากชวนวิถีปัจจุบัน แม้จิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า สันตติ-ปัจจุบัน [คือ วิถีจิต ๒-๓ วิถีที่เกิดก่อนหรือหลังชวนวิถีปัจจุบัน ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน] ส่วนอัทธา-ปัจจุบันพึงแสดงด้วยวาระแห่งชวณะ คำนั้นกล่าวไว้ดีแล้ว”^{๔๓}

คัมภีร์วิปัสสนาขุณี อธิบายขยายความอัทธาปัจจุบันเพิ่มเติมว่า

กรณีที่เป็นกรรณรู้โดยประจักษ์แจ้งด้วยอำนาจของเจโตปริยอภิญญา ก็ดี ด้วยอำนาจของปัจจักขวิปัสสนาญาณซึ่งเป็นญาณที่รัฐรูปรนามตามความเป็นจริง ก็ดี แม้ท่านจะกล่าวว่าเป็นกรรณรู้อัทธาปัจจุบัน แต่ก็ไม่ควรที่จะถือเอาเป็นปัจจุบันระยะยาวทั้งภพทั้งชาติ แต่ควรหมายเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปหรือกำลังเกิดขึ้น ซึ่งถูกกำหนดเป็นช่วงๆ ตามชวณะวาระ [รอบการเกิดขึ้นของชวนจิต] เท่านั้น^{๔๔}

อัทธาปัจจุบันในความหมายข้างต้น ก็คือความหมายตามทีแสดงในภทเทภทตตสูตรว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็อันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็อันยังไม่มาถึง ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่ถ่วงถ่วง ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง”^{๔๕} พระสูตรนี้แสดงความหมายอัทธาปัจจุบัน ว่าหมายเอาเฉพาะปัจจุบันธรรมคือขันธ ๕ ที่กำลังดำเนินไปอยู่เท่านั้น มาพิจารณาเป็นอารมณ์ปัจจุบันในการเจริญวิปัสสนาภาวนา^{๔๖}

พุทธทาสภิกขุ อธิบายถึงพระสูตรข้างต้นว่า “คือมีจิตกำหนดอยู่แต่ที่เป็นปัจจุบัน อดีตไม่มารบกวน อนาคตไม่รบกวน แล้วสิ่งที่เรียกว่าปัจจุบันนั้น ก็คือสิ่งใดที่จิตกำหนดอยู่ ก็เรียกว่าปัจจุบันได้ แล้วถ้ากำหนดไปๆ จนมันวางเฉยในสิ่งนั้นๆ ได้ อันนั้นยังเป็นปัจจุบันอย่างยิ่ง”^{๔๗}

^{๔๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธรค, หน้า ๗๒๖.

^{๔๓} พระพุทธโฆสเถระ, อัฐสาลินี, หน้า ๑๐๗๔.

^{๔๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๑๗๕-๑๗๕.

^{๔๕} คุรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๔-๓๒๐.

^{๔๖} คุรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๑๗๖.

^{๔๗} พุทธทาสภิกขุ, การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต, (กรุงเทพมหานคร: วาการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๘.

พระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ ปัจจุปปันนญาณกถา อธิบายว่า “อัทธาปัจจุปปัน คือ ช่วงเวลาที่ยาวกว่า ๒ ช่วงแรกออกไป”^{๔๘} หมายถึง ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุปปันโดยขณะและปัจจุปปันโดยสันตติออกไป

ในคัมภีร์ปรมาตถทีปนี อิติวุตตกกอรธกถา อัทธาสูตร แสดงวินิจฉัยความหมายไว้ ๒ ประการ คือ ปัจจุปปันที่กำหนดไว้ช่วงภพหนึ่ง เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิจิตไปจนถึงจุติจิต และอีกความหมายคือ เวลาที่พร้อมไปด้วยขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ปัจจุปปันอัทธา ดังแสดงไว้ว่า

กาล (เวลา) ชื่อว่า อัทธา มีบรรยายไว้ ๒ อย่าง คือ โดยการบรรยายตามพระสูตร เวลาในระหว่างแห่งปฏิสนธิกับจุติ รวมทั้งจุติและปฏิสนธิ ชื่อว่า ปัจจุปปันอัทธา โดยการบรรยายตามพระอภิธรรม เวลาที่ดับไปแล้วตามธรรมดา เพราะผ่านขณะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ ภังคขณะไป ชื่อว่า อดีตอัทธา เวลาที่ยังไม่ถึงขณะแม้ทั้ง ๓ ชื่อว่า อนาคตอัทธา เวลาที่พร้อมไปด้วยขณะทั้ง ๓ ชื่อว่า ปัจจุปปันอัทธา^{๔๙}

ดังนั้น อัทธาปัจจุปปัน หรือปัจจุปปันโดยกาลอันยาวนาน กล่าวได้ว่ามีความหมายได้ ๔ ประการ คือ ๑) ปัจจุปปันที่กำหนดไว้ช่วงภพหนึ่ง เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิจิตไปจนถึงจุติจิต ๒) ช่วงวาระแห่งขณะของปัจจุปปันธรรมที่กำลังดำเนินอยู่ ๓) ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุปปันโดยขณะและปัจจุปปันโดยสันตติออกไป และ ๔) เวลาที่พร้อมไปด้วยขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อัทธาปัจจุปปันที่กำหนดไว้ช่วงภพหนึ่ง อาจพิจารณาในแง่ของอนุমানวิปัสสนาได้ โดยเมื่อการกำหนดรู้ปัจจุปปันมีกำลังแก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติธรรมจะสามารถอนุমানรู้ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตได้ด้วย^{๕๐} ส่วนความหมายในข้อ ๒, ๓ และ ๔ ไม่ได้กำหนดช่วงเวลาอย่างชัดเจนว่าจะเป็นชวาวาระจำนวนเท่าไร แต่หมายเอาปัจจุปปันธรรมที่กำลังดำเนินอยู่เป็นสำคัญ ซึ่งอาจจะเทียบเคียงกับปัจจุปปันโดยสันตติได้ คือ ช่วงที่ยาวออกไปกว่าปัญจทวารวิถี ๑-๒ วิถีจิต และมนทวารวิถี ๒-๓ วิถีจิต โดยต้องเป็นวิถีจิตที่ดำเนินไปถึงขณะทั้ง ๗ ขณะจิตด้วย

กล่าวโดยสรุป การศึกษาปัจจุปปันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ปัจจุปปัน ในความหมายแห่งกาลเวลา หมายถึง เวลาเดียวกัน เวลาขณะนี้ กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ เวลาในระหว่างอดีตและอนาคต

เมื่อพิจารณาความหมายของคำว่า “ปัจจุปปัน” ร่วมกับ “ขณะ” ประกอบกับเนื้อหาตามที่ได้ศึกษาข้างต้น กล่าวได้ว่าคำว่า “ปัจจุปปันขณะ” ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ มีความหมายเดียวกันกับ “ปัจจุปปัน” ที่แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑) ปัจจุปปันโดยขณะหรือขณะปัจจุปปัน มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยแรกหมายถึง ปัจจุปปันอารมณ์ของรูปธรรมและนามธรรมที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ขณะ คือ ความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป นัย

^{๔๘} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๑/๔๖๙.

^{๔๙} พุ.อิตฺติ. (ไทย) ๔๕/๔๐๑.

^{๕๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสารวิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสันไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๙.

ที่สอง หมายถึง ปัจจุบันอารมณ์ในช่วงที่จิตดวงหนึ่งถึงขณะทั้ง ๓ ได้แก่ อุปาทาทขณะ ฐิติขณะ และ ภังคขณะ อีกทั้งหมายถึงขณะจิตหนึ่งๆ ในวิถิจิตซึ่งเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายอย่างรวดเร็วมาก โดยการหยั่งรู้ในนัยที่สองนี้ มีแต่พระสัพพัญญูสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ที่ทรงหยั่งเห็นพิจารณาได้อย่างเท่าทันในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ได้

๒) ปัจจุบันโดยสันตติหรือสันตติปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ ได้แก่ สันตติของรูป คือวาระแห่งกระแสดิจของรูป หรือปัญจทวารวิถี ๑-๒ วิถิจิต และสันตติของนาม คือวาระแห่งกระแสนาม หรือมโนทวารวิถี ๒-๓ วิถิจิตที่ดำเนินไปถึงที่สุดของขวนจิต โดยต้องนับเนื่องด้วยวาระของกระแสรูป และกระแสนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน การกำหนดรู้สภาวะธรรมรูปนามควรให้เท่าทันปัจจุบันโดยสันตติ ซึ่งเป็นช่วงที่จิตรับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตม์เท่านั้น อีกทั้งทำให้รู้เห็นความเกิดดับได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและขณบัญญัติ

๓) อัทธาปัจจุบันหรือปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน คือ ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุบันโดยสันตติออกไป โดยหมายเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปหรือกำลังเกิดขึ้น ซึ่งถูกกำหนดเป็นช่วงๆ ตามขวนวาระ ส่วนอัทธาปัจจุบันที่หมายถึง ปัจจุบันที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่งนั้น อาจพิจารณาในแง่ของอนุমানวิปัสสนา คืออนุมานรู้ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตได้เมื่อการกำหนดรู้ปัจจุบันขณะมีกำลังแก่กล้าแล้ว

ทั้งนี้ การกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ได้อย่างเท่าทันในระยยะต่างๆ ที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปได้อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะและชัดเจนเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัย ๔ ประการ คือ อุตุ อาหาร จิต และความเพียรของแต่ละบุคคล

๒.๒ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของชั้น ๕ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ดังแสดงในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี ว่า

สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังเกิดพร้อม กำลังบังเกิด กำลังบังเกิดเฉพาะ กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้น กำลังเกิดขึ้นพร้อม กำลังตั้งขึ้น กำลังตั้งขึ้นพร้อม กำลังเกิดขึ้นเฉพาะ สงเคราะห์ด้วยส่วนที่กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นปัจจุบัน^{๕๑}

ชั้น ๕ หรือ เบญจชั้น คือ กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่มาประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ที่รวมเข้าเป็นชีวิต ประกอบด้วยรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น โดยย่อลงได้เป็น ๒ คือ รูปธรรมกับนามธรรม หรือรูปและนาม รูปชั้นจัดเป็นรูปธรรม ส่วนชั้นที่เหลือจัดเป็นนามธรรม^{๕๒}

^{๕๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๘/๔., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

^{๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๒.

เมื่อจัดชั้น ๕ เข้าในปรหมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เทียบได้ดังนี้ วิญญูณชั้นเป็นจิต นามธรรมที่เหลือได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้นเป็นเจตสิก รูปชั้นเป็นรูป ส่วนนิพพานเป็นชั้นวินิมุต คือ พ้นจากชั้น ๕^{๕๓}

ปรหมัตถธรรม คือ สภาวะที่มีอยู่โดยปรหมัตถ์ สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด^{๕๔} คัมภีร์ปรหมัตถ์ที่ปณีฎีกากล่าวว่า ปรหมัตถ์ คือ เนื้อความที่ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริงด้วยลักษณะพิเศษเฉพาะตน ปราศจากการบัญญัติของผู้อื่น เรียกว่า สภาวะสัทธะ อันได้แก่ ปรหมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อีกความหมายหนึ่ง ปรหมัตถ์ คือ เนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้ไม่หลง ผู้ปฏิบัติในการยังความสำเร็จประโยชน์เพื่อรู้ธรรมที่พึงรู้อยิ่ง (อริยสัจ ๔)^{๕๕}

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะหรือสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของชั้น ๕ ตามที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ชั้นธวิงค์ แสดงไว้ดังนี้

๒.๒.๑ รูปที่เป็นปัจจุบัน

รูปเป็นสภาพธรรมที่เป็นอัปยาคฤต คือ เป็นกลางๆ รับรู้อารมณ์ไม่ได้ มีปัจจัยปรุงแต่งหรือถูกปัจจัยปรุงแต่งให้เป็นรูป วิปยุตจากจิตคือมีการแยกออกจากจิต ไม่เป็นวิปากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิปาก กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส เป็นสภาวะไม่แน่นอน เป็นของไม่เที่ยง ถูกขารครอบงำ^{๕๖}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า รูปเป็นธรรมชาติที่มีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ^{๕๗}

คัมภีร์ปรหมัตถ์ที่ปณีฎีกาอธิบายว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาวะแปรปรวนหมายความว่า ถึงความแปรปรวนโดยเป็นไปไม่สม่ำเสมอ เพราะปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นความร้อนเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง รูป คือ สภาวะถูกทำให้แปรปรวน หมายความว่า ย่อมถูกปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นความร้อนเป็นต้นให้ถึงความแปรปรวน^{๕๘}

การรู้เห็นรูปในลักษณะแปรปรวนและไม่อาจรู้อารมณ์ได้ จึงเป็นการรู้เห็นรูปตามความเป็นจริง (รูปยถาภูตสสนิ) เพราะเป็นความเข้าใจรูปโดยลักษณะที่แปรปรวน (รูปปนลกขณิ) และโดยอาการปรากฏที่ไม่รู้อารมณ์ (อพยาคตปัจจุภูฏานิ)^{๕๙}

พระอภิธรรมปิฎก ชั้นธวิงค์ แสดง รูปที่เป็นปัจจุบัน ว่า คือ “รูปใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยุติ), หน้า ๒๐๑.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถ์ปณี, หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๘/๑๖๙-๑๗๐., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๓/๑๗.

^{๕๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๔๑.

^{๕๘} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถ์ปณี, หน้า ๑๕๕.

^{๕๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสารวิวงศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอโอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ไม่ระบุปีพิมพ์), หน้า ๘๑.

สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นปัจจุบัน”^{๖๐}

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ คืออุปาทายรูป ๒๔ เมื่อรวมกันแล้วเป็น ๒๘ หรือ รูป ๒๘ คือรูปหรือรูปธรรมทั้งหมดในรูปชั้นนี้ ซึ่งเป็นการจำแนกรูปตามนัยแห่งพระอภิธรรมปิฎก

มหาภูตรูป ๔ หรือภูตรูป ๔ คือ รูปที่ใหญ่โตปรากฏชัด รูปต้นเดิม ได้แก่ ธาตุ ๔ ซึ่งเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง มีดังนี้

๑) ปฐวีธาตุ คือ สภาวะที่แข็ง สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาติรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็ง หรือ ธาตุดิน ปฐวีโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก อาหารเก่า อาหารใหม่ ส่วนปฐวีธาตุที่เป็นภายนอก เช่น เหล็ก โลหะ ดิบุก สังข์ ศิลา กรวด ภูเขา เป็นต้น^{๖๑}

๒) อาโปธาตุ คือ สภาวะที่เอิบอาบ ซาบซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผนิก เกาะกุม พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ อาโปธาตุพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร อาโปธาตุที่เป็นภายนอก เช่น น้ำรากไม้ น้ำลำต้น น้ำเปลือกไม้ น้ำใบไม้ น้ำดอกไม้ น้ำผลไม้ นมสด เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำฝน แม่น้ำ คลอง บึง เป็นต้น^{๖๒}

๓) เตโชธาตุ คือ สภาวะที่ร้อน ความร้อน ภาวะที่แผดเผา สภาวะที่ทำให้ย่อยสลาย เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ เตโชธาตุพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ใจร้อนที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม ไฟที่เผาผลาญย่อยอาหาร เตโชธาตุที่เป็นภายนอก เช่น ไฟพื้น ไฟสะเก็ดไม้ ไฟหญ้า ไฟน้ำมัน ไฟมูลโค ไฟแกลบ ไฟสนิบาท ไอแดด ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความร้อนแห่งกองฟืน ความร้อนแห่งกองข้าวเปลือก ความร้อนแห่งกองขี้เถ้า เป็นต้น^{๖๓}

๔) วาโยธาตุ คือ สภาวะที่สั่นไหว ค้ำจุน เครื่องตั้ง เคลื่อนไหว ลมพัดขึ้นเบื้องบน วาโยธาตุโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ลมหายใจ ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมหาว ลมเรือ วาโยธาตุที่เป็นภายนอก เช่น ลมเหนือ ลมใต้ ลมมีฝุ่นละออง ลมไม่มีฝุ่นละออง ลมหนาว ลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมพายุ ลมบน ลมใบก้างหิน ลมพัดโบก ลมเป่าไฟให้โชน ลมที่เดือดเดือด ลมสุบยางรถ ลมพัดลม เป็นต้น^{๖๔}

ส่วนอุปาทายรูป ๒๔ คือ รูปอาศัย รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป มี ๒๔^{๖๕} ดังนี้

- ปสาทรูป ๕ ได้แก่ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และ กายประสาท

^{๖๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓/๒.

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๖๗/๒๕๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓/๑๓๔-๑๓๕.

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๖๘/๒๕๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๔/๑๓๕.

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๖๙/๒๕๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๕/๑๓๖.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๗๐/๒๕๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๖/๑๓๖-๑๓๗.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕-๖๔๕/๑๙๐-๒๐๕., พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑/ยุค) หน้า ๓๔๕-๓๔๗., พระสัทธัมมโชติกะ ฉัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริฉเฉทที่ ๑-๒-๖ หลักสูตรชั้นจุฬอภิธรรมิกะตรี, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิววิสุทธิ์, ๒๕๕๐), หน้า ๗๐-๘๐.

- โคจร ๔ คือ รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์ ได้แก่ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ และรสารมณ์ โดยไม่นับโณภูมิจิตด้วยเหตุว่าโณภูมิจิตมี ๓ อย่าง คือ ปฐวี-โณภูมิจิต เตโชโณภูมิจิต และวาโยโณภูมิจิต ซึ่งตรงกับมหาภูตรูป คือ ปฐวี เตโช และวาโย เมื่อรวมโคจร ๔ กับโณภูมิจิตทั้ง ๓ เป็น ๗ รูป เรียกว่า วิสยรูป ๗

- ภาวรูป ๒ ได้แก่ อิตถิภาวะ ความเป็นหญิง และปุริสภาวะ ความเป็นชาย

- หทยรูป ๑ คือ หทัยวัตถุ หัวใจ เป็นที่ตั้งแห่งจิต หรือที่อาศัยเกิดของมโนธาตุ และมีวิญญาณธาตุ

- ชีวิตรูป ๑ คือ ชีวิตินทรีย์ ภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่

- อาหารรูป ๑ คือ กวฬิงการาหาร อาหารที่เกิดเป็นโอชา ซึ่งเป็นเหตุให้ยังรูปให้เกิดขึ้นติดต่อกันพร้อมกับการเกิดขึ้นของตน หรือดำรงชีวิตอยู่ได้

- ปริจเฉทรูป ๑ คือ อากาศธาตุ ช่องว่างที่มีขอบเขตกำหนดไว้ เช่น ช่องประตู ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก เป็นต้น ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป

- วิญญูตติรูป ๒ คือ กายวิญญูติ ไหว่กายให้รู้ความ และวจีวิญญูติ ไหว่วาจาให้รู้ความ

- วิการรูป ๓ คือ อาการดัดแปลงต่างๆ ได้แก่ ลหุตตา ความเบา ความรวดเร็ว ไม่เชื่องช้า, มุทุตา ความอ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง, และกัมมัณฺญุตตา ความคล่องแห่งรูป ความควรแก่งาน

- ลักขณรูป ๔ ได้แก่ อุปจยะ ความเติบโตขึ้นแห่งรูป ความแรกเกิดแห่งอายตนะ จนครบรูปที่ควรเกิดขึ้นได้, สันตติ ความสืบต่อแห่งรูป ความเจริญได้, ชรตา ความทรุดโทรมแห่งรูป ความชรา, และอนิจจตา ความสิ้นไป ความสลายไม่ยั่งยืน ความอันตรธานแห่งรูป

ในการเจริญวิปัสสนากาณาควรกำหนดรู้รูปปรมาณูโดยแท้ ๑๘ อย่าง หรือ นิปผันนรูป ๑๘ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ประสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และอาหารรูป ๑ ซึ่งรูป ๑๘ ดังกล่าวนี้นี้ มีชื่อเรียกอย่างหลากหลายว่า รูปรูป คือรูปที่มีการเสื่อมสลายไป, นิปผันนรูป ๑๘ คือรูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตฺต และอาหารโดยตรง, สลักขณรูป คือรูปที่มีลักษณะของตนที่เป็นสังขตธรรมอันได้แก่ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป, สัมมสนรูป คือรูปที่ควรหยั่งเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณ, และสภาวะรูป คือรูปที่มีสภาวะของตนๆ^{๖๖}

ส่วนรูปที่ผู้เจริญวิปัสสนากาณาไม่ควรกำหนดรู้มี ๑๐ ประเภทที่เรียกว่า อนิปผันนรูป คือรูปที่มีได้เกิดจากกรรม จิต อุตฺต และอาหาร ได้แก่ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔ เพราะรูปเหล่านี้มิใช่รูปแท้ มิใช่รูปสำเร็จเป็นแต่เพียงอาการ วิการ [ความผันแปร] และขอบเขตในระหว่างของรูปทั้งหลาย^{๖๗}

รูปที่เป็นปัจจุบัน อาทิ อาการทางกายที่เรียกว่า วาโยโณภูมิจิตรูป เช่น อาการพอง ยุบ เดิน คู้ เขยียด อาการที่ปรากฏของมหาภูตรูปอื่นๆ เช่น อาการแข็ง อ่อน เย็น ร้อน หย่อน ตึง ชุ่มชื้น ซึมซาบ เป็นต้น กรณีที่เป็นอุปาทายรูป เช่น ในขณะที่เห็นสีทางจักขุทวาร สีคือรูปารมณ์ และจักขุ-ประสาทเป็นรูปสีที่เห็นสีได้ ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร เสียงเป็นสัททารมณ์ และโสตประสาท

^{๖๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๓.

^{๖๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๘๒.

เป็นรูปใสที่ได้ยินเสียง ในขณะที่รู้กลิ่นทางฆานทวาร กลิ่นเป็นคันธารมณ และฆานประสาทเป็นรูปใสที่ดมกลิ่น ในขณะที่ลิ้มรสทางชีวหาทวาร รสเป็นรสารมณ และชีวหาประสาทเป็นรูปใสที่ลิ้มรส เป็นต้น

ดังนั้น รูปปรมัตถ์ทั้งหมด ๒๘ รูป ในขณะที่เกิดอยู่ ฯลฯ ตั้งขึ้นพร้อม ชื่อว่า รูปที่เป็นปัจจุบัน หรือปัจจุบันขณะ แต่ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนากาวนา การกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน-ขณะ ให้กำหนดรู้เฉพาะรูปปรมัตถ์โดยแท้ ๑๘ รูป หรือนิปผันนรูป ๑๘ เท่านั้น ตามที่ปรากฏทางปัญจทวารวิถิจิต

ในช่วงเริ่มต้นของการเจริญวิปัสสนากาวนา มักเริ่มต้นด้วยการกำหนดรู้มหาภูตรูป ๔ ก่อน เพราะถือว่าเป็นรูปหยาบ เป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจนกว่านามซึ่งเป็นอารมณ์ที่ละเอียดปราณีต ด้วยเหตุนี้ การกำหนดรู้จึงมักมีลำดับจากรูปสู่นาม หรือจากสภาวะธรรมทางกายสู่สภาวะธรรมทางใจหรือจิต จึงควรเริ่มจากการกำหนดรู้สภาวะธรรมความเคลื่อนไหวทางกายซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถสังเกตเห็นได้ง่ายก่อน ได้แก่ การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน เช่น การเดิน ตั้งแต่ขณะยกเท้าขึ้น ขณะย่าง จนถึงขณะเหยียบลง เหล่านี้เป็นการตามรู้สภาวะธรรมของวาโยธาตุ เป็นต้น

เครื่องแสดงอย่างหนึ่งถึงความก้าวหน้าของการกำหนดรู้รูป คือ การไม่รู้สึกร่างมีรูปร่าง สันฐานของรูปกายที่เดินอยู่ เคลื่อนไหวอยู่ เป็นแต่เพียงสภาวะเบา หนัก หรือผลัดดัน โดยปราศจากรูปร่างสันฐานของเท้า ซึ่งแสดงถึงการหยั่งเห็นสภาวะของรูป สภาวะเบา หนักของธาตุดิน สภาวะผลัดดันของธาตุลม เป็นต้น การกำหนดรู้เห็นสภาวะธรรมเหล่านี้ จัดได้ว่ารู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงโดยปรมัตถ์

๒.๒.๒ เวทนาที่เป็นปัจจุบัน

เวทนา มีความหมาย ๓ ประการ คือ ๑) สภาวะเสวยอารมณ์ หมายถึง เสวยรสของอารมณ์ การทำรสของอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดให้ประจักษ์แก่บุคคลผู้มีเวทนา ๒) สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจ ๓) การเสวยอารมณ์^{๖๘}

เวทนาเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า เวทนาเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกดวงหนึ่งในเจตสิก ๕๒ เจตสิกเป็นธรรมที่อาศัยจิตเกิดหรือประกอบกับจิตเป็นนิยัตย เกิดดับพร้อมกบจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต เจตสิกรู้อารมณ์ไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเกิดเสมอไป^{๖๙} เวทนาเจตสิกเป็นปรมัตถธรรมของเวทนาชั้น

พระอภิธรรมปิฎก ชันธวิภังค์ แสดง เวทนาที่เป็นปัจจุบัน ว่า คือ “เวทนาใดเกิดอยู่เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาที่เป็นปัจจุบัน”^{๗๐}

คัมภีร์วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา อธิบายว่า “บรรดาเวทนาเหล่านั้น วาดวยอำนาจสันตติ เวทนาที่นับเนื่องในวิถิตเดียวกัน ในขณะเดียวกัน ในสมบัติเดียวกัน และเปนไปโดยประกอบ

^{๖๘} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๗๒.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๗๘., พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ หลักสูตรชั้นจุฬาทิธรรมิกะตรี, หน้า ๘.

^{๗๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙/๔.

ในอารมณ์เดียวกันชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน . . . เวทนาที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ คือเวทนาที่ถึงท่ามกลางของเบื้องต้น และเบื้องปลายและกำลังทำกิจของตนอยู่ ชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน”^{๗๑} หมายความว่า เวทนาที่เป็นปัจจุบัน คือเวทนาอันเป็นปัจจุบันธรรมที่เกิดขึ้นและกำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า และจะถึงความสิ้นสุดหรือดับลงต่อมา

เวทนานั้น โดยทั่วไปได้จำแนกไว้เป็น ๓ ได้แก่ สุขเวทนา คือ เวทนาที่เป็นสุขทางกายทางใจ ทุกขเวทนา คือ เวทนาที่เป็นทุกข์ทางกายทางใจ และอทุกขมสุขเวทนา คือ เวทนาที่มีทุกข์มิใช่สุขทางกายทางใจ

เนื่องด้วยเวทนาเป็นเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทุกครั้ง จึงมีการจำแนกจิตตามประเภทของเวทนาเจตสิกที่เกิดร่วมด้วย มี ๕ ประเภท ได้แก่ โสมนัสสสหคต จิตเกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนาเจตสิก (ความรู้สึที่ดีใจ) โทมนัสสสหคต จิตเกิดร่วมกับโทมนัสสเวทนาเจตสิก (ความรู้สึกเสียใจ) อุpekขาสหคต จิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา (ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์) สุขสหคต จิตเกิดร่วมกับสุขเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย) และทุกขสหคต จิตเกิดร่วมกับทุกขเวทนา (ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย)^{๗๒}

พระสารีบุตรเถระเทศนาเวทนามี ๖ ประการ โดยการยกเอาเวทนา ๓ หรือเวทนา ๕ ข้างต้น จำแนกตามที่เกิดจากสัมผัสของทวาร ๖ ดังนี้ จักขุสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา โสตสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู ฆานสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น กายสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย และมโนสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ^{๗๓}

เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และที่เกิดจากสัมผัสทางใจ ทั้ง ๕ นี้ เป็นเวทนาทางใจ คือเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเป็นกลางๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขทางใจ ส่วนเวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส หรือสัมผัสทางกาย เป็นเวทนาทางกาย คือ เป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเป็นกลางๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุขทางกาย^{๗๔}

เวทนาที่เกิดทางใจ ย่อมมีขีดทั้ง ๓ อย่าง คือ เมื่อสัมผัสดังกล่าวเป็นที่ตั้งของสุขก็ให้เกิดสุข เป็นที่ตั้งของทุกข์ก็ให้เกิดทุกข์ และแม้เป็นที่ตั้งของสุขของทุกข์ดังกล่าวเมื่อใจวางเฉยได้ มีอุเบกขาได้ ก็เป็นอุเบกขามิทุกข์ไม่สุขทางใจ

ส่วนเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกายนี้มีเป็นอันมาก เช่น ความสุขทางกายต่างๆ อันเกี่ยวกับดินฟ้าอากาศ หรือเกี่ยวกับสิ่งที่ถูกต้องต่างๆ อันทำให้กายสบาย ก็นับว่าเป็นสุขทางกาย หากต้องตากแดดตากฝนประกอบภาระงาน หรือว่าต้องนั่งเดินยืนนอนนานๆ หรือการป่วยไข้ต่างๆ เกิดความทุกข์ ก็เป็นทุกข์เวทนาทางกาย

ตัวอย่างแสดงเวทนาทางใจและเวทนาทางกายเป็นคนละส่วนที่แยกออกจากกันได้อย่างชัดเจน ดังเรื่องของพระนางสามาวดีที่ถูกไฟคลอกสิ้นพระชนม์ภายในประสาธน์ โดยที่มีผู้จุดไฟเผาและ

^{๗๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๓.

^{๗๒} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมโดยสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๒.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๗/๗๒.

^{๗๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ธรรมภาณี**, หน้า ๕๐๖.

ปิดกั้นประตุมิให้ออกได้นั้น ได้มีแสดงว่าพระนางเจริญเวทนาปริคคกรรมฐาน คือกรรมฐานที่กำหนดเวทนา เมื่อกำหนดรู้เวทนาที่เกิดขึ้นในขณะที่ถูกไฟเผาร่างกาย ก็จะมีการแยกระหว่างผู้ที่กำหนดรู้เวทณากับสิ่งที่ถูกกำหนดรู้ก็คือกาย และเมื่อแยกออกจากกันได้ อันหมายความว่าสติที่กำหนดรู้นั้นมีกำลัง เวทนาที่เป็นทุกข์จึงอยู่แค่ออกกาย มิใช่อยู่ที่จิตใจ หรือมิใช่อยู่ที่ผู้กำหนดรู้ เมื่อเป็นดังนี้จึงชื่อว่าแยกกายออกจากใจได้ เมื่อแยกกายออกจากใจได้ ใจก็ไม่ต้องรับเป็นทุกข์เวทนาทางใจ ทุกขเวทณาก็เป็นทุกข์เวทนาทางกายเท่านั้น^{๗๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบาย เวทนา ดังนี้

เวทนา แปลกันว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพสของอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกสุข สบาย ถูกใจ ชื่นใจ หรือทุกข์ ปีบคั้น เจ็บปวด หรือไม่ก็เฉยๆ อย่างไม่อย่างหนึ่ง เวทนาเป็นกิจกรรมของจิตในขั้นรับ กล่าวคือเกี่ยวข้องกับผลที่อารมณ์มีต่อจิตเท่านั้น ยังไม่ใช่ขั้นที่เป็นฝ่ายจำนงหรือกระทำต่ออารมณ์ ซึ่งเป็นกิจกรรมของสังขาร ดังนั้น คำว่า ชอบใจ ไม่ชอบใจ ตามปกติจะใช้เป็นคำแสดงกิจกรรมในหมวดสังขาร . . . เวทนามีความสำคัญมาก เพราะเวทนาจะเป็นขั้วต่อและเป็นต้นทางแยกชี้แนะหรือส่งแรงผลักดันแก่องค์ธรรมอื่นๆ ที่จะดำเนินไปในทางใดอย่างไร เช่น ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้วสุขสบาย ก็จะกำหนดหมายอารมณ์นั้นมากหรือแนวทางที่จะสนองเวทนานั้น และคิดปรุงแต่งเพื่อให้ได้อารมณ์นั้นมาเสพเสวยต่อไปอีก เป็นต้น^{๗๖}

ดังนั้น เวทนาที่เป็นปัจจุบัน คือ ความรู้สึกที่ปรากฏในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส กระทบสัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราวต่างๆ การเสวยอารมณ์หรือความรู้สึกต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันหรือปัจจุบันขณะที่ได้รับรู้อารมณ์ในทวาร ๖ โดยจำแนกออกเป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา ซึ่งเวทนาทั้ง ๓ ดังกล่าว ยังอาจประกอบพร้อมกับอามิส คือ กามคุณ ๕ ซึ่งเป็นเวทนาทางโลกแบบหยาบ หรืออาจไม่มีอามิสประกอบซึ่งเป็นเวทนาที่สุขุม ดังรายละเอียดต่อไปนี้^{๗๗}

๑) ในขณะที่เสวยสุขเวทนา คือ มีความรู้สึกเป็นสุขทางกาย เช่น ความโล่ง เบาสบาย และความรู้สึกเป็นสุขทางใจ เช่น ความยินดี เบิกบาน โสมนัสยินดี ความรู้สึกดังกล่าวนี้ มิได้เกี่ยวข้องกับการรู้สึกสุขต่างๆ ไป แต่เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย และกำหนดรู้ได้จากความเพียรพยายามกำหนดรู้อย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งสามารถรู้ชัดสภาวะของสุขเวทนา และเห็นแจ่มแจ้งในการเกิดแล้วก็ดับไปของสุขเวทนา

สุขเวทนา แบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง ได้แก่ สามิสสุข คือ สุขอิงอามิส หรือสุขอิงกามคุณ หมายถึง ความพอใจเกี่ยวกับกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันได้แก่ สิ่งที่ตนรักพอใจซึ่งอยู่ภายในและภายนอกร่างกาย มีความเพลินเพลินต่ออารมณ์ต่างๆ เช่น ชอบใจเสียงในเวลา

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ธรรมภาณ**, หน้า ๕๐๗-๕๐๘.

^{๗๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙.

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๓๒-๒๔๔., พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาปฏิบัติปฏิบัตินิพพาน (ฉบับสมบูรณ์)**, หน้า ๒๙๓-๓๐๔.

ที่รับเอาเสียงที่ไพเราะเป็นอารมณ์ เป็นต้น ในบางแห่งเรียกว่า เคหสิตโสมนัส คือ โสมนัสอาศัยเรือน ๖ โสมนัสประเภทนี้มีลักษณะเป็นเหยื่อล่อในทางโลก เมื่อได้เสพสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ชอบทางทวารทั้ง ๖

สุขเวทนาอีกอย่าง ได้แก่ นิรามิสสุข คือ สุขที่ไม่อิงอามิสกามคุณ สุขปลอดโปร่ง เพราะใจสงบหรือได้รู้แจ้งตามเป็นจริง เช่น ความปิติโสมนัสที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาและกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ได้อย่างต่อเนื่อง และเห็นประจักษ์ความเกิดดับของอารมณ์ ปัจจุบันเหล่านั้น ย่อมเกิดปิติโสมนัสโดยเฉพาะเมื่อบรรลุอุทยัพพญาณ เป็นต้น ในบางแห่งเรียกว่า เนกขัมมสิตโสมนัส คือ โสมนัสอาศัยวิปัสสนา ๖ คือ เมื่อเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยตรง และอนุমানรู้ว่าอารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีตและปัจจุบันทั้งหมดก็มีสภาพไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน

๒) ในขณะที่เสวยทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย เช่น ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียด เหนื่อย และความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ เช่น ความเศร้าโศก เสียใจ กลัว ร้อนใจ วิตกกังวล เป็นต้น

ทุกขเวทนา แบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง ได้แก่ สามิสทุกข์ คือ ทุกข์อิงกามคุณ ซึ่งเกิดจากการปรารถนาความไม่สมบูรณ์ในด้านกามคุณ ๕ ทั้งทางกายและทางใจ เพราะไม่สมหวังในกามคุณ ภายในและภายนอก หรือหวนคิดถึงทุกข์ที่เคยประสบมาก่อน ย่อมเกิดทุกข์ เช่น ความไม่สบายใจ ความเครียด เป็นต้น ในบางแห่งเรียกว่า เคหสิตโสมนัส คือ โสมนัสอาศัยเรือน ๖

ทุกขเวทนาอีกอย่าง ได้แก่ นิรามิสทุกข์ คือ ทุกข์ไม่อิงกามคุณ หมายถึง ความเสียใจที่เกี่ยวกับวิปัสสนา เช่น ทุกข์ที่เกิดจากความคาดหวังในการบรรลุธรรมผลนิพพาน หรือปฏิบัติธรรมเป็นเวลานานก็ไม่อาจบรรลุธรรมผลได้ หรือไม่ประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมเท่าที่ควร เป็นต้น ในบางแห่งเรียก เนกขัมมสิตโสมนัส คือ โสมนัสอาศัยวิปัสสนา ๖ หมายถึง ความทุกข์ใจที่เกิดจากความอยากได้มรรคผลนั่นเอง

๓) ในขณะที่เสวยอทุกขมสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุข ไม่ทุกข์ อุเบกขาเวทนาเป็นสภาวะธรรมที่กำหนดรู้ยากกว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนาย่อมไม่ประจักษ์ในเวลาปกติ แต่จะปรากฏขึ้นหลังจากสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไปแล้ว เหลือไว้แต่เพียงสภาวะความรู้สึกเฉยๆ จัดว่าเป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก

อุเบกขาเวทนา แบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง ได้แก่ สามิสอุเบกขา คือ ความรู้สึกเป็นกลางต่อกามคุณ เพราะเสพสุขจากวัตถุนั้นจนซาซิบ แต่เป็นกลางในลักษณะที่มีความโลภแอบแฝงอยู่ ใจมีลักษณะทึบ เพราะปัญญาถูกปิดกั้น ไม่รู้เห็นว่าเวทนาเป็นอนิจจัง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ในบางแห่งเรียกว่า เคหสิตอุเบกขา คือ อุเบกขาอาศัยเรือน ๖ หรืออัญญาณูปেকขา คือ เวทนาเกิดพร้อมกับโมหะ

อุเบกขาเวทนาอีกอย่าง ได้แก่ นิรามิสอุเบกขา คือ ความวางเฉยในขณะที่ตามรู้ อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ที่เกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอุทยัพพญาณ ที่มีกำลังแล้วข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสได้ มักปรากฏชัดในภังคญาณ และปรากฏชัดยิ่งขึ้นในสังขารูปেকขาญาณ ในบางแห่งเรียกว่า เนกขัมมสิต-อุเบกขา คือ อุเบกขาอาศัยวิปัสสนา ๖

พระสาสนโสภณ สมณศักดิ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆ-ปริณายก (สุวฑฒนมหาเถร เจริญ คชวัตร) ในกาลนั้น ทรงแสดงในเชิงการปฏิบัติไว้ว่า

โดยปกติ บุคคลมักจะมารู้สึกว่ายินดีคือชอบ หรือยินร้ายคือไม่ชอบ ซึ่งเป็นอาการอันบังเกิดขึ้นภายหลังเวทนา คือ เมื่อรู้สึกเป็นสุขในรูปที่ตาเห็น ในเสียงที่หูได้ยิน ในกลิ่น ในรส และในเรื่องที่ใจคิด ตลอดจนถึงในสิ่งที่กายถูกต้องนั้น เกิดความรู้สึกเป็นสุขขึ้นก่อนแล้ว จึงบังเกิดความยินดี และโดยนัยตรงกันข้าม ถ้าบังเกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ ในรูปที่ตาเห็น ในเสียงที่หูได้ยิน เป็นต้นแล้ว จึงจะเกิดความยินร้ายคือความไม่พอใจ เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะเกิดความยินดีหรือยินร้ายนั้น ย่อมต้องเกิดความเป็นสุขในอารมณ์หรือเกิดความเป็นทุกข์ในอารมณ์ขึ้นก่อน . . . กำหนดเวทนาทางกายนั้น อาจจะกำหนดง่ายกว่า แต่ว่าการกำหนดเวทนาทางจิตนี้มักจะกำหนดไม่ทัน ไปเกิดชอบหรือไม่ชอบ ยินดีหรือยินร้ายขึ้นเสียก่อนแล้ว [คือ] กำหนดความรู้สึกเป็นสุข หรือความรู้สึกเป็นทุกข์ในอารมณ์ไม่ทัน^{๗๘}

ดังนั้น เมื่อเวทนาที่เป็นปัจจุบันที่เกิดขึ้นทางกาย ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องกำหนดรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงที่ปรากฏขึ้นอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ เช่น ในขณะนั้น อาจเกิดทุกขเวทนา คือ รู้สึกเมื่อย แสบร้อน อึดอัด ปวด เจ็บ เหน็บ ซา เป็นต้น ก็พึงกำหนดความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางกายเหล่านั้น ทุกขเวทนานั้นอาจค่อยๆ หุเลาหลงแล้วหายไป หรืออาจทวีความรุนแรงมากขึ้น ก็ควรเพียรพยายามกำหนดรู้ทุกขเวทนานั้นๆ ไปอย่างต่อเนื่อง และต้องกำหนดรู้สภาวะหรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางใจอันเนื่องมาจากเวทนาทางกายนั้นด้วย เช่น รู้สึกบีบคั้น ทนไม่ไหว หรืออยากขยับ เป็นต้น ก็พึงกำหนดรู้ความรู้สึกทางใจเหล่านั้นด้วย

ในการกำหนดรู้ทุกขเวทนานี้ ผู้ปฏิบัติธรรมต้องไม่กำหนดรู้ด้วยจิตที่ต้องการให้เวทนาหายไป แต่ควรกำหนดรู้เพื่อให้รู้ธรรมชาติที่แท้จริงของเวทนาเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดรู้ทุกขเวทนาควรทำอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเห็นลักษณะอาการที่แท้จริงของทุกขเวทนาได้อย่างชัดเจนว่า มีสภาพที่ทนได้ยาก มีสภาพที่เบียดเบียน มีสภาพที่บีบคั้น พร้อมทั้งรู้จำแนกนามซึ่งเป็นอารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ กับนามหรือจิตซึ่งทำหน้าที่ตามกำหนดรู้ได้อย่างชัดเจนด้วย

๒.๒.๓ สัญญาที่เป็นปัจจุบัน

สัญญาเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง เป็นเจตสิกดวงหนึ่งในเจตสิก ๕๒ เรียกว่า สัญญาเจตสิก ซึ่งเป็นปรมัตถธรรมของสัญญาขันธ์ คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “อันธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ คือสัญญานั้นเอง ดังพระสารีบุตรกล่าวว่า อวูโส เพราะเหตุที่รู้และจำได้นั้น จึงเรียกว่าสัญญา”^{๗๙}

พระอภิธรรมปิฎก ขันธวิภังค์ แสดง สัญญาที่เป็นปัจจุบัน ว่า “สัญญาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่มนโสมผัส นี้เรียกว่า สัญญาที่เป็นปัจจุบัน”^{๘๐}

^{๗๘} พระศาสนโสภณ, การปฏิบัติทางจิต, (เจ้าภาพพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพ ชุนวิชาวาสรรค์ (น้อย เพทวนิช) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ๒๕๐๙), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙), หน้า ๕๗-๕๘.

^{๗๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๗๐.

^{๘๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕/๗.

ตั้งเห็นได้ว่า สัญญาที่เป็นปัจจุบันเกิดจากสัมผัส คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายสัมผัสหรือผัสสะว่า คือ สภาวะกระทบอารมณ์ หมายถึงการเข้าไปสัมผัสสรสที่นำปรารภณาหรือไม่นำปรารภณาของอารมณ์ เป็นเหตุให้เวทนาปรากฏขึ้นเสวยรสของอารมณ์ สัมผัสย่อมก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงแห่งจิตตามสมควรแก่รสของอารมณ์ อีกนัยหนึ่ง สัมผัสก่อให้เกิดการอุปติของเวทนาที่แตกต่างกัน^{๔๑}

สัมผัส เกิดจากความประจวบกันแห่งธรรม ๓ ประการ คือ ๑) อายตนะภายใน ๖ (เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ คือ จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กาย และมโน) ๒) อายตนะภายนอก ๖ (เรียกอีกอย่างว่า อารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์) และ ๓) วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์) หมายความว่า ที่เรียกว่าสัมผัส คือ การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันขององค์ประกอบครบทั้งสาม ได้แก่ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ โดยมีชื่อเรียกแยกเป็นอย่างๆ ไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ชานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส

สัมผัสเป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อสัมผัสเกิดขึ้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา (เวทนา) การจำหมายรู้ (สัญญา) การนำอารมณ์นั้นไปปรุงแต่ง (สังขาร) ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ทางกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่สืบเนื่องไปตามลำดับ^{๔๒} ตั้งในมรุตปิณฑิกสูตร พระมหากัจจนะเถระแสดงไว้ว่า

จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น บุคคลหมายรู้อารมณ์โดยอตรีกอารมณ์นั้น บุคคลตรีกอารมณ์โดยอตรีกปรุงแต่งอารมณ์นั้น บุคคลคิดปรุงแต่งอารมณ์ใด เพราะความคิดปรุงแต่งอารมณ์นั้นเป็นเหตุ^{๔๓}

สัญญาที่เป็นปัจจุบัน จึงเป็นความจำได้หมายรู้อารมณ์หรือเวทนาที่เกิดขึ้นอยู่ เป็นอยู่ ฯลฯ ตั้งขึ้นพร้อมในปัจจุบันขณะทันทีที่สัมผัสเกิดขึ้น สัญญาเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะเป็นความจำได้หมายรู้ที่เป็นสมมติบัญญัติ

สัญญาแบ่งออกเป็น ๖ ตามทางแห่งการรับรู้ คือ รูปสัญญา ความจำหมายรู้ในรูป เช่น ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น สัททสัญญา ความจำหมายรู้เสียง เช่น ดัง เบา เสียงแมว เสียงระฆัง เสียงคน เป็นต้น คันธสัญญา ความจำหมายรู้กลิ่น เช่น หอม เหม็น กลิ่นทุเรียน เป็นต้น รสสัญญา ความจำหมายรู้รส เช่น หวาน เปรี้ยว รสมะพร้าว เป็นต้น โผฏฐัพพสัญญา ความจำหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่น อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียดย ร้อน เย็น เป็นต้น และธัมมสัญญา ความจำได้หมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่น งาม น่าเกลียด เที้ยง ไม่เที้ยง เป็นต้น^{๔๔}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา กล่าวว่า สัญญา คือ ความหมายรู้ สภาวะหมายรู้อารมณ์ หมายถึงกระทำความหมายรู้เพื่อให้รู้อีกในโอกาสต่อไป โดยแท้จริงแล้ว สภาวะธรรมนี้เป็นการกระทำ ความหมายรู้เพื่อให้รู้อีกในเวลาที่ได้ตามที่ได้รับรู้มาก่อน อธิบายได้ว่า สัญญาเมื่อเกิดขึ้นมีการย้าย

^{๔๑} พระอนรุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๕-๓๖.

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๓.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๐.

ความหมายรู้อย่างนี้ ย่อมถึงความ เป็นสัญญาที่ฝังติดแน่นไปตลอดชีพบ้าง ติดตามไปถึงภพอื่น บ้าง ย่อมให้ผลเป็นความไม่หลงลืมแก่เหล่าสัตว์ เมื่อบรรลุถึงความ เป็นสัญญาที่ยึดมั่นผิ ด ย่อมมีผลให้เหล่าสัตว์นี้กลายเป็นผู้ที่แม้พระสัพพัญญูก็ไม่อาจโปรดให้รู้แจ้งได้^{๕๕} สัญญาของปุถุชนเหมือนกำมือเปล่าเพราะก่อให้เกิดทุกข์ คือ ความต้องการไม่มีที่สิ้นสุด และเหมือนเนื้อในปาที่ สำคัญหุนไต่กว่าเป็น คน เพราะยึดเอาอารมณ์ที่ไม่จริงไว้^{๕๖}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่า “สัญญา กล่าวคือความจำนี้ จะปรากฏชัดมากในเวลาที่โยคีประสบพบเจอกับอารมณ์ที่แปลกใหม่ หรือในเวลา ที่ฟัง หรือได้ยินถ้อยคำที่ประทับใจและน่าจดจำ”^{๕๗}

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ กล่าวว่า จักขุประสาทที่ดี รูปารมณฺ์ก็ดี เกิดขึ้นชั่วขณะนิดหนึ่งแล้วก็ดับไป และเมื่อกระทบกันเข้า เกิดเป็นจักขุวิญญาณจิตขึ้นแวบเดียวแล้วก็ดับไปในทันที เหมือนหินกับเหล็กกระทบกัน แสงไฟเกิดขึ้นแวบเดียวแล้วก็ดับหายไปฉับนั้น ถ้ากำหนดรู้ขณะที่จักขุสัมผัสเกิดขึ้น คือ ต้องตัดตรงที่สัมผัสให้ขาด โดยกำหนดรู้ให้เพียงแคเห็นเท่านั้น อย่าให้เลยไปเป็นว่าเราเห็น ฉันทเห็น เห็นเป็นหญิงเป็นชาย ฯลฯ ถ้าผู้เจริญวิปัสสนาหมั่นกำหนดรู้ให้ขาดบ่อยๆ เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะตัดได้อย่างเด็ดขาดทีเดียว^{๕๘}

อย่างไรก็ดี การกำหนดรู้สัมผัสอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะดังกล่าว ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ทำได้ง่ายนักโดยเฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมใหม่ ดังนั้น แม้สัญญาเกิดขึ้นแล้ว และผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดรู้เห็นธรรมหมวดนี้ตามความเป็นจริงในขณะที่เกิดความจำได้หมายรู้ปรากฏได้อย่างเท่าทันในปัจจุบันขณะก็เท่ากับเป็นการตัดเหตุปัจจัยที่จะนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่งคือสังขารต่อไป ด้วยเหตุนี้ เมื่อความจำได้ในรูปปรากฏ ความจำได้ในเสียง ความจำได้ในกลิ่น ความจำได้ในรส ความจำได้ในสัมผัส ความจำได้ในความนึกคิด และความจำได้ทั้งหมด ผู้ปฏิบัติจึงต้องกำหนดรู้ให้ทันท่วงทีที่ปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ สภาวะธรรมความจำได้หมายรู้ก็จะสิ้นสุดลงตรงนั้น ไม่เป็นเหตุให้เกิดการตรีกในอารมณ์และคิดปรุงแต่งต่อไป

๒.๒.๔ สังขารที่เป็นปัจจุบัน

พระอภิธรรมปิฎก ชันธวิภังค์ แสดง สังขารที่เป็นปัจจุบัน ว่า “สังขารเหล่าใดเกิดอยู่เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาที่เกิดแต่มนโ-สัมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นปัจจุบัน”^{๕๙}

^{๕๕} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๗๓.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๐.

^{๕๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๒๗๖.

^{๕๘} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, พระธรรมเทศนา ปฏิจจสมุปปาทสงเขปกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครนายก: ศูนย์กลางการศึกษาวิปัสสนาธุระพุทธวิหาร, ๒๕๕๓), หน้า ๕๑-๕๒.

^{๕๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑/๑๑.

สังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งจิต คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อกุศล อภัยากฤต ได้แก่ เจตสิก ๕๐ อย่าง โดยเว้นเวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิก^{๙๐} เจตสิก ๕๐ อย่างนี้ เป็นปรมัตถธรรมของสังขารชั้น

เจตนา แปลว่า ความตั้งใจ เจตจำนง มีความหมายได้ ๓ ประการ คือ ๑) สภาวะสืบต่อ หมายถึง กระทำสัมปยุตตธรรมให้เป็นไปอย่างต่อเนื่องโดยความสืบเนื่องในอารมณ์หรือกิจเหล่านั้น ๒) สภาวะปรุงแต่งสัมปยุตตธรรม หมายถึง การจัดแจงเพื่อให้ได้รับอารมณ์หรือผลสำเร็จแห่งกรรม และ ๓) สภาวะรวมสัมปยุตตธรรม หมายถึง การรวมธรรมเข้าไว้ในอารมณ์ กระทำให้ประชุมร่วมกัน^{๙๑}

อีกนัยหนึ่ง “เจตนา คือ ความตั้งใจที่มีสภาวะชักชวนจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับตนไว้ในอารมณ์”^{๙๒} มีหน้าที่ชวนชวย และมีการจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ เมื่อเจตนาเป็นไปด้วยการชวนชวยจัดการอยู่เสมอในอารมณ์ แม้สภาวะธรรมที่มาประกอบกับเจตนา ก็จะกระทำกิจของตนให้เป็นไปในอารมณ์อย่างเดียวกันนั้น เปรียบเช่นศิษย์เอกผู้ให้สำเร็จกิจของตนและกิจของผู้อื่น คือเมื่อศิษย์เอกเป็นหัวหน้านำท่องสาธยายธรรม ศิษย์อื่นก็สาธยายตาม^{๙๓}

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ในบรรดาเจตสิก ๕๐ อย่างนั้น ธรรมที่เป็นหัวหน้าใหญ่ ได้แก่ เจตนา หมายความว่า “เจตนาเป็นเจตสิกที่ทำให้ตนเองและสัมปยุตตธรรมอื่นๆ [เจตสิกอื่นๆ] สามารถขึ้นสู่การรับรู้อารมณ์ได้”^{๙๔} เจตนาจึงเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธานในสังขารชั้น ด้วยเหตุนี้ สังขารที่เป็นปัจจุบัน จึงต้องเป็นสังขารหรือสภาพที่ปรุงแต่งจิตที่เกิดอยู่ เป็นอยู่ ฯลฯ ตั้งขึ้นพร้อมในขณะที่เกิดเจตนาตามการรับรู้ของสัมผัสหรือการกระทบทางใดทางหนึ่งของอายตนะ ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่ชีวหาสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่กายสัมผัส และเจตนาที่เกิดแต่มนสัมผัส

ทั้งนี้ กระบวนธรรมของสังขารนั้น อาจจะปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อกุศล หรืออภัยากฤตก็ได้ภายใต้เจตสิก ๕๐ อย่าง ซึ่งจัดเป็นหมวดใหญ่ได้ ๓ หมวด^{๙๕} ดังนี้

หมวดที่ ๑ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ คือ เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล ประกอบด้วย ๑๑ อย่าง ได้แก่

๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๕ คือ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง ได้แก่ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ (ไม่นับเวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิกซึ่งอยู่ในหมวดนี้)

๒) ปกิณณกเจตสิก ๖ คือ เจตสิกที่เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง ได้แก่ วิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ และฉันทะ

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ ยุติ), หน้า ๔๑๑.

^{๙๑} พระอนรรุทระและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๗๔.

^{๙๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๙๖.

^{๙๓} พระอนรรุทระและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๗๔.

^{๙๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๒๗๗.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๗๘-๒๘๐.

หมวดที่ ๒ อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบด้วย

๑) สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ คือ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง ได้แก่ โมหะ อหิริกะ โอนตตัปปะ และอุทธัจจะ

๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก ๑๐ คือ อกุศลเจตสิกที่เกิดเรียรายแก่อกุศลจิต แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกครั้ง ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มितระ และ วิจิกิจฉา

หมวดที่ ๓ โสภณเจตสิก ๒๕ คือ เจตสิกฝ่ายดีงาม เกิดแก่จิตที่เป็นกุศลและอัปายากฤต ประกอบด้วย

๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ คือ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง ได้แก่ สัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ตตรมัมชฉัตตตา (บางที่เรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุหุตา จิตตมุหุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุญฺญูตา จิตตปาคุญฺญูตา กายชุกตา และจิตตชุกตา

๒) วิรตีเจตสิก ๓ คือ เจตสิกที่เป็นตัวความงดเว้น ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

๓) อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ เจตสิกคืออัปมัณฺญา ได้แก่ กรณา และมูทิตา

๔) ปัญฺญินทรียเจตสิก ๑ เจตสิกคือปัญฺญินทรีย ได้แก่ ปัญฺญา หรืออโมหะ

ในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติธรรมที่เฝ้ากำหนดรู้รูปนามในกายของตนอยู่เสมอ ย่อมจะรู้ว่าเมื่อไรที่พูดหรือเคลื่อนไหว ก็เป็นเพราะมีเจตนาชักนำทั้งสิ้น เช่น ในขณะที่กำลังเจริญสติ รู้สึกคันและอยากให้หาย ผู้ปฏิบัติธรรมจะระลึกได้ถึงความอยากที่เกิดขึ้น และรู้สึกเหมือนมีอะไรมา กระตุ้นให้เกาเพื่อให้หายคัน สิ่งกระตุ้นนั้นคือเจตนาที่อยู่เบื้องหลังความต้องการนั้น และในการทำ พูด หรือคิดในชีวิตประจำวัน ล้วนประกอบด้วยเจตนาเป็นแรงผลักดันทั้งสิ้น^{๑๖} ดังพระพุทธองค์ตรัส ในนิพเพธิกสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการกรรมด้วยกาย วาจา ใจ เหตุเกิดแห่งกรรมเป็นอย่างไร คือ ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม ... ความดับแห่งกรรมเป็นอย่างไร คือ เพราะผัสสะดับ กรรมจึงดับ”^{๑๗}

เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นย่อมรับรู้จิตที่ต้องการจะเดิน รับรู้รูปที่เกิดแล้วดับไปในขณะหนึ่งๆ ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมจะเข้าใจได้ว่า ไม่มีตัวเราที่เดินอยู่จริง มีเพียงจิตที่ต้องการจะเดิน และรูปที่เคลื่อนไหวจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งเท่านั้น ในอริยาบถอื่นๆ เช่น เหยียด คู้ เป็นต้น ก็มี นัยเดียวกัน จิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวดังกล่าว เป็นจิตที่ประกอบด้วยเจตนาเจตสิกและฉันทะเจตสิก เป็นเหตุให้เกิดสภาวะเคลื่อนไหว ซึ่งสำนักวิปัสสนาหลายแห่งเรียกจิตนี้ว่า “ต้นจิต หรือ จิตสั่ง”^{๑๘}

สังขารที่เป็นปัจจุบัน อาจจะเป็นเจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล กุศล หรืออัปายากฤตก็ได้ ที่ไปปรุงแต่งจิตเมื่อได้รับรู้อาการจากสัญญา เจตสิกฝ่ายอกุศล เช่น เกิดอุทธัจจะหรือความฟุ้งซ่าน ก็ต้องกำหนดรู้ทันทีในปัจจุบันขณะ เช่นเดียวกันกับเมื่อเกิดโทสะหรือความโกรธ หรือรู้สึกขุ่นมัว ต้องกำหนดรู้จิตที่ขุ่นมัวหรือโกรธทันที เจตสิกฝ่ายกุศล เช่น เกิดศรัทธา เกิดปีติหรือความอิ่มใจ

^{๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูษสงสาร, หน้า ๑๑๕.

^{๑๗} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๒๙.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี) กล่าวว่า แม้แต่สติก็เป็นสังขาร เพราะฉะนั้นสติจึงต้องเป็นอารมณ์ของสติได้ หมายความว่า สติต้องระลึกถึงสติด้วย นอกจากจะไปรู้สังขารหรือเจตสิกอื่นๆ ก็ต้องกำหนดรู้สติเจตสิกที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะด้วย ซึ่งจะทำให้ละความรู้สึกเป็นตัวตนได้ เช่นเดียวกันกับการกำหนดรู้ปัญญาเจตสิก เมื่อกำหนดรู้เท่าทัน ปัญญาหรือโมหะก็หมดสภาพลง มีลักษณะไม่เที่ยง คงอยู่สภาพเดิมไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้เหมือนกัน^{๙๙}

๒.๒.๕ ญาณที่เป็นปัจจุบัน

พระอภิธรรมปิฎก ชันธวิภังค์ แสดง ญาณที่เป็นปัจจุบันว่า “ญาณใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุญาณ ฯลฯ มโนญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นปัจจุบัน”^{๑๐๐}

ญาณ คือ สภาวะรับรู้อารมณ์ อีกนัยหนึ่งคือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์รับรู้อารมณ์^{๑๐๑} ความรู้ดังกล่าวเกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกมากระทบกัน^{๑๐๒} แบ่งเป็น ๖ ตามช่องทางที่อารมณ์เข้ามา ได้แก่

๑) จักขุญาณ ความรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อจักขายตนะ คือ จักขุประสาทกระทบรูปายตนะ ได้แก่ สีต่างๆ เช่น สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีคล้ำ สั้น ยาว หยาบ กลม สีเหลี่ยม เงาม แดด สว่าง มีด เมฆ หมอก ควั่น ละเอียด แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสงแก้วมณี แสงทอง แสงเงิน หรือรูปอื่นๆ ที่เป็นสีต่างๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นได้และกระทบได้มีอยู่ เช่น บุคคลเคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิดสภาพเห็น รู้อุปด้วยตา

๒) โสตญาณ ความรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อโสตายตนะ คือ โสตประสาทกระทบสัททายตนะ ได้แก่ เสียงต่างๆ เช่น เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงบัมเพาะว่ เสียงขับร้อง เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันแห่งธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ หรือเสียงอื่นๆ ที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้มีอยู่ เช่น บุคคลเคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิดสภาพได้ยิน รู้เสียงด้วยหู

๓) ฆานญาณ ความรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อฆานายตนะ คือ ฆานประสาทกระทบคันธายตนะ ได้แก่ กลิ่นต่างๆ เช่น กลิ่นดอกไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้ กลิ่นบูด กลิ่นหอม หรือกลิ่นอื่นๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้มีอยู่ เช่น บุคคลเคยดม กำลังดม จักดม เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิดสภาพได้กลิ่น รู้กลิ่นด้วยจมูก

๔) ชิวหาญาณ ความรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อชิวหายตนะ คือ ชิวหาประสาทกระทบรสายตนะ ได้แก่ รสต่างๆ เช่น รสดอกไม้ รสใบไม้ รสผลไม้ รสเปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เค็ม เผื่อน ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสอื่นๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้มีอยู่ เช่น บุคคลเคยลิ้ม กำลังลิ้ม จักลิ้ม เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิดสภาพรู้รส รู้รสด้วยลิ้น

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), *วิปัสสนาภูมิ*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการ พิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๘.

^{๑๐๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗/๑๔.

^{๑๐๑} พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, *อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*, หน้า ๗๔๙.

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕-๑๖๗/๑๑๓-๑๑๗.

๕) กายวิญญาน ความรู้อารมณ์ในเวลาที่ยกกายตนะ คือ กายประสาทกระทบ โณภูฏัพพายตนะ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสเป็นสุข มีสัมผัสเป็นทุกข์ หนัก เบา เช่น บุคคล เคยถูกต้อง กำลังถูกต้อง จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง โณภูฏัพพะไตที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยกายที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิดสภาพรู้สึกกายสัมผัส รู้โณภูฏัพพะด้วยกาย

๖) มโนวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางใจ ในเวลาที่มนายตนะ คือ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๑๐๓} กระทบธัมมายตนะ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ (คือเจตสิก ๕๒), รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธัมมายตนะ คือ สุขุมรูป ๑๖ (คือรูปอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๗), และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง คือ พระนิพพาน เมื่อเกิดการกระทบดังกล่าว เป็นเหตุให้เกิดสภาพรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ รู้ความนึกคิด รู้เรื่องในใจ

วิญญานที่เป็นปัจจุบัน จึงหมายถึง อาการที่จิตรู้อารมณ์ในขณะที่เกิดอยู่ เป็นอยู่ ฯลฯ ตั้งขึ้นพร้อมเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกันและจิตอภีธรรมณ์ ดังนั้น วิญญานตามข้อ ๑ ถึง ๕ ข้างต้นนั้น ก็คือ ปัญจวิญญานในปัญทวารวิถิจิต คือจิตที่รู้อารมณ์ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๕ ส่วนมโนวิญญาน คือจิตที่รู้อารมณ์ที่เกิดทางใจในมโนทวารวิถิจิต

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สวทณฺณมหาเถรเจริณฺญ คชวฺตร) ทรงอธิบายความสัมพันธ์ของวิญญานกับนามขันธอื่นๆ ว่า

วิญญาน สัมผัส เวทนา สังขารนี้รวมเรียกว่า นามธรรม คือเป็นส่วนนาม นามแปลว่า น้อม หมายความว่า เป็นอาการที่จิตน้อมออกไปรู้อะไรต่างๆ อาศัยกายคืออาศัยทวาร ๖ เมื่อจิตน้อมออกไปรู้ รู้ขั้นแรก เป็นวิญญาน รู้ขั้นที่สอง เป็นสัมผัส รู้ขั้นที่สาม เป็นเวทนา รู้ขั้นที่สี่ เป็นสัญญา รู้ขั้นที่ห้า เป็นสังขาร แต่ว่าในเบญจขันธ ขั้นที่ ๕ นั้น นับเพียง ๔ คือว่าสัมผัส ไม่นับ ยกออกเสีย และนับรูปเข้าเป็นที่ ๑ คือรูปกาย แล้วก็เอาวิญญานไปไว้ท้าย คือเรียงเสียใหม่ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน แต่ว่าเมื่อกล่าวโดยลำดับที่เกิด วิญญานต้องมาก่อน เป็นวิญญาน เวทนา สัญญา สังขาร ทำไมท่านจึงเอาวิญญานไว้ท้าย ก็เพื่อให้เป็นวงกลม เพราะอาการที่จิตน้อมไปรู้ที่เรียกว่านามนั้น รู้ขั้นที่ ๑ เป็นวิญญาน สัมผัสไม่นับ ขั้นที่ ๒ เป็นเวทนา ขั้นที่ ๓ เป็นสัญญา ขั้นที่ ๔ เป็นสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เมื่อคิดปรุงไปก็รู้ไปด้วย รู้ที่เกิดขึ้นควบคู่กันไปกับความคิด นั้นก็ย้อนมาเป็นวิญญานอีก แล้วก็มาเป็น เวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร แล้วก็ย้อนมาเป็นวิญญาน เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขารไปใหม่เป็นวงกลม^{๑๐๔}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงความหมายของวิญญานว่า คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ หมายถึง ความรู้ประเภทยืนพื้นหรือความรู้ที่เป็นตัวยืน เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขันธอื่นๆ เกี่ยวข้องกับนามขันธอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้นคือเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดจักขุวิญญาน โสตวิญญานขึ้น) และเป็นความรู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของขันธอื่นๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาน) เป็นต้น กระแสความรู้

^{๑๐๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๗๖.

^{๑๐๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมมาภิธาน, หน้า ๖๘-๖๙.

ยืนพื้นนี้เกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจ นี้เรียกว่า วิญญาณ^{๑๐๕}

เมื่อจิตวิญญาณชั้นนี้เข้าไปในปรมาตมธรรม ๔ คือ จิต ซึ่งจำแนกออกเป็น ๘๙ หรือโดยพิศดารมี ๑๒๑ โดยปกติจิตมีดวงเดียว จิตจะเป็นไปต่างๆ ก็เพราะมีเจตสิก เทียบเหมือนดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็นน้ำสีต่างๆ ฉะนั้นในพระอภิธรรมปิฎกที่จำแนกจิตไว้ถึง ๘๙ ก็ด้วยอำนาจของเจตสิก แต่ว่าทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป ถ้าจะเทียบก็เหมือนน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลาย จิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย^{๑๐๖}

จิตที่ทำงานหรือหน้าที่ต่างๆ ในวิถีจิตนั้นคือ วิญญาณกิจ^{๑๐๗} เป็นการแสดงจิตที่เป็นแม่บทแบบรวมๆ ยังไม่ได้แยกออกเป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต^{๑๐๘} จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ อาจจำแนกประเภทได้ ๒ แบบ คือ โดยชาติประเภทหรือตามคุณสมบัติ ก็เป็นอกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิศดารเป็น ๓๗) วิชาจิต ๓๖ (พิศดารเป็น ๕๒) และกิริยาจิต ๒๐ ถ้าโดยภูมิประเภทหรือระดับของจิต ก็เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิศดารเป็น ๔๐)^{๑๐๙}

แนวทางการกำหนดรู้วิญญาณชั้นนี้ในขณะเจริญวิปัสสนากาวนา มีดังนี้

- ในขณะที่ยังขยับตา (จักขุประสาท) กระทบ รูปายตนะ (สีต่างๆ) ประกอบด้วยปัจจัยแห่งอาโลกะคือแสงสว่าง และมีมนสิการคือความใส่ใจ^{๑๑๐} จึงเกิดจักขุวิญญาณหรือสภาวะเห็น ต้องกำหนดรู้ทันทีว่า ‘เห็นหนอๆ’ ที่รูปหรือรูปารมณฺ์ ไม่ใช่กำหนดรู้ที่ตา ทั้งนี้เพราะ “รูปารมณฺ์ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์โดยยังไม่มาถึงทวาร หมายความว่า กระทบโดยความเป็นรูปนิमित ไม่ได้กระทบโดยเนื่องกับที่ตั้ง”^{๑๑๑} เมื่อกำหนดรู้ที่รูปารมณฺ์ จึงจะเห็นสภาวะปรมาตมของรูปที่มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปได้^{๑๑๒}

- ในขณะที่โสตายตนะ (โสตประสาท) กระทบ สัททายตนะ (เสียงต่างๆ) อาศัยอากาศธาตุ และมีมนสิการ^{๑๑๓} จึงเกิดโสตวิญญาณหรือสภาวะได้ยิน ต้องกำหนดรู้ทันทีว่า ‘ได้ยินหนอๆ’ ที่เสียงหรือสัททารมณฺ์ ไม่ใช่ที่หู ทั้งนี้เพราะสัททารมณฺ์ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์โดยยังไม่มาถึงทวาร ทำนองเดียวกันกับรูปารมณฺ์

^{๑๐๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๑๐๖} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมมาภิธาน, หน้า ๔๑.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๖๓-๗๖๘., พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๕๘-๒๕๙.

^{๑๐๘} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมมาภิธาน, หน้า ๓๘๘-๓๘๙.

^{๑๐๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๑.

^{๑๑๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๙๖.

^{๑๑๑} พระอนรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตมที่ปณี, หน้า ๓๘๐-๓๘๑.

^{๑๑๒} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ฉัมมาจริยะ อัครมหาคัมภีร์ฐานาจารย์, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, หน้า ๒๙๐.

^{๑๑๓} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๙๗.

- ในขณะที่ฆานายตนะ (ฆานประสาท) กระทบ คันธายตนะ (กลิ่นต่างๆ) อาศัยวาโย-ธาตุพากลิ้นทั้งหลายเข้าไปสู่ของจุมูก และมีมนสิการ^{๑๑๔} จึงเกิดฆานวิญญาณหรือสภาวะรู้กลิ่น ต้องกำหนดรู้ทันทีที่จุมูกว่า ‘กลิ่นหนอๆ’ หรือ ‘หอมหนอ’ ‘เหม็นหนอ’ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะ “คันธารมณ์ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์โดยมาถึงทวาร หมายความว่า ย่อมกระทบโดยเนื่องกับที่ตั้งตามที่เกิดขึ้น ดังนั้น อารมณ์เหล่านั้นเมื่อมาถึงปสาทรูป [ฆานประสาท] แล้วย่อมกระทบได้ หากยังไม่มาถึงปสาทรูป ก็กระทบไม่ได้”^{๑๑๕}

- ในขณะที่ชีวหายตนะ (ชีวหาประสาท) กระทบ คันธายตนะ (รสต่างๆ) อาศัย วาโปธาตุ ทำให้เปียก และมีมนสิการ^{๑๑๖} จึงเกิดชีวหาวิญญาณหรือสภาวะรู้รส ต้องกำหนดรู้ทันทีที่ลิ้นว่า ‘รสหนอๆ’ ทั้งนี้เพราะรสต่างๆ หรือรสารมณ์ เมื่อมาถึงชีวหาประสาทย่อมกระทบได้ อยางไรก็ดี เมื่อเริ่มกำหนดรู้ใหม่ๆ สมาธิยังอ่อนอยู่ เมื่อรับประทานอาหารที่ชอบและรู้สึกอร่อย แล้วกำหนดรู้ ‘อร่อยหนอๆ’ อยู่ก็จริง แต่ใจชอบบารมณมีอยู่ ความจริงก็คือกิเลสเข้าทางใจแล้ว จึงมีวิธีพิเศษ คือวางใจไว้ที่พันกราม เมื่อพันกรามเคี้ยวก็กำหนด ‘เคี้ยวหนอๆ’ กำหนดรู้แค่เคี้ยวเท่านั้นพอ รสชาติเป็นอย่างไรบ้างไม่ต้องนึกถึง ในขณะที่เอาใจใส่กำหนดอาการเคี้ยวอยู่นี้ ก็ไม่รู้รสชาติ เมื่อไม่รู้ กิเลสก็ไม่เข้า^{๑๑๗}

- ในขณะที่กายายตนะ (กายประสาท) กระทบ โณฐัพพายตนะ (สัมผัสสทงกาย) อาศัยปฐวีธาตุที่ควบคุมกันกับกายประสาทเปนปัจจัย มีอ่อน แข็ง เป็นต้น และมีมนสิการ^{๑๑๘} จึงเกิดกายวิญญาณหรือสภาวะรู้โณฐัพพะด้วยกาย ต้องกำหนดรู้ทันทีที่กายว่า ‘ถูกหนอๆ’

- ในขณะที่มนายตนะ (จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑) กระทบ ธัมมายตนะ (เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ หรือเจตสิก ๕๒) อาศัยวัตถุ คือ หทยวัตถุเท่านั้น และมีมนสิการ^{๑๑๙} จึงเกิดมโนวิญญาณหรือสภาวะรู้เรื่องในใจ รู้ความนึกคิด ต้องกำหนดรู้ทันทีที่ใจว่า ‘รู้หนอๆ’ หรือ ‘คิดหนอๆ’ เป็นต้น

พระภททันตะ อสภมหาเถระ กล่าวว่า ในระยะแรกเริ่มการปฏิบัติ นั้น กำลังของสมาธิยังอ่อนอยู่มาก สภาวะการเห็น สภาวะการได้ยินก็มีความไวเหลือเกิน ราวกับการเห็นกับการได้ยินเป็นอันเดียวกัน รวมถึงความนึกคิดที่เกิดตามด้วย จนทำให้เข้าใจเหมือนสภาวะธรรมทั้ง ๓ นี้เกิดพร้อมกัน ซึ่งในความเป็นจริง ขณะทีเห็นนั้นย่อมไม่ได้ยินอะไรเลย และขณะที่ได้ยินก็ไม่ได้เห็นอะไรเช่นกัน^{๑๒๐} ดังที่ได้กล่าวแล้วในเรื่องของวิถิจิตว่า จิตสามารถรับรู้อารมณ์ได้ที่ละอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน

^{๑๑๔} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๙๘.

^{๑๑๕} พระอนรุทธะและพระญาณธนะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๓๘๑.

^{๑๑๖} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๙๘.

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ ดร. ภททันตะ อสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, หน้า ๒๙๕-๒๙๗.

^{๑๑๘} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๙๘.

^{๑๑๙} อ้างแล้ว.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ ดร. ภททันตะ อสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

ดังนั้น การกำหนดรู้อารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏตามอายตนะต่างๆ ข้างต้น ต้องกำหนดรู้อารมณ์ หรือความเป็นไปของรูปและนามที่เกิดขึ้นตามที่มีอยู่จริง เป็นอยู่จริงในกายและใจในปัจจุบันขณะนั้นๆ อย่างต่อเนื่องไปตามลำดับของอารมณ์ที่ปรากฏชัด จนกระทั่งสามารถรู้ได้อย่างพิเศษในสภาวะธรรมรูปนามที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติ อันจะยังให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะได้

กล่าวโดยสรุป การศึกษาสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของขันธ ๕ ได้แก่ รูปที่เป็นปัจจุบัน เวทนาที่เป็นปัจจุบัน สัญญาที่เป็นปัจจุบัน สังขารที่เป็นปัจจุบัน และวิญญาณที่เป็นปัจจุบัน

รูปที่เป็นปัจจุบัน คือ รูปที่เกิดอยู่ เป็นอยู่ กำลังปรากฏ ได้แก่ รูปปรมาณู ๒๘ ประกอบด้วย มหาภูตรูป ๔ และอุปทายรูป ๒๔ แต่ในขณะที่เจริญวิปัสสนากาวนา ให้กำหนดรู้เฉพาะรูปปรมาณู โดยแท้ ๑๘ รูป หรือนิพผันรูป ๑๘ ที่กำลังปรากฏเฉพาะหน้าเท่านั้น ส่วนอนิพผันรูป ๑๐ มิใช่รูปแท้ จึงไม่ควรกำหนดรู้

เวทนาที่เป็นปัจจุบัน คือ เวทนาที่เกิดอยู่ กำลังปรากฏทางกายและทางใจ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา ซึ่งเวทนาทั้ง ๓ อาจประกอบรวมกับอามิส คือ กามคุณ ๕ หรือไม่มีอามิสประกอบ คือ เป็นเวทนาที่สุขุมก็ได้ ปรมาัตถธรรมของเวทนา คือ เวทนาเจตสิก

สัญญาที่เป็นปัจจุบัน คือ ความจำได้หมายรู้อารมณ์หรือเวทนาที่เกิดอยู่ปรากฏในปัจจุบันขณะทันทีที่สัมผัสเกิดขึ้น โดยมีชื่อเรียกแยกเป็นต่างๆ ไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส สัญญาเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะเป็นความจำได้หมายรู้ที่เป็นสมมติบัญญัติ ปรมาัตถธรรมของสัญญา คือ สัญญาเจตสิก

สังขารที่เป็นปัจจุบัน คือ สังขารหรือสภาพที่ปรุงแต่งจิตที่กำลังเกิดอยู่ ปรากฏในปัจจุบันขณะ โดยประกอบด้วยเจตนาเจตสิกเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่ง ตามการรับรู้ของสัมผัสหรือการกระทบทางใดทางหนึ่งของอายตนะ ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่ชิวหาสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่กายสัมผัส และเจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส สังขารที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อกุศล อัปยากฤต ได้แก่ เจตสิก ๕๐

วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน คือ สภาวะรู้อารมณ์ในปัจจุบันขณะที่มีการกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก แบ่งเป็น ๖ ตามช่องทางที่อารมณ์เข้ามาได้แก่ จักขุวิญญาณ (เห็นรูป) โสตวิญญาณ (ได้ยินเสียง) ชิวหาวิญญาณ (ได้กลิ่น) ฆานวิญญาณ (รู้รส) กายวิญญาณ (รู้ไผฏฐัพพะ) และมโนวิญญาณ (รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ) ปรมาัตถธรรมของวิญญาณขันธ คือ จิต ๘๙ หรือโดยพิศดาร ๑๒๑

เมื่ออายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ มาประชุมกันหรือเกิดความประจวบกันแห่งหมวดทั้ง ๓ นี้ ก็เกิดเป็นสัมผัสหรือผัสสะ และมากระทบจิตที่แรงขึ้น อันเป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรู้อารมณ์ เพราะสัมผัสเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา สัญญา และสังขาร ด้วยเหตุนี้ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา ควรกำหนดรู้สัมผัสหรือวิญญาณที่เกิดขึ้นอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ ก็จะเป็นการตัดต้นทางเหตุปัจจัยอันจะก่อให้เกิดเวทนา สัญญา และสังขารต่อไป

๒.๓ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะกับปัญญารู้แจ้ง

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงอะไรเป็นปัญญา ว่า “คือ วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต เป็นปัญญา ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะอรธกว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ . . . ปัญญาย่อมรู้อารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะ ทั้งให้ก้าวหน้าไป ถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย”^{๑๒๑}

ส่วนคำว่า ญาณ หมายถึง “วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อโยคินั้นกำลังเทียบเคียงไตรตรอง รูปธรรมและอรุปรธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรี้ยว แหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประดุจดั่งวงจรีระของพระอินทร์ที่ทรงชัตตออกไป”^{๑๒๒}

ดังนั้น คำว่า วิปัสสนาญาณกับญาณจึงเป็นไวพจน์กัน

เมื่อประกอบกับการอธิบายความหมายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายคำว่า ญาณ “คือ สภาวะรู้แจ้ง หมายความว่า รู้ตลอดตามความเป็นจริง ฟังกระทำสมาสว่า ญาณสัมปยุต คือ จิตที่ ประกอบด้วยปัญญา”^{๑๒๓} และคำว่า วิปัสสนา “คือ ปัญญารู้แจ้ง [ไตรลักษณ์] หมายถึง ภาวนา ปัญญามีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติรู้แจ้งความไม่เที่ยง เป็นต้น ล่วงพ้นความเป็นสตรีและบุรุษพร้อมทั้งความเที่ยง เป็นสุข มีอิตตา เป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลกรู้ เห็นกันในขั้นนี้ทั้งหลาย” ส่วนคำว่า ภาวนา “คือ ธรรมที่บุคคลควรอบรม อีกนัยหนึ่งคือ ธรรมที่เป็น เครื่องอบรมกระแสจิต”^{๑๒๔}

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ปัญญารู้แจ้ง คือ วิปัสสนาญาณหรือสภาวะรู้แจ้งแทงตลอดพระไตรลักษณ์ของสภาวะธรรมขั้น ๕ หรือรูปนามตรงตามที่เป็นจริง ที่ฟังเกิดแก่ผู้อบรมจิตหรือผู้เจริญ วิปัสสนาภาวนาตามลำดับวิปัสสนาญาณ จนถึงความปรากฏแห่งมรรคได้

การเกิดปัญญารู้แจ้งตามลำดับวิปัสสนาญาณนั้น ตามที่ปรากฏในพระบาลีเดิมมี ๙ ลำดับ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๙ ในกาลต่อมาพระอาจารย์ปางก่อนในสายวงการวิปัสสนาธุระได้ประมวล จากพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ตั้งวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นหลักอยู่ตรงกลาง แล้วเติมญาณขั้นต้นเพิ่มเข้าก่อนข้างหน้า และเติมญาณขั้นสูงที่เลยวิปัสสนาญาณ ๙ ไปแล้ว เข้ามาต่อท้ายด้วย จัดลำดับเป็นชุดและเรียกชื่อเฉพาะว่า ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ^{๑๒๕}

การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งดังกล่าวได้นั้น ควรต้องบำเพ็ญอย่างไร สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่าพึงกำหนดรู้ด้วยความรู้รอบ คือ ปริณญา มี ๓ ประการ^{๑๒๖} ได้แก่

๑) ญาณปริณญา การกำหนดรู้ด้วยความรู้ การกำหนดรู้ด้วยการรู้ในสิ่งที่รู้กันที่ปรากฏอยู่แล้ว คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ รู้ลักษณะเฉพาะของหมู่ธรรมทั้งหลายของขั้น ๕ หรือรูปนาม

^{๑๒๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๓๑-๗๓๒.

^{๑๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖๔.

^{๑๒๓} พระอนนุทระและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๐๗.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑๓-๘๑๔, ๘๔๒.

^{๑๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยุค), หน้า ๙๐., พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๖๑.

^{๑๒๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓-๖๔., พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

เป็นต้น โดยมีญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ เป็นภูมิของญาณปริญาณ

๒) ตีรณปริญาณ การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา การกำหนดรู้แห่งตลอดสามัญญลักษณะ การรู้ด้วยปัญญาที่ยังถึงพระไตรลักษณ์ โดยมีญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ถึงญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ เป็นภูมิของตีรณปริญาณ

๓) ปหานปริญาณ การกำหนดรู้ด้วยการละ การกำหนดรู้ด้วยการละ คือ รู้ถึงขั้นละฉันทราคะหรือตัณหาในสังขารนามรูป และละวิปลาสทั้งหลายได้ โดยมีญาณที่ ๕ ภังคญาณ ถึงญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ เป็นภูมิของปหานปริญาณ

นอกจากนี้แล้ว การกำหนดรู้ด้วยปริญาณ ๓ ย่อมต้องเป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ จึงจะเกิดเป็นปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมของรูปนามตามความเป็นจริงได้ ดังสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) กล่าวว่า สภาวะธรรมรูปนามปัจจุบันเป็นสิ่งที่กำลังเกิดภายในร่างกายและปรากฏทางทวารทั้ง ๖ การกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน จึงทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถหยั่งเห็นสภาวะที่แท้จริงของรูปนามได้อย่างชัดเจน เปรียบเสมือนคนที่แทงนศูที่องฟ้า เมื่อเกิดฟ้าแลบ เขาย่อมเห็นสถานที่เกิดฟ้าแลบและรูปร่างสีฐานของฟ้าแลบได้อย่างชัดเจน ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรม จึงไม่ควรใส่ใจต่ออดีตหรืออนาคต ควรกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง^{๑๒๗}

ในเรื่องปัญญารู้แจ้งในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนาจากการกำหนดรู้ด้วยปริญาณ ๓ ดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาในรายละเอียดต่อไปในบทที่ ๓

ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณนั้น เป็นการละธรรมหรือต้นเหตุต่างๆ อันเป็นเครื่องปิดกั้นสภาวะธรรมความเป็นจริงของรูปนามได้โดยลำดับ ดังคัมภีร์อัฐสาลีนี้ กล่าวว่า “ในบรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละธรรมอันหาประโยชน์มิได้นั้นด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ ย่อมมีได้เพราะเป็นปฏิปักษ์กัน เหมือนการขจัดความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีป คือ ละได้โดยตถังคปหาน”^{๑๒๘} ตถังคปหาน คือการละด้วยเหตุหรือความเป็นปฏิปักษ์ด้วยองค์ญาณนั้นๆ มีดังนี้

- การละสักกายทิฏฐิ ด้วยการกำหนดแยกรูปนาม (นามรูปปริจเฉทญาณ)
- การละทิฏฐิที่เห็นว่ารูปนามไม่มีเหตุ (อเหตุกทิฏฐิ) และทิฏฐิที่เห็นว่ามีเหตุไม่เสมอกัน (วิสมเหตุทิฏฐิ) ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ปัจจยปริคคหญาณ)
- การละความยึดถือว่าเป็นเราและของเรา ด้วยการกำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มก้อน (สัมมสนญาณ)
- การละความสำคัญในวิปัสสนูปกิเลส ที่ไม่ใช่ทางว่าเป็นทาง ด้วยการกำหนดทางและไม่ใช่ทาง (อุทยัพพญาณ)
- การละอุจเฉททิฏฐิ [ความเห็นว่าจะขาดสูญ] ด้วยการเห็นความเกิดขึ้น
- การละสัสสตทิฏฐิ [ความเห็นว่ายั่งยืน] ด้วยการเห็นความเสื่อม (ภังคญาณ)

^{๑๒๗} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติภา ปฏิภาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐-๔๑.

^{๑๒๘} พระพุทธโฆสจารย์, อัฐสาลี, หน้า ๙๒๔.

- การละความเห็นในหมู่สังขารที่มีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัว ด้วยความปรากฏว่าเป็นของน่ากลัว (ภยญาณ)
- การละความสำคัญว่าน่าชื่นชมยินดี ด้วยการเห็นโทษ (อาทีนวญาณ)
- การละความสำคัญว่าน่าอภิมรย์ ด้วยการเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย (นิพพิทาญาณ)
- การละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้น ด้วยความต้องการจะหลุดพ้น (มัญญจิตุกัมมิตาญาณ)
- การละด้วยการไม่พิจารณาทบทวน ด้วยการพิจารณาทบทวน (ปฏิสังขาญาณ)
- การละความไม่วางเฉยในสังขาร ด้วยการวางเฉยสังขาร (สังขารุเพกขาญาณ)
- การละความยึดมั่นโดยขัดแย้งต่อสัจจะ ด้วยการคล้อยตาม (สังจານุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ)

- การละความยึดถือนิमितคือสังขาร ด้วยโคตรภูญาณ^{๑๒๙}

ดังนั้น เมื่อเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ ย่อมมีความก้าวหน้าไปตามลำดับญาณ อันเป็นผลมาจากการละด้วยตทั้งคปทาน คือการละด้วยเหตุหรือความเป็นปฏิบัติโดยเฉพาะด้วยองค์ญาณนั้นๆ เป็นลำดับ ซึ่งการละได้ดังกล่าวย่อมต้องอาศัยการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะด้วยปริยญา ๓ จึงจะก่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งได้ ซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาเรื่องนี้ในรายละเอียดต่อไปในบทที่ ๔ โดยมีขอบเขตการศึกษา คือ ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ เป็นสำคัญ

๒.๔ สรุปท้ายบท

การศึกษาสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า คำว่า “ปัจจุบันขณะ” ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ มีความหมายเดียวกันกับคำว่า “ปัจจุบัน” ซึ่งจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) ปัจจุบันโดยขณะหรือขณะปัจจุบัน มีความหมายได้ ๒ นัย คือ ปัจจุบันอารมณ์ของรูปธรรมและนามธรรมที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ขณะ คือ ความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป อีกนัยคือ ปัจจุบันอารมณ์ในช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ ถึงขณะทั้ง ๓ ได้แก่ อุปาทกขณะ ฐิตีขณะ และภังคขณะ อีกทั้งหมายถึงขณะจิตหนึ่งๆ ที่เกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสายในวิถีจิต การหยั่งรู้ในนัยที่ ๒ นี้ มีแต่พระสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ที่ทรงหยั่งเห็นพิจารณาได้อย่างเท่าทันในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ได้

๒) ปัจจุบันโดยสันตติหรือสันตติปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ ได้แก่ สันตติของรูป คือกระแสสรูปที่นับเนื่องด้วยวาระกระแสจิตหรือปัญจทวารวิถีจิต ๑-๒ วิถี และสันตติของนาม คือกระแสนามที่นับเนื่องด้วยวาระแห่งขวนะ ๒-๓ วิถี หรือมนทวารวิถี ๒-๓ วิถีจิตที่ดำเนินไปถึงที่สุดของขวนจิต โดยต้องเนื่องด้วยลำดับของกระแสสรูปและนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ควรกำหนดรู้สภาวะธรรมรูปนามให้เท่าทันปัจจุบันโดยสันตติ ซึ่งเป็นช่วงที่จิตรับรู้

^{๑๒๙} พระพุทธโฆสจารย์, อัญญาสาลินี, หน้า ๙๒๔-๙๒๕., พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๗๔.

อารมณ์ในระดับปรมาตม์เท่านั้น อีกทั้งทำให้รู้เห็นความเกิดดับได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติ-
บัญญัติและชนบัญญัติ

๓) อัทธาปัจจุบันหรือปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน คือ ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุบันโดย-
สันตติออกไป โดยหมายเอาปัจจุบันธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ตามรอบการเกิดขึ้นของขวนจิต ส่วนอัทธา-
ปัจจุบันที่หมายถึง ปัจจุบันที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่งนั้น อาจพิจารณาในแง่ของอนุমানวิปัสสนาได้ คือ
อนุমানรู้ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตเมื่อการกำหนดรู้ปัจจุบันขณะมีกำลังแก่กล้าแล้ว

การหยั่งเห็นกระแสของรูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะในระยะต่างๆ ที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่
และดับไปได้อย่างเท่าทันและชัดเจนในประเภทต่างๆ ดังกล่าวเพียงใดนั้น ย่อมเป็นไปได้ด้วยอำนาจของ
อุตุดต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน และความเพียรต่างกันของแต่ละบุคคล

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของชั้น ๕ ได้แก่ รูปที่เป็นปัจจุบัน
เวทนาที่เป็นปัจจุบัน สัญญาที่เป็นปัจจุบัน สังขารที่เป็นปัจจุบัน และวิญญาณที่เป็นปัจจุบัน

รูปที่เป็นปัจจุบัน คือ รูปปรมาตม์ ๒๘ ที่สงเคราะห์เข้ากับปัจจุบัน แต่ในการเจริญวิปัสสนา-
ภาวนา ควรกำหนดรู้รูปปรมาตม์โดยแท้ ๑๘ อย่าง หรือนิปผันนรูป ๑๘ เท่านั้น ได้แก่ มหาภูตรูป ๔
ประสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ ทหรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และอาหารรูป ๑

เมื่อรูปที่เป็นปัจจุบัน คือ อายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณที่
เป็นปัจจุบัน คือ จิตจะออกมารับอารมณ์ ความประจวบกันแห่งองค์ประกอบทั้งสาม คือ อายตนะ
อารมณ์ และวิญญาณ เกิดเป็นสัมผัส เข้ามากระทบจิตแรงขึ้นจนทำให้เกิดเวทนาที่เป็นปัจจุบัน คือ
เสวยอารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา เมื่อเสวยอารมณ์ใด ย่อมเกิด
เป็นสัญญาที่เป็นปัจจุบัน คือหมายรู้อารมณ์นั้น เมื่อหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมเกิดสังขารที่เป็นปัจจุบัน
คือนำอารมณ์นั้นไปปรุงแต่งจิต โดยมีเจตนาเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่งให้เป็นกุศล อกุศล หรือ
อัพยาภกตก็ได้ ด้วยเหตุนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดรู้สัมผัสอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ ก็
จะเป็นการตัดต้นทางการเกิดเวทนา สัญญา และสังขาร

อย่างไรก็ดี หากยังมีอาจกำหนดรู้ได้ดังกล่าวข้างต้น ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้สภาวะธรรม
ที่เป็นปัจจุบันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะที่ปรากฏอยู่ อัน
จะทำให้หยั่งเห็นสภาวะธรรมชั้น ๕ หรือรูปนามตามความเป็นจริง และเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรม
ปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ

บทที่ ๓

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญปัญญา หรือการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง สภาวะธรรมปัจจุบันขณะทั้งหลายตรงตามที่เป็นจริง พระอานนท์เถระแสดงวิธีการปฏิบัติไว้ ๔ แบบ และถือได้ว่าเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน ๒ อย่าง คือ สมถยานิก และวิปัสสนา-ยานิก นอกจากนี้แล้ว การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นต้องมีฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นทีดำเนินไปของวิปัสสนา หรืออารมณ์ของวิปัสสนา ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ มีทั้งหมด ๖ หมวด ซึ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ต้องกำหนดรู้อารมณ์อยู่ที่วิปัสสนาภูมิใดภูมิหนึ่งด้วยปริยญา ๓ เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรม ปัจจุบันขณะ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นหลักของการศึกษาในบทนี้ ดังนี้

- ๓.๑ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ
- ๓.๒ วิปัสสนาภูมิ ๖
- ๓.๓ ปัญญารู้แจ้งในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ

พระอานนท์เถระแสดงการเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ยุกนัทกถา ว่า “ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอรหัตในสำนักของเรา ด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการ หรือมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ประการนี้”^๑ หมายความว่า เมื่อปฏิบัติและเจริญทำให้มากแล้วตามวิธีปฏิบัติทั้ง ๔ หรือวิธีใดวิธีหนึ่ง ย่อมละสังโยชนทั้งปวงได้ตามลำดับ อนุสัยย่อมสิ้นไป อีกนัยหนึ่งคือ ย่อมทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรม ปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ จนถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ การเจริญวิปัสสนาทั้ง ๔ มีดังนี้

๓.๑.๑ สมถพุพงคัมวิปัสสนาภาวนา

สมถพุพงคัม วิปัสสนิ ภาเวติ หรือ สมถพุพงคัมวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนา อันมีสมถะเป็นเบื้องต้น^๒ พระอานนท์เถระแสดงไว้ว่า “คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธิ นั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง”^๓

^๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓-๔๑๔.

^๒ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๕.

^๓ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรมยุคต้นทศกัณฐ์ สุตตันตนิทเทส ขยายความว่า เบื้องแรก จิตเป็นเอกัคคตารมณ์มีอารมณ์หนึ่งเดียวไม่ฟุ้งซ่านมีสมาธิ เกิดขึ้นด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ไม่พัวพันในกาม) อพยาบาท (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (กำหนดหมายแสงสว่าง ไม่ให้หวังเหงา) พิจารณาเห็นความสละคืน (ปฏินิสสัคคานุปัสสนา) ตลอดจนด้วยอำนาจแห่งฌาน สมาบัติ กสิณ อนุสติ อสุภะ และอานาปานสติ อย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นแล้วเกิดปัญญาพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง^๔

การปฏิบัติตามวิธีนี้ เป็นการทำให้สมาธิเกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุปปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ หรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาธรรมอื่นๆ ทั้งหลายที่ประกอบรวมกับสมาธินั้น ให้เห็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น จนอริยมรรคเกิดขึ้น^๕

๓.๑.๒ วิปัสสนาปุพพังคสมถภาวนา

วิปัสสนาปุพพังคสมถภาวนา หรือ วิปัสสนาปุพพังคสมถภาวนา คือ การเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น^๖ พระอานนทเถระแสดงไว้ว่า “ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง . . . โดยความเป็นทุกข์ . . . โดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง”^๗

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรมยุคต้นทศกัณฐ์ สุตตันตนิทเทส ขยายความว่า เบื้องแรก เจริญวิปัสสนาก่อน โดยพิจารณาเห็นแจ้งขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และอุปทานขั้น ๕ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อจิตมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเองเป็นอารมณ์ จิตจะเกิดสภาวะเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิ คือ มีความตั้งมั่นอันเปนสวนแห่งการแห่งตลอดให้สมาธิเกิดในภายหลัง ทานจึงกล่าววา อิติ ปรม วิปัสสนา ปจฉา สมโถ ด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาก่อน สมณะภายหลัง^๘

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า หรือเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนา นำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกันอย่างควบคู่ เป็นการแน่นนอนเสมอไป ที่เป็นเช่นนี้ เพราะว่าโดยหลักพื้นฐานแล้ว สมณะและวิปัสสนาก็คือองค์ของมรรคนั่นเอง วิปัสสนาได้แก่สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ สมณะได้แก่องค์มรรคที่เหลืออีก ๖ ข้อ ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่แล้วที่องค์มรรคเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะบรรลุนิพพาน^๙

^๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๔๑๖-๔๑๗., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๘.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๒๗.

^๖ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๖.

^๗ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^๘ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๙.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๒๘.

๓.๑.๓ สมถวิปัสสนายุกนัทรภาวนา

ยุกนัทร ภาเวติ คือ เจริญทำให้คู่กันไป^{๑๐} หรือ สมถวิปัสสนายุกนัทรภาวนา เรียกโดยย่อว่า ยุกนัทรสมถวิปัสสนา พระอานนท์เถระแสดงไว้ว่า คือ การเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ได้แก่ ๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ ๒. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร ๓. ด้วยมีสภาวะละ ๔. ด้วยมีสภาวะสละ ๕. ด้วยมีสภาวะออก ๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก ๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด ๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต ๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ ๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม ๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित ๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ ๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ ๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกัน^{๑๑}

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค ยุกนัทรกถา สุตตันตนิทเทศ ขยายความว่า คือ การเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปโดยอาการ ๑๖ ตัวอย่างเช่น ในกรณีด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ คือ เมื่อละอุทธัจจะ จึงเกิดสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์พร้อมกันด้วยเมื่อละอวิชชา จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะตามดูรู้แจ้งซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ หรือโดยอรรถแห่งอารมณ์^{๑๒}

สำหรับวิธีปฏิบัติในข้อนี้ คัมภีร์สัทธัมมปกาสนี ปฏิสัมพันธ์มรรคอรกถา สร้างคำอธิบายเป็นรูปแบบมากขึ้น โดยบรรยายว่า การเจริญสมถะวิปัสสนาคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะไม่อาจพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับเข้าสมาบัติได้ คำว่าเจริญสมถะวิปัสสนาคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติได้เพียงใด ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายได้เพียงนั้น กล่าวคือ เมื่อเขาปฐมฌาน ครั้นออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมเขาทุติยฌาน ครั้นออกจากทุติยฌานนั้นแล้ว ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมเขาตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ครั้นออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัตินั้นแล้ว ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายอีก ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาอันเป็นธรรมคู่กัน^{๑๓} ตัวอย่างสำคัญคือ พระสารีบุตรเถระได้เจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมาตั้งแต่ปฐมฌานจนตลอดบรรลุมรรคผล ดังปรากฏอยู่ในอนุปทสูตร^{๑๔}

^{๑๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๖.

^{๑๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙-๔๒๐.

^{๑๒} ดูรายละเอียดข้ออื่นใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐-๔๒๔.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๖., พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๒๙.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ม.อ. ๑๔/๙๔-๙๗/๑๑๑-๑๑๕.

๓.๑.๔ ธัมมุตัจจวิคคหิตมานัส

ธัมมุตัจจวิคคหิตมานัส^{๑๕} หรือ ธัมมุตัจจวิคคหิตมานัส คือ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขว ด้วยธรรมธัจจ คือความฟุ้งซ่านหรือตื่นธรรม ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในการระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค ยุคนันทกถา ธัมมุตัจจวารนิตเทศ อธิบายความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนสิการขั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยพระไตรลักษณ์ ย่อมเกิดมีโอภาส (แสงสว่าง) ญาณ (ความรู้ชัด) ปีติ (ความอิ่มใจ) ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) สุข (ความสุข) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อหรือศรัทธาแก่กล้า) ปคคหะ (ความเพียรที่พอดี) อุပ္ภูฐาน (สติแก่กล้า) อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อภิกษุ (หรือผู้ปฏิบัติ) นึกถึงนิกันติเป็นต้นว่า “นิกันติเป็นธรรม” (คือเข้าใจว่าเป็นมรรคผลนิพพาน) เพราะการนึกไปเช่นนั้น ก็เกิดความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ เมื่อใจถูกชักให้เขวไปเพราะอุทธัจจะกันไว้อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏ โดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า มีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมธัจจ แต่ครั้งในเวลาที่ยึดตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้ วิธีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิได้ คือ กำหนดด้วยปัญญา รู้ชัดเท่าทันความที่จิตกวัดแกว่ง ฟุ้งซ่าน ถูกกั้นด้วยฐานะทั้ง ๑๐ ประการ มีโอภาสเป็นต้น เมื่อรู้เท่าทันแล้วก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมธัจจ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็ไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสีย^{๑๖}

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกธรรมธัจจนี้ว่า วิปัสสนูปกิเลส คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนามี ๑๐ อย่าง ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อนๆ (ตรุณวิปัสสนา) ภาวะทั้งสิบนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยประสบมาก่อน จึงชวนให้เข้าใจผิดว่าได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถีสื่อ พลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสียนั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเอง^{๑๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) สรุปสาระสำคัญของวิธีปฏิบัติทั้ง ๔ นี้ว่า มีหลักใหญ่เพียง ๒ อย่างคือ วิธีที่ ๑ วิปัสสนามีสมณำหน้า และวิธีที่ ๒ สมณะมีวิปัสสนาำหน้า ส่วนสองวิธีหลังเป็นเพียงวิธีการที่แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างการปฏิบัติ กล่าวคือ วิธีที่ ๓ สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน จัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ขยายออกไปจากวิธีที่ ๑ ส่วนวิธีที่ ๔ ทางออกเมื่อจิตเขวด้วยธรรมธัจจ ก็เป็นวิธีปฏิบัติที่แทรกเข้ามา หรือเป็นข้อปฏิบัติพิเศษเฉพาะกรณี สำหรับใช้แก้ปัญหบางอย่างในระหว่างการปฏิบัติธรรม^{๑๘}

เมื่อพิจารณาวิธีหลักใหญ่ ๒ อย่างข้างต้น น่าจะถือได้ว่าเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน ๒ อย่าง คือ ๑) สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึงผู้บำเพ็ญสมณะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง โดยมุ่งเอาเฉพาะผู้ได้ฌานสมาบัติแล้ว ๒) วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มี

^{๑๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๗.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๗., พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๒๙.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๓๐.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐.

วิปัสสนาเป็นยาน เรียกรีกอย่างว่า สุทธวิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้เริ่มปฏิบัติด้วยการเจริญวิปัสสนา คือใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องแล้ว จิตก็จะสงบ เกิดมีสมาธิตามมาเอง โดยต้องอาศัยขณิกสมาธิเพื่อให้วิปัสสนาดำเนินไปได้ เมื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป สมาธิก็พลอยได้รับการฝึกอบรมไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุปปจารสมาธิ จนในที่สุดเมื่อถึงขณะที่บรรลุมรรคผล สมาธินั้นก็จะแน่วแน่นสนิทเป็นอัปปานาสมาธิ อย่างน้อยถึงระดับปฐมฌาน เป็นอันสอดคล้องกับหลักที่แสดงไว้แล้วว่า ผู้บรรลุอริยมรรค จะต้องมั่งมีทั้งสมณะและวิปัสสนาครบทั้งสองส่วนด้วยกันทุกบุคคล^{๑๙} ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงว่า “ในเวลาเจริญโลกียสมาบัติ กำลังสมณะมีมากยิ่ง ในเวลาเจริญอนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น กำลังวิปัสสนามีมากยิ่ง แต่ในขณะที่ (บรรลุ) อริยมรรค ธรรม (ทั้งสอง) เหล่านั้น เทียมคู่กันดำเนินไป โดยความมุ่งหมายไม่กำเริบกันและกัน”^{๒๐}

เมื่อพิจารณาการเจริญวิปัสสนา ๔ แบบนี้แล้ว พบว่าการศึกษาคำนี้มีความสอดคล้องกันไปในทิศทางที่เหมาะสมสำหรับวิปัสสนายานิก ตามวิธีปฏิบัติแบบวิปัสสนาพุทฺธมสมถภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนาก่อนสมณะภายหลัง โดยการเจริญวิปัสสนาขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่ตั้งอยู่กับอารมณ์ในปัจจุบันขณะ เมื่อเจริญได้จนจิตไม่ซัดส่ายและแนบอยู่กับอารมณ์ปัจจุบันที่กำหนดรู้อยู่ อันทำให้จิตสงบจากนิวรณ์ และมีกำลังเทียบเท่ากับอุปปจารสมาธิ ซึ่งเพียงพอในการกำหนดรู้อารมณ์ด้วยปริยญา ๓ อันจะก่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณต่อไป

๓.๒ วิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิ คือ ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ตั้งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา^{๒๑} คัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกว่า ภูมิของปัญญา คือ ธรรมที่เป็นภูมิของปัญญา แยกเป็น ๖ ประเภท ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๒๒} อีกนัยหนึ่ง ก็คือ ภูมิทั้ง ๖ ของวิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ อารมณ์ของวิปัสสนาหรือที่ตั้งของวิปัสสนา หมายความว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นต้องอาศัยการกำหนดรู้อารมณ์อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ ๖ เมื่ออวิปัสสนาภูมิลงแล้ว มีเพียง ๒ อย่าง คือ รูปธรรมกับนามธรรม หรือรูปและนาม การเจริญวิปัสสนาภาวนาจึงมีเฉพาะรูปและนามเท่านั้นเป็นอารมณ์วิปัสสนา หรือเป็นกรรมฐาน หรือที่ตั้งของวิปัสสนาที่เป็นปรมาตม์ เรียกว่าทางเดินของวิปัสสนา คือ รูปนามเท่านั้น^{๒๓}

ดังนั้น ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงต้องกำหนดรู้อารมณ์อยู่ที่วิปัสสนาภูมิใดภูมิหนึ่ง เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ โดยการศึกษาคำนี้ มี

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๓๑-๓๓๒.

^{๒๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาพจนจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๔๘.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยุดิต), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗๔.

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๔๑.

^{๒๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสัย), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕-๑๖.

ขอบเขตการศึกษา คือชั้น ๕ ซึ่งได้ศึกษาในรายละเอียดแล้วในบทที่ ๒ ด้วยเหตุนี้ ในบทนี้จึงศึกษา วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ โดยสังเขป เพื่อให้เห็นภาพรวมของวิปัสสนาภูมิทั้งหมด ที่เป็นอารมณ์ในการเจริญ วิปัสสนาภาวนาได้

วิปัสสนาภูมิ ๖ มีสาระสำคัญดังนี้คือ

๓.๒.๑ ชั้น ๕

ชั้น ๕ หรือ เบญจชั้น คือ กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่ประสมกันเข้าเป็น หน่วยรวม หรือส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต ได้แก่

๑) รูปชั้น คือ กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของ ส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ รูปชั้นมี สภาวะที่แปรปรวนแตกสลาย เพราะปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นความร้อนเป็นต้นให้ถึงความ แปรปรวน

๒) เวทนาชั้น คือ กองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์ ความรู้สึกของอารมณ์ ที่กำลังเกิดอยู่ปรากฏทางกายและทางใจ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา ซึ่งเวทนา ทั้ง ๓ อาจประกอบร่วมกับอามิส คือ กามคุณ ๕ หรือไม่มีอามิสประกอบ คือ เป็นเวทนาที่สุขุมก็ได้

๓) สัญญาชั้น คือ กองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้ ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ชาว เขียว ดำ แดง ดั่ง เบา เสียงคน เสียงแมว กลิ่น ทูเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น

๔) สังขารชั้น คือ กองสังขาร ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งใจ มีเจตนา เป็นตัวนำที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตมีทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาภุต

๕) วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น เป็นต้น

ชั้น ๕ นี้ เมื่อย่อลงเป็น ๒ คือ รูปธรรมกับนามธรรม หรือ รูปนาม รูปชั้นก็คือรูป ส่วน ชั้นที่เหลือคือนาม เมื่อจัดชั้น ๕ เข้าในปรมัตถธรรม ๔ เทียบได้ดังนี้ รูปชั้นคือรูป ๒๘ เวทนาชั้น คือเวทนาเจตสิก สัญญาชั้นคือสัญญาเจตสิก สังขารชั้นคือเจตสิก ๕๐ ส่วนวิญญาณชั้นคือจิต ๘๙ หรือจำแนกโดยพิศดารคือ ๑๒๑ ส่วนนิพพานเป็นชั้นวินิมุต คือ พ้นจากชั้น ๕

๓.๒.๒ อายตนะ ๑๒

อายตนะ คือ สภาพที่เหมือนชวนขยายยิ่งเพื่อความเกิดขึ้นแห่งผลของตน คำว่า อายตนะ เมื่อปรากฏในทวารภายใน ๖ ทวาร หมายถึง “แดนเกิด ที่อยู่ และที่แผ่ไป” เมื่อปรากฏในทวาร ภายนอกทั้ง ๖ หมายถึง “ที่ชุมนุม” เมื่อปรากฏในทวารทั้ง ๒ หมายถึง “เหตุ” เพราะเป็นเหตุเกิด ของจิตและเจตสิก อายตนะจึงมี ๑๒ โดยจำแนกตามทวารและอารมณ์ แบ่งออกเป็น ๒ คือ อายตนะ ภายใน ๖ (ทวาร) และอายตนะภายนอก ๖ (อารมณ์)^{๒๔}

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, *อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*, ตรวจสอบชำระโดย พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗, ๗๒๗-๗๒๘.

อายตนะภายในมี ๖^{๒๕} ได้แก่

- ๑) จักขายตนะ อายตนะ คือจักขุ ได้แก่ จักขุประสาท ที่มีความใสในการรับสีต่างๆ
- ๒) โสตายตนะ อายตนะ คือโสตะ ได้แก่ โสตประสาท ที่มีความใสในการรับเสียง
- ๓) ฆานายตนะ อายตนะ คือฆานะ ได้แก่ ฆานประสาท ที่มีความใสในการรับกลิ่น
- ๔) ชิวหายตนะ อายตนะ คือชิวหา ได้แก่ ชิวหาประสาท ที่มีความใสในการรับรส
- ๕) กายายตนะ อายตนะ คือกาย ได้แก่ กายประสาท ที่มีความใสในการรับ-

รั้วพารมณ

๖) มนายตนะ อายตนะ คือมโน ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ที่รับรู้อารมณ์ของอายตนะทั้งหมด

อายตนะภายนอกมี ๖^{๒๖} ได้แก่

- ๑) รูปลายตนะ คือรูป หรือวิณณะ คือ สีต่างๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางจักขุ
- ๒) สัททายตนะ คือเสียงต่างๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางโสตะ
- ๓) คันธายตนะ คือกลิ่นต่างๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางฆานะ
- ๔) รสายตนะ คือรสต่างๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางชิวหา
- ๕) โภฏฐัพพายตนะ คือสัมผัสสทางกาย สิ่งที่ถูกต้องกาย เป็นธรรมชาติที่กระทบ

เฉพาะทางกาย

๖) ฐัมมายตนะ คืออารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจนึกคิด เป็นสภาพธรรมที่กระทบทางใจ ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ และพระนิพพาน

การเห็นรูปเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง จะต้องประกอบด้วยอายตนะรวมประจักษ์กัน ๔ อย่าง คือ ๑. รูปลายตนะ (รูปารมณ) ๒. จักขายตนะ (จักขุประสาท) ๓. มนายตนะ (จักขุวิญญาณ) ๔. ฐัมมายตนะ (เจตสิก) โดยเหตุนี้ จึงเรียกว่าที่ประจักษ์ แม้ทวารอื่นๆ ทางปัญญาทวารก็ต้องพร้อมด้วยอายตนะทั้ง ๔ ดังนัยนี้เหมือนกัน แต่เปลี่ยนไปตามอารมณ์และทวารเท่านั้น ส่วนทางมโนทวาร เฉพาะที่รับธรรมารมณ ได้แก่ มนายตนะกับฐัมมายตนะ เพียง ๒ อายตนะเท่านั้น เพราะไม่ได้ประกอบด้วยอารมณ์ ๕ และทวาร ๕

อายตนะ ๑๒ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งรูปนาม ได้ดังนี้คือ ๑) อายตนะภายในและอายตนะภายนอก ตั้งแต่ข้อ ๑ ถึง ๕ เป็นรูปทั้งหมด ๒) มนายตนะ ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ เป็นนามทั้งหมด และ ๓) ฐัมมายตนะ เป็นรูปและนาม ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูป ส่วนเจตสิก ๕๒ และพระนิพพานเป็นนาม

๓.๒.๓ ชาติ ๑๘

ชาติ มีความหมาย ๓ ประการ^{๒๗} คือ

๑) ธรรมที่ทรงสภาวะของตนไว้ โดยไม่เคลื่อนตามอำนาจของใครๆ คือ บุคคล สัตว์ มนุษย์ เทวดา หรือพรหม

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕-๑๖๑/๑๑๓-๑๑๖.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒-๑๖๗/๑๑๖-๑๑๘.

^{๒๗} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๒๘-๓๒๙.

๒) ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ เพราะถูกกำหนดไว้เป็นอย่างดี

๓) ธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ คือ เพราะมีสภาพที่ไม่มีอาการของสัตว์และไม่มีหน้าที่ของสัตว์

ธาตุ ๑๘ คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนเอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมตา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ^{๒๘}

เมื่อประมวลตามทวาร ๖ ธาตุ ๑๘ มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกัน แบ่งออกเป็น “ธาตุรับ ๖ ธาตุกระทบ ๖ และธาตุรู้ ๖”^{๒๙} ดังนี้

๑) ธาตุรับคือ จักขุธาตุ ได้แก่ จักขุประสาท, ธาตุกระทบคือ รูปธาตุ ได้แก่ รูปารมณ, ธาตุรู้คือ จักขุวิญญาณธาตุ ได้แก่ จักขุวิญญาณ

๒) ธาตุรับคือ โสตธาตุ ได้แก่ โสตประสาท, ธาตุกระทบคือ สัทธาธาตุ ได้แก่ สัททา-รณ, ธาตุรู้คือ โสตวิญญาณธาตุ ได้แก่ โสตวิญญาณ

๓) ธาตุรับคือ ฆานธาตุ ได้แก่ ฆานประสาท, ธาตุกระทบคือ คันธธาตุ ได้แก่ คันธารมณ, ธาตุรู้คือ ฆานวิญญาณธาตุ ได้แก่ ฆานวิญญาณ

๔) ธาตุรับคือ ชิวหาธาตุ ได้แก่ ชิวหาประสาท, ธาตุกระทบคือ รสธาตุ ได้แก่ รสารมณ, ธาตุรู้คือ ชิวหาวิญญาณธาตุ ได้แก่ ชิวหาวิญญาณ

๕) ธาตุรับคือ กายธาตุ ได้แก่ กายประสาท, ธาตุกระทบคือ โณภูฏัพพธาตุ ได้แก่ โณภูฏัพพารมณ มีปฐวีโณภูฏัพพารมณ เตโชโณภูฏัพพารมณ และวาโยโณภูฏัพพารมณ, ธาตุรู้คือ กาย-วิญญาณธาตุ ได้แก่ กายวิญญาณ

๖) ธาตุรับคือ มโนธาตุ ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ และสัมปฏิจฉนจิต ๒ คือ เป็น กุศลวิบาก ๑ และอกุศลวิบาก ๑, ธาตุกระทบคือ ัมมธาตุ ได้แก่ ธรรมารมณ คือ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ และพระนิพพาน, ธาตุรู้คือ มโนวิญญาณธาตุ ได้แก่ มโนวิญญาณ คือ จิต ๗๖ (เว้นมโนธาตุ ๓ และทวีปัญญาวิญญาณจิต ๑๐) ได้แก่ วิญญาณธาตุในข้อ ๑-๕ ข้างต้น โดยเป็นกุศลวิบาก ๑ และอกุศลวิบาก ๑ จึงรวมกันเป็น ๑๐)

ธาตุ ๑๘ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งรูปนาม มีดังนี้ ธาตุที่เป็นรูป มี ๑๐ ได้แก่ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ และโณภูฏัพพธาตุ ซึ่งก็คือธาตุรับและธาตุกระทบทางทวาร ๕

ธาตุที่เป็นนาม มี ๗ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหา-วิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ส่วนัมมธาตุ เป็นทั้งรูปและนาม

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๖.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓-๑๘๔/๑๔๒-๑๔๖., พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๘-๙๒.

๓.๒.๔ อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ มีความหมาย ๒ ประการ^{๓๐} คือ

๑) ธรรมที่กระทำความเป็นใหญ่ คือ ความสามารถที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดอาศัยอยู่ในตน เป็นไปได้ในอำนาจของตนโดยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ ธรรมที่กระทำคือทำให้สำเร็จความเป็นใหญ่ ของตนในหน้าที่นั้นๆ มีการเห็น เป็นต้น

๒) ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่ หมายความว่า ธรรมที่ยิ่งใหญ่ควบคุม ธรรมอื่นได้

อินทรีย์มี ๒๒^{๓๑} แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ เป็นรูปมี ๗ เป็นทั้งรูปและนามมี ๑ และเป็นนามมี ๑๔ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ก. อินทรีย์ที่เป็นรูปมี ๗ โดยเป็นอินทรีย์คือประสาทรูป ๕ และอินทรีย์คือถารูป ๒ ดังนี้

- ๑) จักขุอินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมกระบวนการเห็น คือ จักขุประสาท
- ๒) โสติดินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมกระบวนการได้ยินเสียง คือ โสติดประสาท
- ๓) ฆานินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมกระบวนการรู้กลิ่น คือ ฆานประสาท
- ๔) ชิวหินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมกระบวนการรู้รส คือ ชิวหาประสาท
- ๕) กายินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมการสัมผัสรับโณภูมัพพารมณฺ์ คือ กายประสาท
- ๖) อิตถินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเป็นหญิง คือ อิตถิถารูป
- ๗) ปุริสินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเป็นชาย คือ ปุริสถารูป

ข. อินทรีย์ที่เป็นทั้งรูปและนามมี ๑ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์เจตสิก ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในกระแสนามที่ดำเนินไปตลอดเวลา

ค. อินทรีย์ที่เป็นนามมี ๑๔ โดยเริ่มที่มโนินทรีย์ ๑ จากนั้นเป็นอินทรีย์คือเวทนา ๕ อินทรีย์ ๕ และอินทรีย์ที่เป็นโลกุตตระ ๓ ดังนี้

๑) มโนินทรีย์ คือ ใจ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมหน้าที่รับรู้สิ่งต่างๆ ได้แก่ จิตที่จำแนก เป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑

๒) สุขินทรีย์ คือ สุขเวทนา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็น สุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต

๓) ทุกخينทรีย์ คือ ทุกขเวทนา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเสวยอารมณ์ที่ไม่ สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต

๔) โสมนัสสินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุม ความเสวยอารมณ์ที่ สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสคตจิต ๖๒

๕) โทมนัสสินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเสวยอารมณ์ที่ ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่ใจสัมผัส ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

^{๓๐} พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๙๕.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙-๒๒๐/๑๙๗-๒๐๒., พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๙๖-๑๐๔.

๖) อุเบกขินทรีย์ คือ อุเบกขาเวทนา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕

๗) สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเลื่อมใสยิ่ง เชื่อมมั่นอารมณ์ที่ควรเชื่อ ได้แก่ ศรัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

๘) วิริยินทรีย์ คือ วิริยะ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความเพียรไม่ท้อถอยในการงาน ได้แก่ วิริยเจตสิกที่อยู่ในวิริยะสัมปยุตตจิต ๑๐๕

๙) สตินทรีย์ คือ สติ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความตามระลึก ความปรากฏของอารมณ์ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๐) สมาธินทรีย์ คือ สมาธิ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในอารมณ์ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒

๑๑) ปัญญินทรีย์ คือ ปัญญา ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมธรรมที่ประกอบในกิจไม่หลงผิดงมงาย กริยาที่รู้ชัดตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗

๑๒) อนัญญาตัญญุตสามีดินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในการรู้แจ้ง เป็นอินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าจักรู้หรือยั้ง ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง กล่าวคือ อินทรีย์ของบุคคลผู้ปรารถนาวิปัสสนาพร้อมด้วยความอุตสาหะตั้งแต่การกำหนดรู้รูปนามเป็นเบื้องต้น แล้วบรรลุโสดาปัตติมรรคในเมื่อความอุตสาหะยังไม่ระงับไป ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต

๑๓) อัญญินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในการรู้แจ้ง อัญญา คือ ธรรมที่บุคคลรู้ต่อมาอีก อินทรีย์ของบุคคลผู้ประกอบในหน้าที่รู้หรือยั้ง ๔ หรือพระนิพพานอีก เพราะหน้าที่ในการกำจัดกิเลสยังไม่เสร็จสิ้น ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องต้น ๓ (สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค) และผลเบื้องต้น ๓ (โสดาปัตติผล สกทาคามีผล และอนาคามีผล)

๑๔) อัญญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในการรู้แจ้ง เป็นอินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้ง มีหน้าที่ในการรู้แจ้งเสร็จสิ้นแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายว่า ลำดับอินทรีย์ข้างต้นมีนัยสำคัญเพื่อความพ้นจากการยึดมั่นในอินทรีย์ที่เป็นรูปและนามทั้งหลาย ย่อมมิได้ด้วยการกำหนดรู้ โดยเริ่มที่อินทรีย์ที่เป็นรูปก่อน คือปสาทรูปทั้ง ๕ เพื่อแสดงว่า ความยึดมั่นอัตตาในรูปกายที่ประจักษ์แก่สัตว์เหล่านี้ ย่อมมิด้วยการไม่กำหนดรู้ปสาทรูปเหล่านี้ ต่อมาอินทรีย์คือภาวะรูป ๒ เพื่อแสดงว่า การที่อัตตาต่างกันโดยความเป็นหญิงหรือชาย ย่อมมิได้เนื่องกับปสาทรูปเหล่านี้ ชีวิตินทรีย์ต่อจากภาวะรูปเพื่อแสดงว่า อัตตาได้รับความสำคัญว่าเป็นชีวะหรือความยึดมั่นว่าเป็นชีวะในอัตตาด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นี้ และการที่กล่าวไว้ถัดจากภาวะรูปเพราะมีรูปธรรมและนามธรรมคละกัน

ในบรรดาอินทรีย์ที่เป็นนาม กล่าวมนินทรีย์ก่อนเพื่อแสดงว่า ความยึดมั่นอัตตาในหม่นาม ย่อมมิได้ด้วยการไม่กำหนดรู้อินทรีย์เหล่านี้ อินทรีย์คือเวทนาทั้ง ๕ ต่อจากนั้นเพื่อแสดงว่า อัตตาที่ไม่มิรูปนั้นเป็นสภาพเศร้าหมองและกระสับกระส่ายด้วยอำนาจของอินทรีย์เหล่านี้ อีกนัยหนึ่งคือ ความยึดมั่นว่าเป็นสุขหรือทุกข์ในอัตตา อินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นต่อจากนั้นเพื่อแสดงปฏิบัติสำหรับ

ชำระความเศร้าหมองนั้น หรือเพื่อพ้นจากความยึดมั่นนั้นๆ อินทรีย์ที่เป็นโลกุตระ ๓ ไว้ในที่สุด เพื่อแสดงเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของการบรรลุความหมดจดด้วยปฏิปทานั้น^{๓๒}

๓.๒.๕ อริยสัจ ๔

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแห่งตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะก็ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง เรียกอริยสัจ โดยที่ความสำเร็จเป็นพระอริยะมิได้ ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้^{๓๓}

คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีฎีกาอธิบายคำว่า อริยสัจจანი (อริยสัจ) มีความหมายว่า สัจจะ คือสภาพของธรรมที่มีจริง มีสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเป็นอื่น^{๓๔}

อริยสัจมี ๔ ประการ คือ ๑. ทุกขอริยสัจ ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ และ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ พระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ สัจจวิกังค์ แสดงอริยสัจแต่ละข้อไว้ดังนี้

๑) ทุกขอริยสัจ อริยสัจคือทุกข์ ในสัจจวิกังค์แสดงไว้ว่า “ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อก็คือ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์”^{๓๕}

คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีฎีกาอธิบายว่า ความเป็นทุกข์ของชั้น ๕ เป็นสิ่งเที่ยงแท้ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะบีบคั้นบุคคลผู้มีทุกข์ด้วยทุกข์ ๓ อย่าง ได้แก่ สังขารทุกข์ คือ ทุกข์ที่ปรุงแต่งกรรมนั้นๆ ไว้ก่อนล่วงหน้า เพื่อให้เกิดรูปนามอันเป็นผลจากกรรม และคือทุกข์ที่ปรุงแต่งอุตุ จิตกับอาหารนั้นๆ ไว้ล่วงหน้าก่อน เพื่อให้เกิดอุตุรูปเป็นต้น สังขารทุกข์ย่อมบีบคั้นบุคคลอันไม่มีขอบเขตเสมอ ทุกข์อย่าง ๒ คือ วิปริณามทุกข์ หมายถึงทุกข์ในการแสวงหาปัจจัยก่อนล่วงหน้าด้วยความกลัวว่าจักชุกเป็นต้นจะวิบัติ ทุกข์ในการจัดการรักษาคุ้มครองดูแล และทุกข์ที่มีความเศร้าโศกคร่ำครวญเป็นต้น เพราะเห็นเหตุแห่งความวิบัติหรือในขณะที่วิบัติอยู่หรือว่าวิบัติแล้ว โดยประการดังนี้ วิปริณามทุกข์ย่อมบีบคั้นบุคคลอันไม่มีขอบเขตเสมอ ทุกข์อย่าง ๓ คือ ทุกขทุกข์ คือ ทุกข์อย่างแท้จริง ย่อมสำเร็จด้วยทุกข์ทั้งสองข้างต้น^{๓๖}

อริยสัจคือทุกข์ ด้วยสภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ มีสภาพบีบคั้น ถูกปรุงแต่ง เราร้อนและแปรปรวน ความถูกปรุงแต่งและความแปรปรวน มีนัยที่กล่าวมาแล้วในสังขารทุกข์และวิปริณามทุกข์ มีสภาพเราร้อน หมายถึง สภาพที่ร้อนรนยิ่งด้วยไฟ ๑๑ กอง ดังจักชุกเป็นต้นเราร้อนด้วยราคะ

^{๓๒} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี, หน้า ๖๔๘-๖๔๙.

^{๓๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๒๘.

^{๓๔} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี, หน้า ๗๓๐-๗๓๑.

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓.

^{๓๖} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี, หน้า ๗๓๑, ๗๓๖.

โทสะ โมหะ ขาดิ ขรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ (ปริเทวะ) ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้น (อุปายาส)^{๓๗} กล่าวโดยย่อว่า อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์

ปรมัตถธรรมของทุกข์อริยสัง คือ รูปทั้ง ๒๘ โลกียจิต ๘๑ และเจตสิก ๕๑ (เว้น โลกเจตสิก)^{๓๘}

ดั่งเห็นได้ว่า ทุกข์อริยสัง ก็คือ ทุกข์อันเนื่องมาจากชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ต้องกำหนดรู้ทุกข์ทั้งหลายของชั้น ๕ หรือรูปนามที่เกิดขึ้นปรากฏอยู่เฉพาะหน้าอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ

๒) ทุกข์สมุทยอริยสัง อริยสังคือเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในสังจวิรังค์แสดงไว้ว่า “ตัณหา นี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุผลิตเพลินในอารมณฺ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหา นี้แหละเมื่อเกิด เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน ปิยรูปสาตรูป เป็นสภาวะที่มีอยู่ในโลก ตัณหา นี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้”^{๓๙}

คัมภีร์วิรังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา แสดงบทวิเคราะห์ว่า ตัณหาในกาม ชื่อว่า กามตัณหา เปนชื่อของราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕ ตัณหาในภพ ชื่อว่า ภวตัณหาเป็นชื่อของราคะ (ความยินดี) ในรูปภพ อรูปภพ และความพอใจในฌาน ที่สหระคต (เป็นไปพร้อม) ดวยสัสสตทัญญู (ความเห็นว่าเที่ยง) ซึ่งเกิดขึ้นแล้วดวยอำนาจปรารถนาภพ ตัณหาในวิภพ ชื่อว่า วิภวตัณหา เปนชื่อของราคะสหระคตดวยอุจเฉททัญญู (ความเห็นว่าขาดสูญ) ตัณหาเหล่านี้ย่อมเกิด ตั้งอยู่ ตั้งมั่นด้วยความ เป็นไปบ่อยๆ ในปิยรูปสาตรูปที่มีอยู่ในโลก คือ สิ่งที่เป็นสภาพนารักและเป็นสภาพอนหวนในโลก^{๔๐}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาแสดง ทุกข์สมุทัยมีความหมาย ๓ ประการ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ สภาพทำให้เกิดทุกข์เสมอ และสภาพทำให้ทุกข์เจริญเสมอ ในสมุทยสัง โลกอย่างเดียวชื่อว่า อริยสัง (คือเหตุแห่งทุกข์) เพราะโลกะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความผลิตเพลินในตนและในธรรมที่เป็น อารมณฺ์ ย่อมทำให้ไม่เบื่อหน่ายจากทุกข์ในวิภวธรรมเสมอ ไม่มีธรรมอื่นซึ่งก่อทุกข์ในวิภวเหมือนตัณหา และไม่มีธรรมอื่นที่ละได้ยากเหมือนตัณหา แม้กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับอาสวะอื่น ทั้งหมด ย่อมได้ชื่อว่าสมุทยสังเช่นกัน เพราะก่อให้เกิดวิบากชั้นและกฏัตตรูปอันเป็นทุกข์สัง^{๔๑}

โลกะเป็นทุกข์สมุทัยด้วยสภาพ ๔ อย่างคือ ๑) มีสภาพรวบรวม หมายความว่า มีสภาพรวมเข้า คือ กระทำกองทุกข์ที่ประกอบด้วยวัตถุภพให้มากขึ้นในภพหนึ่งๆ ๒) มอบให้ หมายความว่า ให้กำลังสนับสนุนโดยกระทำกองทุกข์ให้ต่อเนื่อง ความหมายก็คือ มอบกองทุกข์ให้ ๓) ผูกมัด หมายความว่า ผูกไว้อย่างมั่นคงในกองทุกข์นั่นเอง และ ๔) รบกวณ หมายความว่า ชัดขวาง ด้วยการห้ามเหตุแห่งความหลุดพ้นจากกองทุกข์^{๔๒}

^{๓๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๒๖., พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๓๔-๗๓๕.

^{๓๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๑๓.

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

^{๔๐} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๕๓.

^{๔๑} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๓๓.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๖.

ปรมาัตถธรรมของทุกขสมุทยอริยสังฆมัยอย่างเดียว คือ โลภะเจตสิกที่ในโลภมูลจิต เพราะถือว่าเป็นธรรมสำคัญที่ก่อภพใหม่ได้อีกก็ด้วยอำนาจของตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์^{๔๓}

ทุกขสมุทยอริยสังฆ เป็นธรรมที่ต้องละให้เด็ดขาด ซึ่งการละได้มาจากการเจริญ วิปัสสนาภาวนาเท่านั้น ที่กำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริง ก็คือ การกำหนดรู้ทุกข์ (ตามข้อ ๑) อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ จึงจะละเหตุแห่งทุกข์ในข้อนี้ได้

๓) ทุกขนิโรธอริยสังฆ อริยสังฆคือความดับทุกข์ ในสังจวิภังค์แสดงไว้ว่า “ความสำรอก และความดับตัณหานั้นนั้นแลโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความส่งคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่ ก็ ตัณหานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน ปิยรูปสาดรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ ปิยรูป สาดรูปนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ปิยรูปสาดรูปนี้”^{๔๔}

ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ในวิภังค์ กล่าวคือ ความหมดสิ้นไปด้วยการถึงสภาพที่ไม่เกิดอีก อีกนัยหนึ่ง คือ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ กล่าวคือ ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น^{๔๕}

ความดับโดยสำรอกออกชื่อว่าวิราคะวิโรธ ความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ชื่อว่าอเสสวิราคะนิโรธ อีกนัยหนึ่ง การละก็เรียกว่า วิราคะ แต่โดยเนื้อแท้แล้ว ที่กล่าวมานั้น เป็นไพบรณของพระนิพพานทั้งนั้น เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพระนิพพานว่า ทุกขนิโรธอริยสังฆ โดยปรมาัตถ์ ตัณหาสำรอกออกและดับไปได้ก็เพราะอาศัยพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์^{๔๖} [หมายถึง อารมณ์ในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา]

พระนิพพานเป็นทุกขนิโรธด้วยสภาพ ๔ อย่าง คือ ๑) มีสภาพออกไป หมายความว่า มีสภาพหลุดพ้นด้วยนิสสรณวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยความออกไป ๒) สงัด หมายความว่า สงัดจาก ปลิวโพธคือทุกข์ในวิภังค์ ๓) ไม่ถูกปรุงแต่ง หมายความว่า ปราศจากสังขารทุกข์ และ ๔) ไม่ตาย หมายความว่า ปราศจากทุกข์คือความตาย^{๔๗}

ปรมาัตถธรรมของทุกขนิโรธอริยสังฆ คือ พระนิพพาน เมื่อเข้าถึงพระนิพพานก็จะดับทุกข์ทั้งปวงได้อย่างแท้จริง^{๔๘}

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังฆ อริยสังฆคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในสังจวิภังค์แสดงไว้ว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังฆ เป็นฉน อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นนั้นแล คือ ๑. สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)”^{๔๙}

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ ด้วยสภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ ๑) มีสภาพออกไป หมายความว่า มีสภาพทำให้กระแสวิภังค์ถอยกลับไปว่า สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น แล้วมุ่งหน้าออกไปทวนกระแสวิภังค์ว่า สังขารย่อมดับเพราะความดับของอวิชชา เป็น

^{๔๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๑๕.

^{๔๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙.

^{๔๕} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาัตถทีปนี, หน้า ๗๓๗.

^{๔๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๔๘-๘๔๙.

^{๔๗} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาัตถทีปนี, หน้า ๗๓๘.

^{๔๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๑๖.

^{๔๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑.

ต้น ๒) เป็นเหตุ หมายความว่า ก่อให้เกิดความตั้งมั่นแห่งคุณประเสริฐทั้งหมด ๓) รู้ทั่ว หมายความว่า รู้ตลอดสังขาร ๔) ด้วยการละความหลงผิดที่เรียกว่าความไม่รู้แจ้งเห็นจริง ๔) เป็นใหญ่ หมายความว่า เป็นใหญ่รุ่งโรจน์ด้วยการถึงความเป็นอิสระ เพราะพ้นจากความเป็นทาสของตัณหา^{๕๐}

ปรมาัตถธรรมของแต่ละองค์มรรคมีดังนี้ สัมมาทิฏฐิ คือปัญญาเจตสิก, สัมมาสังกัปปะ คือวิตกเจตสิก หมายถึงการยกจิตขึ้นสู่อารมณกรรมฐาน, สัมมาวาจา คือสัมมาวาจาเจตสิก, สัมมากัมมันตะ คือสัมมากัมมันตเจตสิก, สัมมาอาชีวะ คือสัมมาอาชีวะเจตสิก, สัมมาวายามะ คือวิริยเจตสิก, สัมมาสติ คือสติเจตสิก, สัมมาสมาธิ คือเอกัคคตาเจตสิก ส่วนปรมาัตถธรรมของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ในมรรคจิต^{๕๑} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ กล่าวถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ในทางปฏิบัติ ไว้ว่า

การกำหนดรู้แต่ละอารมณ์ปรมาัตถ์ ไม่ปล่อยให้เลยไปถึงอารมณ์บัญญัติเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ และการกำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ” ครั้งเดียวนั้น อัญฐานคิกมรรคทั้ง ๘ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันทีเดียว การกำหนดรู้ว่าจักขุประสาทก็บรูปรามณ์กระทบกันแล้ว จักขุวิญญาณจิตเกิดขึ้นชั่วขณะแหวหนึ่งแล้วก็ดับไป ความรู้อย่างนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ เมื่อองค์มรรค คือ สัมมาทิฏฐิอันเป็นตัวจักรที่สำคัญเกิดขึ้น องค์มรรคอีก ๗ มีสัมมาสังกัปปะ เป็นต้น ก็พลอยเกิดขึ้นตามกันในอารมณ์เดียวกันนั้น เปรียบเหมือนเครื่องจักรทั้งหลาย เมื่อตัวจักรสำคัญเพียงตัวเดียวหมุนแล้ว จักรตัวอื่นๆ ก็หมุนตามกันไป^{๕๒}

อริยมรรคมีองค์ ๘ มี ๒ ระดับ คือ เป็นโลกิยมรรคขั้นหนึ่ง นับตั้งแต่สัมมสนญาณไปจนถึงสังขารเพกขาญาณ อีกระดับคือ โลกุตตรมรรค เมื่อถึงมัคคญาณและผลญาณ^{๕๓}

๓.๒.๖ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

คัมภีร์ปรมาตถทีปนีฎีกาแสดงความหมายปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า คำว่า ปฏิจจ แปลว่า อาศัย คำว่า สมุปบาท คือ การเกิดร่วมกัน หมายความว่า การปรากฏโดยความเป็นกลุ่มร่วมกับสหชาตธรรม คำว่า ปฏิจจสมุปบาท คือ การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัยของตนๆ ไม่แยกกับสหชาตธรรม หมายถึง การปรากฏโดยอาศัยปัจจัย^{๕๔}

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ แสดงความหมายปฏิจจสมุปบาทว่า คือ การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม, สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา^{๕๕}

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ปฏิจจสมุปบาทวิภังค์ แสดงปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี

^{๕๐} พระอนุรุธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตถทีปนี, หน้า ๗๓๘.

^{๕๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๑๗-๑๒๐.

^{๕๒} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, พระธรรมเทศนา ปฏิจจสมุปบาทสงเขปกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครนายก: ศูนย์กลางการศึกษาวิปัสสนาธุระพุทธวิหาร, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔-๕๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๕๔} พระอนุรุธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตถทีปนี, หน้า ๗๔๔.

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ ยุติ), หน้า ๑๔๓.

เพราะสังขาร เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูป เป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนา เป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหา เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพ เป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี
 กองทุกข์ทั้งหมดนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้^{๕๖}

องค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาทแต่ละประการ^{๕๗} ต่างก็เป็นปัจจัยอุดหนุนเกื้อกูลให้กันและกันเกิดขึ้นเป็นทอดๆ ดังนี้

- เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งสภาวะธรรมความจริง และความเห็นที่ผิดไปจากความจริงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งที่เป็นผล ได้แก่ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม
- เพราะสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสันธีวิญญาณหรือปฏิสันธิจิต
- เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ได้แก่ เจตสิก ๕๒ และรูป ๒๘
- เพราะนามรูป เป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ มี จักขายตนะ ไสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ
- เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ๖ มี จักขุสัมผัส เป็นต้น
- เพราะผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ๖ มี จักขุสัมผัสสาเวทนา เป็นต้น
- เพราะเวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ๖ อันเกิดจากอารมณ์ ๖ มี รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา
- เพราะตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ๔ มี กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สीलัพพตูปาทาน และอัตตวาหุอุปาทาน
- เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิดภพ ๒ คือ กรรมภพและอุปัตติภพ
- เพราะภพ เป็นปัจจัยให้เกิดชาติ คือ ความเกิด ความปรากฏแห่งชั้นๆ ความได้อายตนะ
- เพราะชาติ เป็นปัจจัยให้เกิดชราและมรณะ ซึ่งเป็นผลโดยตรง และเกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเป็นผลโดยอ้อม

เมื่อชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว เป็นอาสวะกิเลสทั้งสิ้น อาสวะก็เป็นเหตุให้เกิดอวิชชาขึ้นอีก แล้วก็เกิดสังขาร วิญญาณ และนามรูปเป็นลำดับไปอีก มีอาการรบกวนเป็นวงกลมซึ่งเรียกว่า สังสารวัฏ เหมือนกับมดเดินวนเวียนที่ขอบปากถ้วยแก้วฉนั้น^{๕๘}

^{๕๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๙.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖-๒๔๒/๒๑๙-๒๒๓.

^{๕๘} พระภิกษุทันต๊ะ อาสภมหาเถระ, พระธรรมเทศนา ปฏิจจสมุปบาทสงเขปกถา, หน้า ๔๗.

ปฏิจสมเด็จพระพุทธธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันไปตามลำดับอย่างนี้ แสดงทุกขสมุทัยคือ ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า สมุทัยวาร เมื่อทุกข์เกิดขึ้นอย่างนี้ การที่จะดับทุกข์ ก็คือดับธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ ดังนั้น ท่านจึงแสดงกระบวนการธรรมแบบที่ตรงข้ามไว้ด้วย คือ ปฏิจสมเด็จพระพุทธธรรมอันเป็นปัจจัยความดับต่อๆ กันไป (เริ่มตั้งแต่ว่า “เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”) เป็นการแสดงทุกขนิโรธคือความดับไปแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า ปฏิจสมเด็จพระพุทธธรรมแบบนิโรธวาร^{๕๙}

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติธรรมควรเข้าใจว่าชีวิตประกอบด้วยธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้น เพื่อตัดความหลงผิดในตัวตน ก็เป็นการเพียงพอแล้ว ไม่จำเป็นต้องศึกษารู้อึ้งองค์ ๑๒ ของปฏิจสมเด็จพระพุทธธรรม หากเพียงเข้าใจว่า ชีวิตคือกระบวนการที่เป็นไปของรูปนาม มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ก็นับว่าเพียงพอแล้วสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสงค์จะพัฒนาปัญญาจนบรรลุอรหัตผล^{๖๐}

กล่าวโดยสรุป วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจสมเด็จพระพุทธธรรม ๑๒ ย่อให้สั้นได้แก่ รูปกับนาม เท่านั้น ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงต้องกำหนดรู้อารมณ์อยู่ที่วิปัสสนาภูมิใดภูมิหนึ่ง เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ และถึงความปรากฏแห่งมรรคได้

๓.๓ ปัญญารู้แจ้งในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปัญญารู้แจ้งในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมเกิดขึ้นหลังจากผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะด้วยปริยญา ๓ ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๓.๑ ปริยญา ๓

คัมภีร์ธรรมภาณ อธิบายคำว่า ปริยญา ว่า “ปริยญานั้น ท่านมักแปลว่ากำหนดรู้ แต่ตามศัพท์แปลว่ารู้รอบคอบ ปริ แปลว่ารอบคอบ ญา แปลว่ารู้ รวมกันเป็นปริยญา แปลว่ารู้รอบคอบ แต่มักจะแปลกันในทางปฏิบัติว่า กำหนดรู้ ก็คือกำหนดรู้ให้รอบคอบนั่นเอง”^{๖๑}

คัมภีร์พุทธธรรม อธิบายว่า “ปริยญา แปลว่า การกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจจัก หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยครบถ้วน หรือรอบด้าน”^{๖๒}

ดังนั้น กล่าวได้ว่า ปริยญา คือ การกำหนดรู้โดยรอบคอบครบถ้วน

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยติ), หน้า ๑๙๒-๑๙๓.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจสมเด็จพระพุทธธรรม เหตุผลแห่งวิภูษิต, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคณิสสรวิจิตร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๙-๓๔๐.

^{๖๑} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมภาณ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๕๙๓.

^{๖๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค แสดงถึงปริญา ๓ ว่าเป็นปัญญา ชื่อว่า ญาณ ดังนี้

ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญัตถญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้) ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่า ตีรณญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา) ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจาคญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ) ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่า เอกรสญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว) ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่า ฝัสนญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง) เป็นอย่างไร

คือ ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจรรู้ยิ่งแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันรู้แล้ว ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจร กำหนดรู้แล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันพิจารณาแล้ว ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ธรรมนั้นๆ เป็นอันละได้แล้ว ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจรเจริญแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นธรรมมีรสเป็นอันเดียว ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจรทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันถูกต้องแล้ว

ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่าน จึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญัตถญาณ ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตีรณญาณ ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจาคญาณ ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสญาณ ปัญญาเครื่อง ทำให้แจ้ง ชื่อว่าฝัสนญาณ^{๖๓}

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภีทามรรคอรรถถา อธิบายว่า ปัญญาที่แสดงข้างต้น หมายถึง ปริญา ๓ “คือข้อกำหนดนามรูปโดยประเภทนั้นแล เปนญาตปริญา ตอจากนั้นก็เปน ตีรณปริญา ในลำดับต่อไปก็เปนปหานปริญา และภาวนาการเจริญและสัจฉิกิริยาการทำให้แจ้ง ก็ยอมมีเพราะเนื่องด้วยปริญา ๓ นั้น”^{๖๔}

พระสูตรดังกล่าวนี้ แสดงถึงหลักธรรมของปริญา ๓ อย่างเป็นลำดับขั้นตอน คือ เมื่อ กำหนดรู้สภาวะธรรมหรือรูปนามโดยรอบคอบครบถ้วนตามขั้นของปริญาแล้ว จะก่อให้เกิดปัญญา ตามขั้นนั้นๆ โดยมี ๓ ขั้น ได้แก่ ๑) ญาตปริญา คือ ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญัตถญาณ ๒) ตีรณปริญา คือ ปัญญาเครื่องกำหนดรู้พิจารณา ชื่อว่าตีรณญาณ และ ๓) ปหานปริญา คือ ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจาคญาณ

ส่วนปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสญาณ และปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าฝัสนญาณ ย่อมมีหรือเกิดขึ้นเพราะเนื่องด้วยปริญา ๓ นั้นเอง

นอกจากนี้แล้ว พระสัพพัญญูสัมพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับปริญา ๓ สงเคราะห์ในธรรมต่างๆ ปรากฏอยู่ในหลายพระสูตร เช่น ปริญา ๓ กับขันธ ๕, ปริญา ๓ กับต้นหา มานะ และอกุศลมูล ต่างๆ ดังนำมาแสดงบางพระสูตรต่อไปนี้

- อภิขานสูตร ว่าด้วยผู้รู้ยิ่ง “ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละครูปได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ บุคคลเมื่อรู้ยิ่ง . . . เวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละครูปญาณได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์”^{๖๕}

- มูลปริยายสูตร ว่าด้วยมูลเหตุแห่งธรรม กำหนดภูมิว่าด้วยปุถุชน หมายถึง ผู้ที่ยังมีกิเลสหนา เพราะไม่ได้กำหนดรู้มหาภูตรูป ๔ หรือรูปนามด้วยปริญา ๓ ซึ่งต่างจากภูมิของพระ-

^{๖๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖.

^{๖๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๙๐.

^{๖๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๔/๓๖., ส.ข.อ. (ไทย) ๒๗/๕๗/๖๒-๖๓.

เสขบุคคล พระชีนาสพ และพระพุทธรองค์ ที่กำหนดรู้ด้วยปริญา ๓ แล้ว^{๖๖} คัมภีร์ปัญจสุทนี มูลปณาสกักรรณกา อธิบายว่า ๑) ญาติปริญา คือรู้ว่า ‘นี้เป็นปฐวีธาตุภายใน นี้เป็นปฐวีธาตุภายนอก นี้เป็นลักษณะ กิจ ปจจุปฐฐาน และปฐฐานของปฐวีธาตุ’ ๒) ตีรณปริญา คือพิจารณาเห็นว่า ‘ปฐวีธาตุมีอาการ ๔๐ คือ อาการไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคร’ เป็นต้น ๓) ปหานปริญา คือเมื่อพิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมละฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ) ในปฐวีธาตุด้วยอหัตตมรรค^{๖๗}

- ุตตมังสสูตร การกำหนดรู้อาหาร ๔ อย่าง ได้แก่ ๑) กวฬิงการาหารเป็นมูลแห่งกามคุณ ๕ ๒) ผัสสาหารเป็นมูลแห่งเวทนา ๓) มโนสัญเจตนาหารเป็นมูลแห่งตัณหา ๓ และ ๔) วิญญาณาหารเป็นมูลแห่งนามรูป^{๖๘} คัมภีร์สารัตถปกาสินี นิตานวรรคอรณกา อธิบายว่า ๑) ญาติปริญา คือการกำหนดรู้กิจของนามรูป พรอมทั้งปัจจัยตามความเป็นจริงว่า ผัสสะจัดเป็นสังขารชั้นธเวทนาที่สัมปยุตด้วยผัสสะนั้น จัดเป็นเวทนาชั้นธ สัญญาจัดเป็นสัญญาชั้นธ จิตเป็นวิญญาณชั้นธ อารมณที่ปนวัตถุแห่งชั้นธเหล่านั้น จัดเป็นรูปชั้นธ ๒) ตีรณปริญา คือการยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว พิจารณาเห็นโดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นตน ด้วยอนุปัสสนา ๗ ๓) ปหานปริญา คือพระอรหัตตมรรคที่ละฉันทราคะในนามรูปนั่นเองออกไป^{๖๙}

- สัพพปาทานปริญาสูตร ว่าด้วยธรรมเพื่อกำหนดรู้อุปาทานทั้งปวง คือ [ญาติปริญา] การกำหนดรู้ว่าเพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด, [ตีรณปริญา] เมื่อกำหนดรู้พิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา เมื่อเบื่อหน่าย [ปหานปริญา] ย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เพราะหลุดพ้นจึงรู้ชัดว่า ‘เรากำหนดรู้อุปาทานได้แล้ว’^{๗๐}

- คุหฺฏฐกสูตร ว่าด้วยนรชนผู้ชั่งอยู่ในถ้ำคือกาย พระสารีบุตรเถระอธิบายการกำหนดรู้ผัสสะด้วยปริญา ๓ ว่า ๑) ญาติปริญา คือการรู้เห็นว่า นี้จักขุสัมผัส นี้โสตสัมผัส ฯลฯ นี้ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้ผัสสะที่เป็นกุศล อกุศล อพยาगत นี้ผัสสะที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร นี้สัญญาผัสสะ นี้อนิมิตผัสสะ นี้อุปนิหิตผัสสะ นี้ผัสสะที่เป็นโลกียะ นี้ผัสสะที่เป็นโลกุตระ นี้ผัสสะที่เป็นอดีต นี้ผัสสะที่เป็นอนาคต นี้ผัสสะที่เป็นปัจจุบัน ๒) ตีรณปริญา คือ การพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคร ฯลฯ เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นอนัตตา เป็นของมีโทษ เป็นของแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่มีแก่นสาร ฯลฯ เป็นเหตุเกิดทุกข์ ตั้งอยู่ไม่ได้ หากความแค้นชิงไม่ได้ เป็นโทษ เป็นของที่ต้องสลัดออกไป ๓) ปหานปริญา คือ การละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในผัสสะ^{๗๑}

^{๖๖} ุรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑-๑๓/๑-๑๗.

^{๖๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๗๑-๗๒.

^{๖๘} ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐-๑๒๓.

^{๖๙} ส.น.อ. (ไทย) ๒๖/๓๒๒.

^{๗๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๐/๔๙.

^{๗๑} ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓-๖๔.

- นันทमानวปัญหานิทเทศ ว่าด้วยการกำหนดรู้ัตถหาด้วยปริญา ๓ คือ ๑) ญาต-ปริญา คือการกำหนดรู้ัตถหา รู้เห็นว่า นีรูปัตถหา นีสัททัตถหา นีคันธัตถหา นีรสัตถหา นีโณฏฐัพพัตถหา นีธัมมัตถหา ๒) ตีรณปริญา คือทำสิ่งที่รู้แล้วให้ปรากฏอย่างนี้แล้ว พิจารณาัตถหา โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นของที่ต้องสลัดออกไป ๓) ปหานปริญา คือครั้นพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว ย่อมละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไปให้ถึงความไม่มีัตถหาอีก^{๗๒}

- มานปริญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้มานะ ความว่า “ผู้ไม่รู้ซึ่งถึงมานะ ยังกำหนดรู้มานะไม่ได้ ยังไม่คลายความพอใจในมานะนั้น ยังละมานะไม่ได้ ก็ยังไม่อาจสิ้นทุกข์ได้ ส่วนผู้รู้ซึ่งถึงมานะ กำหนดรู้มานะได้ คลายความพอใจในมานะนั้นได้ ละมานะได้ จึงอาจสิ้นทุกข์ได้”^{๗๓}

- โลกปริญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้โลกะ, โทสปริญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้โทสะ, โมหปริญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้โมหะ, โภชปริญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้โภชะ, และ มกขปริญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้มกขะ ทั้ง ๕ พระสูตรนี้^{๗๔} มีเนื้อความทำนองเดียวกันกับ มานปริญาสูตร

สารจากพระสูตรต่างๆ ข้างต้น แสดงให้เห็นเนื้อหาที่ต้องกำหนดรู้ในแต่ละปริญาอย่างชัดเจนและย่อมเป็นไปตามขั้น คือ ญาตปริญา กำหนดรู้ด้วยความรู้ยิ่งในสภาวะธรรมหรือรูปนามที่เป็นลักษณะเฉพาะของธรรมๆ นั้นได้ก่อน จึงกำหนดรู้ในขั้นต่อไป คือ ตีรณปริญา กำหนดรู้พิจารณารูปนามดังกล่าวให้รู้ถึงพระไตรลักษณ์ เมื่อกำหนดรู้พิจารณาได้แล้ว จึงเป็นปหานปริญา กำหนดรู้ละหรือดับฉันทราคะในรูปนาม หรือกิเลสต่างๆ ได้

คัมภีร์ต่างๆ ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แสดงเป็นหลักการปฏิบัติและขยายความปริญา ๓ เพิ่มเติมจากพระสูตร โดยมีรายละเอียดในแต่ละปริญา ดังนี้

๑) ญาตปริญา

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา อธิบายว่า “ปัญญาอันเป็นไปในการกำหนดลักษณะโดยเฉพาะๆ แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้นๆ อย่างนี้ว่า รูปมีการแตกดับไปเป็นลักษณะ เวณามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า ญาตปริญา”^{๗๕}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ญาตปริญา การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว กำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว . . . ปัญญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลายเหล่านั้นๆ เช่น อย่างนี้ว่า รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวณามีลักษณะเสวยอารมณ์”^{๗๖}

คัมภีร์ธรรมภาณิน แสดงว่า “ญาตปริญา คือ กำหนดรู้ด้วยความรู้หรือด้วยการรู้ขั้น ๕ ให้รู้จักว่านี่รูป นี่เวทนา นี่สัญญา นี่สังขาร นีวิญญาณ ที่ย่อมลงก็เป็นรูปนาม ย่อสั้นเข้ามาก็อาจจะพูด

^{๗๒} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๑ /๒๑๐.

^{๗๓} ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๘/๓๕๒.

^{๗๔} ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๙-๑๓/๓๕๓-๓๕๗.

^{๗๕} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๙๐.

^{๗๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

ง่าย ๆ ว่า สิ่งที่อยู่เป็นรูป รู้เป็นนาม . . . ต้องได้ข้อนี้ก่อน โดยเฉพาะปัญญาทางพุทธศาสนาที่เป็นวิปัสสนานั้น ต้องการให้กำหนดคุณันธ์ ๕ แล้วย่อเป็น นามรูป”^{๗๗}

คัมภีร์พุทธธรรม กล่าวว่า “ญาติปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวลักษณะ ได้แก่ รู้จำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่น รู้ว่า นี่คือเวทนา เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ นี่คือสัญญา สัญญา คือสิ่งที่มีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ ดังนี้ เป็นต้น”^{๗๘}

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ญาติปริยญา คือ การกำหนดรู้ด้วยความรู้ กำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่ แล้ว คือรู้ตามสภาวลักษณะจำเพาะแห่งสภาวธรรมหรือรูปนาม เช่น รู้ว่ารูปมีการแตกดับไปเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ เป็นต้น เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า ญาติปริยญา

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ตั้งแต่สังขารปริจเฉท (การกำหนดรู้สังขาร คือ นามรูป-ปริจเฉทญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๑) มาถึงปัจจยปริคคหะ (การกำหนดรู้ปัจจยของนามและรูป คือ ปัจจย-ปริคคหญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๒) เป็นภูมิของญาติปริยญา เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแห่งตลอดลักษณะเฉพาะตัวของธรรมทั้งหลายอย่างเดียว”^{๗๙}

ในด้านการปฏิบัติ ก่อนที่จะเริ่มต้นการกำหนดรู้ญาติปริยญาได้นั้น เบื้องต้นต้องให้ถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยศีลวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๑) คือการชำระกายวาจาให้บริสุทธิ์ด้วยศีล และจิตตวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๒) คือชำระจิตให้บริสุทธิ์ด้วยสมาธิเสียก่อน เพราะวิสุทธิทั้งสองข้อนี้เรียกว่าเป็นมูลของปัญญา คือพื้นฐานของวิปัสสนา ส่วนวิสุทธิที่เหลืออีก ๕ ข้อ ได้แก่ ทิฐิวินัยวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ เรียกว่าเป็นสรณะของปัญญา คือตัววิปัสสนา^{๘๐} ซึ่งก็คือปัญญารู้แจ้ง นั่นเอง

เมื่อศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิหมดจดแล้ว ต่อมาเป็นทิฐิวินัยวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๓) คือความเห็นรูปนามตามเป็นจริง ความรู้นี้เรียกเป็นญาณว่า นามรูปวัญญาณ หรือสังขารปริจเฉท คือ นามรูป-ปริจเฉทญาณ เป็นญาณลำดับที่ ๑ ในญาณ ๑๖^{๘๑}

ต่อมาเป็นกังขาวิตรณวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๔) คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของรูปนามได้แล้ว ความรู้นี้จัดเป็นญาณขั้นหนึ่ง เรียกว่า ปัจจยปริคคหญาณ เป็นญาณลำดับที่ ๒^{๘๒}

ดังนั้น เมื่อกำหนดรู้รูปนามด้วยญาติปริยญาได้แล้ว ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

^{๗๗} ปรากฏละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมาภิธาน, หน้า ๖๐๐-๖๐๑.

^{๗๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐.

^{๗๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๑.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗๗-๙๗๘.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙๕.

๒) ตีรณปริญา

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา อธิบายว่า “วิปัสสนาปัญญาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ ยกสามัญญลักษณะแห่งสภาวะธรรมเหล่านั้นๆ ขึ้นเป็นไปโดยนัยเป็นตนวา รูป อนิจจัง ทุกขัง อนตตา รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนา อนิจจา ทุกขา อนตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้ ชื่อว่า ตีรณปริญา”^{๘๓}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ตีรณปริญา การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรอง (ใคร่ครวญ) . . . ปัญญาคือวิปัสสนามี (ไตร) ลักษณะเป็นอารมณ์ซึ่งยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่สามัญญลักษณะแล้วเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง”^{๘๔}

คัมภีร์ธรรมภาสิณ แสดงว่า “ตีรณปริญา กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา คือพิจารณาสิ่งที่รู้นั้น ให้รู้จักความเป็นไปของสิ่งเหล่านั้นตามเป็นจริง ว่ามีเกิดมีดับ รู้จักความเกิดของรูป . . . เวทนา . . . สัญญา . . . สังขาร . . . วิญญาณ ความดับของรูป . . . เวทนา . . . สัญญา . . . สังขาร . . . วิญญาณ ซึ่งเกิดดับอยู่ทุกอารมณ์ที่มาประสบในปัจจุบัน”^{๘๕}

คัมภีร์พุทธธรรม กล่าวว่า “ตีรณปริญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือรู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกซึ่งไปถึงสามัญญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้นๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”^{๘๖}

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ตีรณปริญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา โดยการยกสภาวะธรรมหรือรูปนามที่รู้แล้วในญาติปริญา ขึ้นสู่การกำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรองที่หยั่งลึกซึ่งไปถึงสามัญญลักษณะ หรือพระไตรลักษณ์ เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า ตีรณปริญา

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ตั้งแต่กลาปสัมมสนะ (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๓) จนถึงอุทยัพพญาณุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๔) เป็นภูมิของตีรณปริญา เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดสามัญญลักษณะ”^{๘๗}

ดังนั้น เมื่อกำหนดรู้รูปนามด้วยตีรณปริญาได้แล้ว ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ถึงญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ

สัมมสนญาณ และอุทยัพพญาณ (อย่างอ่อน) เป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๕) คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก ส่วนอุทยัพพญาณ (อย่างแก่) เป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๖) คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นในทางปฏิบัติถูก^{๘๘}

^{๘๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๙๐.

^{๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

^{๘๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมภาสิณ, หน้า ๖๐๑.

^{๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐.

^{๘๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐๙, ๑๐๗๑.

๓) ปหานปริณญา

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภีทามรรคอรุทธกถา อธิบายว่า “กวีปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ เป็นไปดวยสามารถแห่งการละวิปัสสนาทั้งหลาย มีนิจสัญญาวิปัสสนา เป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้นั้นแล ชื่อว่า ปหานปริณญา”^{๘๙}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ปหานปริณญา การกำหนดรู้ด้วยการละ . . . วิปัสสนาปัญญาที่มี (ไตร) ลักษณะเป็นอารมณ์นั้นแล ซึ่งเป็นไปละความหมายรู้ มีหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า ปหานปริณญา”^{๙๐}

คัมภีร์ธรรมภาณิน แสดงว่า “ปหานปริณญา กำหนดรู้ด้วยการละ คือ ละฉันทราคะ ความติดใจ ยินดีพอใจในทุกๆ สิ่ง ซึ่งเป็นการปฏิบัติขัดเกลากิเลสในจิตใจ ละความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นให้สิ้นไปตามเป้าหมายทางพุทธศาสนา ซึ่งจะต้องมีปหานะคือการละ ละสิ่งที่พึงละไปโดยลำดับ . . . เมื่อละได้ก็รู้ ละได้ด้วยและก็รู้ว่าละได้ด้วย”^{๙๑}

คัมภีร์พุทธธรรม กล่าวว่า “ปหานปริณญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือรู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่าสิ่งนั้นๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้ว ก็ละนิจสัญญาเป็นต้น ในสิ่งนั้นๆ ได้”^{๙๒}

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ปหานปริณญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการละ โดยมีวิปัสสนาปัญญาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ กำหนดรู้สภาวะธรรมหรือรูปนามนั้นๆ และละสิ่งที่พึงละไปโดยลำดับ เช่น ละวิปัสสนาทั้งหลาย มีนิจสัญญาวิปัสสนา เป็นต้น ในสภาวะธรรมเหล่านั้นเสียได้ เมื่อกำหนดรู้ดังกล่าวได้แล้ว ชื่อว่า ปหานปริณญา

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “ตั้งแต่กัณฐกานุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๕) เป็นต้นไปจนถึงญาณในเบื้องสูง เป็นภูมิของปหานปริณญา เพราะตั้งแต่กัณฐกานุปัสสนาญาณนั้นไป ความเป็นใหญ่มีอยู่ก่อนอุปัสสนา ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น”^{๙๓}

ดังนั้น เมื่อกำหนดรู้รูปนามด้วยปหานปริณญาได้แล้ว ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๕ กัณฐกญาณ ถึงญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ

ญาณที่ ๕ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ เป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๖) คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นในทางปฏิบัติ^{๙๔} อีกนัยหนึ่งวิสุทธิข้อนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นั้นเองโดยเริ่มตั้งแต่ญาณที่ ๔^{๙๕} ส่วนญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ เป็นอัปโพทริก คือจะกล่าวว่าอยู่ในวิสุทธิฝ่ายใดมิได้ไม่ว่าข้อ ๖ หรือข้อ ๗ อยู่ในระหว่างกลางนั่นเอง เพราะตั้งอยู่ในฐานะหันมาสู่

^{๘๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๙๑.

^{๙๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

^{๙๑} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมภาณิน, หน้า ๕๙๗, ๖๐๑.

^{๙๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐.

^{๙๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๐.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๑.

^{๙๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๓.

มรรค ญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ เป็นญาณทัสสนวิสุทธิ (วิสุทธิข้อ ๗) คือ ญาณในมรรค ๔^{๖๖} (ดูภาพรวมในตารางที่ ๑: แสดงปริยญา ๓ จัดเข้าในวิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๖ และวิปัสสนาญาณ ๙)

การกำหนดรู้ด้วยปหานปริยญานั้น ความเป็นใหญ่มีอยู่ก่อนุปัสสนา ๗ คือ การหยั่งเห็น ๗ ประการ^{๖๗} ซึ่งทำให้สำเร็จการละได้ มีดังนี้

๑) อนิจจานุปัสสนา เมื่อพิจารณาเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจสัณญญาวิปลาส คือ ความสำคัญหมายว่าเที่ยงได้

๒) ทุกขานุปัสสนา เมื่อพิจารณาเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัณญญาวิปลาส คือ ความสำคัญหมายว่าเป็นสุขได้

๓) อนัตตานุุปัสสนา เมื่อพิจารณาเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัณญญาวิปลาส คือ ความสำคัญหมายว่าเป็นตัวตนได้

๔) นิพพิทานุปัสสนา เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความเพติดเพลินยินดีได้

๕) วิจารณ์ุปัสสนา เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระาคะได้

๖) นิโรธานุปัสสนา เมื่อทำระาคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ (ละเหตุเป็นแดนเกิด)

๗) ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา เมื่อสลัดทิ้งไปหรือสละคืน ย่อมละความยึดถือได้

ฉะนั้น เมื่อเจริญอนุปัสสนา ๗ ประการได้แล้ว ผลที่เกิดขึ้นคือ ย่อมละธรรมตามอนุปัสสนานั้นๆ ได้

นอกจากนี้แล้ว สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่าปหาน มี ๕ ประการ^{๖๘} ได้แก่

๑) วิกขัมภนปหานะ คือ การละด้วยการข่มไว้ เป็นการละนิรวณด้วยการข่มไว้ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมฌาน คัมภีร์วิสุทธิมรรคขยายความว่า คือ การข่มธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิรวณเป็นต้น ไว้ด้วยโลกียสมาธินั้นๆ เหมือนกันสำหรับไว้ด้วยหม้อที่แกว่งไปมาบนผิวน้ำซึ่งมีสำหรับ^{๖๙}

๒) ตทังคปหานะ คือ การละด้วยองค์นั้นๆ การละทัญญูสังโยชน์ด้วยองค์นั้นๆ ย่อมมีแก่ผู้เจริญสมาธิซึ่งเป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส คัมภีร์วิสุทธิมรรคขยายความว่า คือ การละธรรมที่พึงละนั้นๆ โดยความเป็นปฏิปักษ์โดยเฉพาะด้วยองค์ญาณนั้นๆ ซึ่งเป็นอวัยวะของวิปัสสนา เปรียบเหมือนการปหานความมืดได้ด้วยประทีปที่จุดลูกโพลงในเวลากลางคืน^{๗๐}

๓) สมุจเฉทปหานะ คือ การละด้วยการตัดขาดซึ่งเป็นโลกุตตรมรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรคขยายความว่า คือ การละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นด้วยอริยมรรคญาณโดยอาการที่ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นไม่เป็นไปได้อีกต่อไป เหมือนประหารต้นไม้ที่ถูกจักรพิเศษของสายฟ้าฟาด^{๗๑}

๔) ปฏิปัสสัทธิปหานะ คือ การละด้วยสงบระงับ เป็นโลกุตตรผลในขณะแห่งผลย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคที่ให้ถึงความสิ้นไป

^{๖๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๓๑.

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๙๑-๙๒., พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๑๑.

^{๖๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๖๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๗๓.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗๔.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗๕.

๕) นิสสรณปหานะ คือ การละด้วยสลัดออกได้ เป็นนิโรธ หมายถึงพระนิพพาน

ปหานปริญญา นับตั้งแต่ญาณที่ ๕ ถึงญาณที่ ๑๓ โคตรญาณนั้น สามารถละกิเลสที่เป็นอรัมมณานุสัยได้ด้วยตทั้งคปหาน อรัมมณานุสัย คืออนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาทรูป อปิยรูป และอสาทรูป ที่ยังไม่ได้มีการพิจารณารู้เห็นตามความเป็นจริงโดยวิปัสสนาญาณ เมื่อเข้าถึงขั้นภังคญาณ อรัมมณานุสัยนี้ก็ถูกประหาณลงทันทีตั้งแต่ญาณนี้เรื่อยไป^{๑๐๒} ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนาย่อมละกิเลสที่กำลังเกิดขึ้นด้วยตทั้งคปหาน และข่มกิเลสอื่นที่มีได้เกิดขึ้นด้วยวิกขัมภนปหาน^{๑๐๓} ส่วนการละอนุสัยกิเลสแบบเด็ดขาดได้นั้น ต้องเป็นการละด้วยสมุจเฉทปหานหรือมัคคญาณเท่านั้น

หลักธรรมของปริญญา ๓ แสดงถึงหลักการปฏิบัติอย่างเป็นลำดับขั้นตอนการกำหนดรู้ได้อย่างเป็นระบบ เมื่อนำมาใช้ในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมเป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมหรือรูปนามตามความเป็นจริงโดยปรมาตม์ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะเท่านั้น ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมสามารถหยั่งเห็นปรมาตม์สภาวะธรรมได้ด้วยญาณของตนโดยประจักษ์อย่างชัดเจนเหมือนสัมผัสด้วยมือ ที่เรียกว่าปัจจักขวิปัสสนา^{๑๐๔} จึงจะเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณได้

กล่าวโดยสรุป ปริญญา ๓ คือ การกำหนดรู้รูปนามโดยรอบคอบครบถ้วน อันก่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ แบ่งเป็น ๓ ชั้น ได้แก่

๑) ญาณปริญญา คือ การกำหนดรู้ด้วยความรู้ โดยกำหนดรู้ตามสภาวะลักษณะจำเพาะแห่งสภาวะธรรมหรือรูปนาม เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าวแล้ว ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

๒) ตีรณปริญญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา โดยการยกสภาวะธรรมหรือรูปนามที่รู้แล้วในญาณปริญญา ขึ้นสู่การกำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรองที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญญลักษณะ หรือพระไตรลักษณ์ เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า ตีรณปริญญา ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ถึงญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ

๓) ปหานปริญญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการละ โดยมีวิปัสสนาปัญญาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ กำหนดรู้สภาวะธรรมหรือรูปนามนั้นๆ และละสิ่งที่พึงละไปโดยลำดับ เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าว ชื่อว่า ปหานปริญญา ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๕ ภังคญาณ ถึงญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ

ผู้วิจัยจะศึกษาปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ ในรายละเอียดต่อไปในบทที่ ๔

^{๑๐๒} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณาวจรียะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, หน้า ๘๒-๘๓, ๘๕.

^{๑๐๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปลโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ไม้ระบूपิพิมพ์), หน้า ๕๔๖.

^{๑๐๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปลโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๑.

การจัดปริญา ๓ เข้าในวิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๖ (โสฬสญาณ) และวิปัสสนาญาณ ๙ อาจแสดงเป็นภาพรวมดังตารางที่ ๑

ตารางที่ ๑ : แสดงปริญา ๓ จัดเข้าในวิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๖ และวิปัสสนาญาณ ๙

วิสุทธิ ๗	ญาณ ๑๖ (โสฬสญาณ)	วิปัสสนาญาณ ๙
๑. สีสวิสุทธิ		
๒. จิตตวิสุทธิ		
ญาติปริญา (ญาณที่ ๑-ญาณที่ ๒)		
๓. ทิฏฐิวิสุทธิ	๑. นามรูปปริจเฉทญาณ	
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ	๒. ปัจจัยปริคคหญาณ	
ศีรณปริญา (ญาณที่ ๓-ญาณที่ ๔)		
๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๓. สัมมสนญาณ ๔. อุทยัพพญาณ ก. ตรณอุทยัพพญาณ (วิสุทธิ ๕)	
ปหานปริญา (ญาณที่ ๕-ญาณที่ ๑๔)		
๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	ข. พลวอุทยัพพญาณ (วิสุทธิ ๖) ๕. กังคญาณ ๖. ภยญาณ ๗. อาทีนวญาณ ๘. นิพพิทาญาณ ๙. มุญจิตุกัมมตญาณ ๑๐. ปฏิสังขญาณ ๑๑. สังขารุเปกขญาณ ๑๒. อนุลอมญาณ	๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ๒. กังคานุปัสสนาญาณ ๓. ภยตูปัฏฐานญาณ ๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ๖. มุญจิตุกัมมตญาณ ๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ๘. สังขารุเปกขญาณ ๙. สัจจานุโลมิกญาณ
	๑๓. โคตรญาณ ^{๑๐๕}	
๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๔. มัคคญาณ ๑๕. ผลญาณ ๑๖. ปัจจเวกขณญาณ	

^{๑๐๕} โคตรญาณ คือ ญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนและภาวะอริยบุคคล ไม่จัดเข้าในวิสุทธิไม่ว่าข้อ ๖ หรือข้อ ๗, ดูใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๓๑, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๔.

๓.๔ สรุปท้ายบท

การเจริญวิปัสสนามี ๔ แบบ ได้แก่ ๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้น ๒) วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา คือ การเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น ๓) สมถวิปัสสนายุกนัทธิภาวนา คือ การเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป ๔) ธรรมุทัจจ-วิคคหิตมานัส คือ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุทัจจ หรือวิปัสสนูปกิเลส

ส่วนวิปัสสนาภูมิ ๖ คือ อารมณ์ของวิปัสสนาหรือที่ตั้งของวิปัสสนา มี ๖ ประเภท ได้แก่ ชั้นธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ต้องกำหนดรู้ที่วิปัสสนาภูมิ ๖ หรือภูมิใดภูมิหนึ่ง เมื่ออยู่วิปัสสนาภูมิ ๖ ลงแล้ว ก็มีเพียง ๒ อย่าง คือ รูปและนาม ด้วยเหตุนี้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีเฉพาะรูปนามเท่านั้น เป็นอารมณ์ หรือเป็นกรรมฐาน หรือเป็นที่ตั้งของวิปัสสนา

การกำหนดรู้อารมณ์รูปนามในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมกำหนดรู้ด้วยปัญญา ๓ จึงจะเกิดปัญญารู้แจ้งได้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ๑) ญาตปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยความรู้ ๒) ตีรณ-ปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา และ ๓) ปหานปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยการละ

การศึกษาคำนี้มีความสอดคล้องเป็นไปในทิศทางที่เหมาะสมสำหรับวิปัสสนายานิก ตามวิธีปฏิบัติแบบวิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนาก่อนสมถะภายหลัง โดยการเจริญวิปัสสนาขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่ตั้งอยู่กับอารมณ์ในปัจจุบันขณะ เมื่อเจริญได้จนจิตไม่ซัดส่ายและแนบอยู่กับอารมณ์ปัจจุบันที่กำหนดรู้จะ มีกำลังเทียบเท่ากับอุปปจารสมาธิ ซึ่งเพียงพอในการกำหนดรู้อารมณ์ตามขั้นของปัญญา ๓ อันจะก่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๔

ปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปัญญาไร้แจ้งย่อมเกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะของขั้นที่ ๕ ด้วยปริยญา ๓ อย่างครบถ้วนแล้ว จึงเกิดเป็นปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับจากญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ นอกจากนี้ผลที่เกิดขึ้นของปัญญาไร้แจ้งดังกล่าว มีทั้งในขั้นโลกียะและโลกุตตระ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นหลักของการศึกษาในบทนี้ ดังนี้

- ๔.๑ มุขฐานของปัญญาไร้แจ้ง
- ๔.๒ ปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒
- ๔.๓ ผลของปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ
- ๔.๔ สรุปท้ายบท

๔.๑ มุขฐานของปัญญาไร้แจ้ง

จากการศึกษาในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ ทำให้เห็นมุขฐานของการเกิดปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ ต้องประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานสำคัญ ๔ ประการ คือ

๑) เบื้องต้น ต้องมีความบริบูรณ์แห่งสี่วิสุทธิ คือ มีความหมดจดแห่งศีล โดยการรักษาศีลตามภูมิขั้นของตนให้บริสุทธิ และจิตตวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งจิต หมายถึง กระแสจิตซึ่งอบรมดีแล้วที่หมดจดมีสมาธิเกิดร่วมกัน เพราะบริสุทธิจากมลทิน คือ นิวรณ์^๑

สำหรับผู้ที่เป็นสุทธวิปัสสนายานิก มีขณิกสมาธิเป็นจิตตวิสุทธิ ซึ่งจัดเข้าในอุปปจารสมาธิโดยอนุโลม ขณิกสมาธิย่อมเกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตเท่านั้น จึงไม่เกิดขึ้นในเบื้องต้นแรกของการปฏิบัติ ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะหนึ่งเมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้นเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันขณะที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิวรณ์ ในขณะที่อินทริย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังเสมอกันแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา^๒

เมื่อขณิกสมาธิที่มีความตั้งมั่นแห่งจิตดุจอุปปจารสมาธิ จึงจะเป็นบาทฐานให้กำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ ต่อไปได้

^๑ พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, ตรวจชำระโดยพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒),เถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๔๓.

^๒ ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๑-๖๒.

๒) วิปัสสนาขณิกสมาธิมีอารมณ์ของวิปัสสนา คือ รูปและนามเท่านั้น ที่ต้องกำหนดรู้ตามความเป็นจริงที่กำลังเป็นอยู่จริงในร่างกายและจิตใจอย่างต่อเนื่องกันไปอย่างเป็นธรรมชาติ โดยไม่ตั้ง ไม่ฝืน ไม่บังคับ หรือไม่ควบคุมจิตไว้

การกำหนดรู้ คือ การระลึกถึงสภาวะธรรมอันเป็นปรมาตถธรรมของรูปและนาม โดยมีคำบริกรรม เช่น พองหนอ ยุบหนอ ยกหนอ เป็นต้น กำกับหรือพูดในใจเพื่อให้จิตจดจ่อมากขึ้น โดยไม่ใช่สักแต่ว่าบริกรรม แต่ต้องมุ่งการรับรู้สภาวะธรรมเป็นหลัก เมื่อจิตพัฒนามีคุณภาพละเอียดขึ้น จิตจะก้าวล่วงบัญญัติและตั้งอยู่ในปรมาตถสภาวะล้วนๆ เช่น สภาวะตั้ง หย่อน โดยปราศจากรูปร่าง สันฐานของห้อง เป็นต้น จนกระทั่งสามารถรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมได้แล้ว คำบริกรรมจะหายไปเอง^๓ หรือในบางกรณี เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นตามรู้รูปนามได้ทันและชัดเจน และไม่สามารถบริกรรมตามสภาวะที่ปรากฏอย่างรวดเร็วได้ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมอีกต่อไป^๔

เหตุที่ต้องบริกรรม เพราะจิตของทุกคนเคยชินกับสมมติบัญญัติ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรใช้คำบริกรรมเพื่อให้รู้ตัวว่ากำลังตามรู้รูปนามอยู่ แม้ว่าในขณะที่บริกรรมนั้น จิตจะรับรู้คำบัญญัติก็ตาม แต่เนื่องจากจิตเกิดดับเร็วมาก การรับรู้สภาวะธรรมและคำบัญญัติจึงอาจเกิดรวมกันได้ใน ๑ วินาที ดังนั้น การกำหนดรู้และการบริกรรมจึงเป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิบัติธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในตอนเริ่มต้น เพราะเป็นการเพิ่มพูนความเพียรทางใจและจดจ่อกับสภาวะธรรมปัจจุบันได้ดีขึ้น^๕

๓) การกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปและนาม ต้องให้เท่าทันปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่อง โดยกำหนดรู้ไม่เร็วหรือช้าเกินไป จึงจะสามารถรู้เห็นสภาวะธรรมที่เป็นปรมาตถ์ และรู้เห็นความเกิดดับของรูปและนามได้ ทั้งนี้เนื่องด้วยวิถีจิตหรืออายุของรูปธรรมและนามธรรม “ย่อมเกิดขึ้นและดับไปเหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ”^๖ และเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายอย่างรวดเร็วมาก โดยจิตสามารถรับรู้อารมณ์ได้ที่ละอารมณ์อันเป็นปัจจุบัน เมื่ออารมณ์ก่อนหรือวิถีจิตของอารมณ์นั้นสิ้นสุดลงแล้ว จิตจึงจะออกไปรับอารมณ์อื่นๆ ต่อไปได้ แต่ก็ย่อมดำเนินไปที่ละอารมณ์ ด้วยเหตุนี้หากกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏต่อหน้าได้เท่าทันปัจจุบันขณะโดยเฉพาะปัจจุบันโดยสันตติอย่างต่อเนื่อง จึงจะรับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตถ์ และรู้เท่าทันสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอย่างรวดเร็วได้ในทันที

๔) การกำหนดรู้อารมณ์ต่างๆ ที่กำลังเกิดขึ้นปรากฏขึ้นนั้น พึงกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดที่สุดในขณะนั้นๆ^๗ เช่น ในขณะที่กำหนดสภาวะพองยุบอยู่อาจปรากฏอารมณ์อื่นที่ชัดเจนกว่า ก็ควรเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์ที่ชัดเจนกว่าเหล่านั้น ทั้งนี้ เพราะการกำหนดรู้ย่อมมีได้โดยอาศัย

^๓ พระคันธสาราภิวังศ์, **ส่องสภาวะธรรม**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘.

^๔ ุรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาณัย เล่ม ๑**, หน้า ๑๗๓., พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาณัย เล่ม ๒**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ไม่ระบุปีพิมพ์), หน้า ๓๖.

^๕ ดูเทียบเคียง พระคันธสาราภิวังศ์, **ส่องสภาวะธรรม**, หน้า ๑๙.

^๖ ขุม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๒.

^๗ ดูเทียบเคียง พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจาสภมมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๑๖., พระอนุรุทธะและพระญาณธชนะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตถทีปนี**, หน้า ๘๕๕.

อารมณ์ที่ปรากฏชัดเจน โดยให้กำหนดรู้ไปที่ละอาการหรืออารมณ์ที่ปรากฏชัดตามลำดับที่เกิดขึ้นจริง ไม่ใช่เลือกหาเฉพาะอารมณ์ที่ต้องการในการกำหนดรู้

กล่าวโดยสรุป มูลฐานของปัญญารู้แจ้ง ประกอบด้วย ความหมจดแห่งศีล ความหมจดแห่งจิตที่มีขณิกสมาธิเทียบเท่าอุปจารสมาธิเกิดร่วมด้วย และการกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปและนามตามความเป็นจริงอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะและมีความต่อเนื่อง โดยให้กำหนดรู้ไปที่ละอาการหรืออารมณ์ที่ปรากฏชัดตามลำดับที่เกิดขึ้น จึงจะสามารถรู้แจ้งสภาวะธรรมที่เป็นปรมาตถ์และความคิดดับของรูปและนามได้ ซึ่งจะทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

๔.๒ ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒

ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ เกิดจากการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะหรือรูปนามด้วยปริยญา ๓ ที่ดำเนินไปตามขั้นตอน โดยเริ่มจากญาณตปริยญา การกำหนดรู้ด้วยความรู้สภาวะลักษณะของรูปนามพร้อมทั้งปัจจัย จนเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๒ ปัจจัยปริคคหญาณ ต่อจากนั้นเป็นตริณปริยญา การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณารูปนามโดยสามัญญลักษณะ จนเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ถึงญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ และสุดท้ายปหานปริยญา การกำหนดรู้ด้วยการละ จนเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๕ ภังคญาณ ถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ดังมีรายละเอียดในแต่ละญาณต่อไปนี้

๔.๒.๑ ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ

ชื่อว่า นามรูปปริจเฉทญาณนี้ ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกญาณนี้ว่า นามรูปวักฎฐาน หรือสังขารปริจเฉท^๘ คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถถา อธิบายว่าการที่ในพระไตรปิฎกไม่มีระบุเรียกชื่อญาณนี้ว่า นามรูปวักฎฐาน โดยมีแต่ธัมมัญญิตติญาณ ซึ่งเป็นชื่อเรียกญาณที่ ๒ เท่านั้น เพราะญาณที่ ๒ จะสำเร็จได้ก็ต้องผ่านการกำหนดรู้รูปนามแล้ว ฉะนั้นจึงระบุแต่ญาณที่ ๒ ปัญญาที่กำหนดปัจจัย ดังความว่า

หากจะมีปุจฉาว่าญาณนี้ ทำไมทานไมกลาวว่า นามรูปวักฎฐาน อย่างเดียว แต่กลับกลาวว่า ธัมมัญญิตติญาณ เสา ก็มีวิสัยชานาว่า เพราะการกำหนดธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ลวนสำเร็จด้วยการกำหนดปัจจัยอย่างเดียว เพราะวาทธรรมที่อาศัยปัจจัย เกิดขึ้นอันพระโยคีบุคคลไม่ได้กำหนดแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำการกำหนดปัจจัยได้ เพราะฉะนั้น พึงทราบวา นามรูปวักฎฐาน ญาณ อันเปนเหตุแห่งปัจจัยปริคคหญาณนั้น สำเร็จแล้วในกอน กียอมเปนญาณอันทานกลาวแล้วด้วย ศัพทวา ธัมมัญญิตติญาณ นั้นแล^๙

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมมีมูลฐานของปัญญารู้แจ้งตามนัยข้อ ๔.๑ แล้ว ซึ่งทำให้มีสมาธิแก่กล้ามากขึ้น และนิรรณต่างๆ มักไม่ค่อยปรากฏขึ้นรบกวนจิต การกำหนดรู้ดำเนินไปได้ อย่างมีความต่อเนื่องเท่าทันปัจจุบันขณะ สามารถรู้เห็นสภาวะธรรมวาโยโณรัฐัพพนุตรูปเป็นต้นได้อย่าง

^๘ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๗๘.

^๙ ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๐.

ชัดเจน เช่น สภาวะพองยุบ การเคลื่อนไหวต่างๆ ตลอดจนมหาภูตรูปอื่นๆ เช่น ความแข็ง อ่อน ร้อน เย็น เป็นต้น แม้ในบางขณะมีความนึกคิดเข้ามาบวกรวม แต่ก็กำหนดรู้ได้โดยเร็วแล้วก็หายไป จะเกิดความใสที่กำหนดรู้อารมณ์ต่างๆ ของชั้น ๕ ได้อย่างชัดเจน

เมื่อการกำหนดรู้ดำเนินไปตามข้างต้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าได้สักระยะหนึ่ง จะเกิดความรู้จากการกำหนดรู้แยกรูปและนามได้โดยสภาวะปรมาตม์ที่ประจักษ์แจ้งแก่ตนเองว่า ในกายนี้มีเพียงสองสิ่ง คือ สภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) และสภาวะที่รู้อารมณ์ (นาม) เป็นต้นว่า ในขณะที่กำลังกำหนดอาการท้องพองอยู่นั้น จะปรากฏชัดว่า อาการหรือสภาวะพองกับจิตที่ทำหน้าที่กำหนดรู้ว่าพองนั้นเป็นส่วนละอย่างๆ ต่างกัน แม้ในขณะที่ท้องยุบก็เช่นกัน ในทำนองเดียวกันกับการกำหนดรู้นั้น อาการนิ่งกับจิตที่กำหนดรู้นิ่งก็เป็นสิ่งที่แยกกันอย่างเห็นได้ชัด การรับรู้ถึงความแข็งและความนุ่มของกายโดยไม่รู้สึกลงถึงสัญฐานรูปกายเลย คือการเข้าไปรู้แจ้งถึงลักษณะเฉพาะของปฐวีธาตุ สภาวะเห็นในขณะที่เห็นเป็นคนละส่วนกับตาและรูปหรือสีต่างๆ ที่เห็น เมื่อสามารถกำหนดรู้ซ้ำแรกสมมติลงไป จนกระทั่งรู้เห็นสภาวะลักษณะของรูปนามตามความเป็นจริง ความรู้เหล่านี้ เป็นความรู้ที่รู้ด้วยวิปัสสนาญาณ เรียกได้ว่าเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะทางจิตและทางกาย คือ รูปและนาม นั่นเอง

ปัญญารู้แจ้งลักษณะของรูปและนามดังกล่าวปรากฏในปัจจุบันขณะที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น โดยจะไม่ปรากฏในขณะที่เป็นแล้วและยังไม่เป็น (คืออดีตที่ผ่านแล้วและอนาคตที่ยังมาไม่ถึง) การกำหนดรู้สภาวะธรรมในขณะที่กำลังเกิดขึ้นเช่นนี้ ทำให้ขจัดความเห็นผิดในสมมติบัญญัติว่ามีสิ่งมีชีวิตบุคคล ตัวตน เรา เขา หมดไป คือ ไม่มีบุคคลผู้ทำการนั้น ยืน เดิน เป็นต้น และไม่มีสิ่งทีเรียกว่า อตตะ^{๑๐} มีเพียงรูปนามที่ประชุมกันเท่านั้น เป็นการเริ่มต้นการละสักกายทิฏฐิด้วยการกำหนดรู้แยก รูปกับนาม

คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้เปรียบเทียบรูปนามไว้ว่าเหมือนรถยนต์และบ้าน คือ เมื่อชิ้นส่วนต่างๆ ของรถมีเพลลา ล้อ ตัวถัง เป็นต้น นำมาประกอบเป็นโครงอันเดียวกันแล้ว ก็เรียกว่า รถ แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาดูส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมาตม์ ชื่อว่า รถ หามีไม่ เช่นเดียวกับเรือน (บ้าน) มีไม้ เป็นต้น ตั้งล้อมมาประกอบกันเข้า ก็เรียกว่า เรือน แต่เมื่อแยกเป็นส่วนๆ โดยปรมาตม์ ที่ชื่อว่า เรือน แท้จริงแล้วหามีไม่ อุปมานี้ฉันใด อุปาทานชั้น ๕ อันเป็นอุปมัยก็ฉันนั้น ที่เรียกว่า สัตว์ บุคคล นั้น เมื่อพิจารณาทีละส่วนแล้ว สัตว์ บุคคล อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า ‘เป็นข้าพเจ้า’ หรือ ‘ข้าพเจ้า’ นั้น หามีไม่ โดยปรมาตม์ก็มีแต่เพียงรูปและนามเท่านั้น การเห็นเช่นนี้ มีชื่อว่า ยถาภูตทัสสนะ คือ การเห็นตามเป็นจริง^{๑๑}

นอกจากนี้แล้ว ได้อุปมาสภาวะธรรมของรูปและนามดังเสียงกลองว่า เสียงเกิดขึ้นเพราะอาศัยกลองที่ตีด้วยไม้ กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงเป็นอีกอย่างหนึ่ง กลองและเสียงมิใช่สิ่งเดียวกัน ฉันทไต่ นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูป กล่าวคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามเป็นอีกอย่างหนึ่ง รูปและนามมิใช่สิ่งเดียวกัน ฉันทนั้น เช่นเดียวกันกับ สภาวะเห็นเป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุประชุมกัน

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณสภา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, แปลโดยธนิต อยู่โพธิ์, (กรุงเทพมหานคร: บ้านโพธิมาน, ๒๕๑๗) หน้า ๕๔., สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติปฏิบัติทางอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๙๓-๙๔.

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๘๗.

คือ ตา รูป แสงสว่าง และความใส่ใจในการดู ดังนั้นสถานะเห็นจึงเป็นคนละส่วนกับดวงตาและรูป^{๑๒} สถานะการรู้อารมณ์ในอายตนะอื่นๆ ก็มีนัยทำนองเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ ปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ก็คือ ปัญญาผู้แจ้งสภาวะของรูปนามตามความเป็นจริงที่ปรากฏในร่างกาย คือ สภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ ก็คือ รูป ส่วนสภาวะที่โน้มไปสู่อารมณ์ หรือรู้อารมณ์ ก็คือ นาม และมีสภาวะที่แปรปรวนจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง ในขณะที่นั้นจะรู้สึกถึงความแตกต่างกันของรูปและนามอย่างชัดเจน ตลอดจนรู้เห็นลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ละอย่าง เช่น ความแข็ง ความอ่อนของธาตุดิน การเสวยอารมณ์เป็นลักษณะพิเศษของเวทนา การรู้อารมณ์เป็นลักษณะพิเศษของวิญญาณ เป็นต้น การหยั่งเห็นรูปนามตามสภาวะความเป็นจริงโดยปรมาตถ์ดังกล่าว โดยไม่มีรูปร่างสัญญาณของสมมติบัญญัติคือร่างกายปรากฏ เรียกได้ว่าเป็นปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณอย่างสมบูรณ์

๔.๒.๒ ญาณที่ ๒ ปัจจัยปริคคหญาณ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารค แสดงถึงญาณนี้ ในชื่อว่า ัมมัญญิตติญาณ ดังความว่า “ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่า ัมมัญญิตติญาณ คือ ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม”^{๑๓} โดยได้แสดงปัญญาในการกำหนดปัจจัยรูปและนามตามหลักปฏิจจสมุพบาท^{๑๔}

อย่างไรก็ดี ชื่อญาณที่ ๒ ปัจจัยปริคคหญาณนี้ ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยได้แสดงการกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของรูปและนามไว้หลายนัย ได้แก่ การกำหนดรู้ทางสาธารณปัจจัยและอสาธารณปัจจัย ทางปฏิจจสมุพบาท ทางกัมมวิภังค์ และวิปากวิภังค์^{๑๕} ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ จะไม่ศึกษาในรายละเอียดของการกำหนดรู้เหตุปัจจัยตามนัยข้างต้น เพราะขอบเขตของการศึกษา คือ ชั้น ๕

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อเกิดปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ แล้ว และยังคงกำหนดรู้รูปนามอย่างต่อเนื่องต่อไปอีก ย่อมรู้เหตุเกิดของรูปนามได้ตามสมควร เช่น เมื่อมีสภาวะกำลังฟองของห้อง จึงกำหนดรู้ว่า ‘ฟองหนอๆๆ’ เมื่อเกิดความอยากเดิน แล้วก็ไปเดิน และกำหนดรู้ว่า ‘เดินหนอๆๆ’ เมื่ออยากหยุดเดิน ก็กำหนดรู้การหยุดเดินว่า ‘หยุดหนอ’ การกำหนดรู้ดังกล่าวยังเป็นการรู้เหตุเท่านั้น

เมื่อกำหนดรู้ต่อไปอีกสักระยะหนึ่ง ก็จะสามารถหยั่งเห็นความเป็นเหตุเป็นผลกันของรูปและนามชัดแจ้งขึ้น ดังเช่นว่า เพราะว่ารูปห้องฟองเกิดขึ้นเป็นเหตุ จึงมีจิตคือนามที่กำหนดรู้เกิดขึ้นเป็นผล อีกนัยหนึ่ง อากาฬอง อากาฬยบเป็นรูป เป็นเหตุเป็นปัจจัย จิตที่กำหนดรู้เป็นนามและเป็นผล อากาฬคู้และเหยียดแขนเป็นรูป เป็นเหตุเป็นปัจจัย จิตที่กำหนดรู้เป็นนามและเป็นผล หรือเมื่อจิตสั่งหรือตั้งจิตที่ต้องการเคลื่อนไหวกายปรากฏชัดขึ้นจนสามารถกำหนดรู้ได้ทันทีก่อนจะเคลื่อนไหว

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๙๐.

^{๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐-๗๔.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๙๕-๑๐๐๔.

จิตที่คิดที่อยากจะคู่จะเหยียดเป็นเหตุเป็นปัจจัยปรากฏขึ้นก่อน อาการคู่เข้าและเหยียดออกเป็นผล^{๑๖} ในส่วนที่เป็นทวารหรืออายตนะอื่นๆ มีหูเป็นต้น และอารมณ์อื่นๆ มีเสียงเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน คือ เมื่ออารมณ์ที่พึงกำหนดรู้มีอยู่ จิตหรือความคิดที่กำหนดรู้ จึงเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์เหล่านั้นไม่มี จิตเหล่านั้นก็ไม่เกิดขึ้น

ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถกำหนดรูรูปร่างและนามแยกขาดจากกันได้ปรากฏเป็นอารมณ์ปัจจุบัน และกำหนดรู้ถึงเหตุปัจจัยของรูปและนามปรากฏตรงปัจจุบันขณะ โดยรู้ชัดเจนเฉพาะ ๒ ขณะ คือ ขณะเกิดขึ้น และขณะตั้งอยู่เท่านั้น หารู้ชัดไปถึงขณะดับแต่อย่างใดไม่ เช่น เมื่ออาการพองหรือยุบเกิดขึ้นก็รู้ เมื่ออาการพองหรือยุบของท้องตั้งอยู่ก็รู้ แต่จะไม่รู้ถึงอาการดับของพองและยุบ ในกรณีกำหนดรู้เวทนามก็เช่นเดียวกัน คือ จะรู้ชัดเฉพาะส่วนเบื้องต้นของเวทนามต่างๆ คือ ตอนเกิดและขณะกำลังเกิดอยู่หรือตั้งอยู่ แต่จะไม่รู้ไปถึงส่วนเบื้องปลายคือตอนดับ^{๑๗}

การหยั่งรู้สภาวะแท้จริงในความเป็นเหตุเป็นผลกันของรูปและนามข้างต้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะประจักษ์แจ้งว่า รูปนามทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เมื่อมีปัจจัยก็เกิดขึ้น เมื่อสิ้นปัจจัยก็ดับไป หาได้มีฉัน เรา เขา สัตว์ บุคคล หรืออัตตาตัวตนใดๆ เมื่อความรู้ดังกล่าวแก่กล้าขึ้น ย่อมรู้เห็นว่ารูปนามเกิดจากเหตุปัจจัยได้ใน ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เมื่อสามารถกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะของรูปนามดังกล่าวได้อย่างชัดเจนแล้ว จึงเรียกได้ว่า เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ ทำให้ข้ามพ้นความสงสัยหมัดความกังขาเนื่องด้วยอัตตาตัวตน และเป็นการละทิฐิที่เห็นว่ารูปนามไม่มีเหตุ (อเหตุกทิฐิ) และทิฐิที่เห็นว่าไม่มีเหตุไม่เสมอกัน (วิสมเหตุทิฐิ)

ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๒ นี้ จึงเกิดขึ้นในขณะที่กำหนดรูรูปร่างและนามแยกขาดจากกันได้อย่างชัดเจน และรู้ชัดว่ารูปและนามเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กัน โดยจะรู้ชัดเจนเฉพาะระยะเกิดขึ้น และระยะตั้งอยู่ของสภาวะธรรมเท่านั้น

ในคัมภีร์วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา กล่าวว่า “เมื่อภิกษุกำหนดสังขารแล้วดำรงอยู่อย่างนี้ รากฐานในศาสนาแห่งพระตพผลของเธอ ชื่อว่าหยั่งลงแล้ว ชื่อว่าไต่ที่พึงแล้ว ภิกษุนั้นเป็นผู้ชื่อว่า พระจุลโสดาบันผู้มีคติแน่นอน”^{๑๘} หมายความว่า ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่ผ่านญาณนี้เป็นผู้ได้ที่พึงในพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้ที่มีคติ (ภูมิที่ดำเนินไปภายหน้า) แน่นนอน มีนามว่า พระจุฬโสดาบัน คือ ผู้เข้าถึงกระแสอย่างอ่อน ถ้าญาณไม่เสื่อม จะไม่เกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ ในชาติถัดไปหรือชาติหน้า

๔.๒.๓ ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารวรรค แสดงถึงญาณนี้ไว้ว่า

ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ คือ พระโยคาวจรกำหนดรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม

^{๑๖} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจารย์ อัครมหาเถระมัญญานาจารย์, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๓๙๖-๓๙๗.

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๕๖.

^{๑๘} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘/๔๖๔/๙๙.

มีในที่ใกล้ก็ตาม โดยความไม่เที่ยง การกำหนดนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง . . .

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร ชื่อว่าสัมมสนญาณ . . .

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน . . . ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดรูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่า ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ชื่อว่าสัมมสนญาณ . . .

ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ^{๑๙}

สาระสำคัญของพระธรรมเทศนาญาณที่ ๓ ข้างต้น คือ ปัญญาในการกำหนดรู้รูปและนามทั้งปวงทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยความไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป โดยความเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย และโดยความเป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร อีกนัยหนึ่งก็คือ ปัญญาที่รู้เห็นพระไตรลักษณ์

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อไปอีกอย่างยิ่งยวด และการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะมีความแก่กล้าแล้ว จะจำแนกรู้ได้ชัดเจนในอาการที่ปรากฏทั้ง ๓ ระยะของสภาวะธรรม คือ ระยะเกิดขึ้น ระยะตั้งอยู่ และระยะดับไป เช่น ในขณะที่กำหนดอาการท้องพอง จะปรากฏชัดเจนตั้งแต่เริ่มพอง พองเต็มที่ ลดลง เมื่ออาการพองสิ้นสุดลง ก็รู้การเกิดของอาการยุบลง ซึ่งจะปรากฏชัดเจนทั้ง ๓ ขณะ เมื่ออาการยุบลงสิ้นสุด ก็รู้การเกิดของอาการพอง เมื่อการยกเท้าขึ้น สิ้นสุดลง ก็รู้การเกิดขึ้นของการย่างก้าว เมื่อการย่างก้าวสิ้นสุดลง ก็รู้การเกิดขึ้นของอาการวางเท้าลง^{๒๐} เมื่อรู้เห็นสภาวะธรรมปัจจุบันขณะได้ครบและชัดเจนทั้ง ๓ ระยะอยู่เช่นนี้ ทำให้รู้เห็นเข้าใจความจริงว่า รูปนามมีความไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะเกิดและสิ้นไป ซึ่งความรู้ดังกล่าวเป็นการประจักษ์อันิจจลักษณะด้วยตนเอง

นอกจากนี้แล้ว เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ประสบกับทุกขเวทนาทางกายมากมายหลายรูปแบบ ทั้งความเจ็บปวด เกร็งตึง เกร็ง เหน็บชา ฯลฯ แต่ไม่ว่าจะกำหนดรู้สภาวะธรรมใดๆ ก็สังเกตเห็นสภาวะธรรมเหล่านั้นได้ชัดเจนตลอดทั้ง ๓ ช่วง คือ ช่วงเกิด ช่วงกลาง และช่วงสิ้นสุดลง แต่บางครั้งก็ไม่หายชัดทีเดียว โดยจะเปลี่ยนเป็นสภาวะของเวทนาอื่นๆ อีก เมื่อกำหนดรู้เวทนาที่เกิดขึ้นมากมายไม่ขาดระยะอยู่เช่นนี้ จะเกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ และทำให้รู้ชัดขึ้นมากว่า ทุกขลักษณะมีสภาวะทนได้ยากเป็นอย่างไรเอง เพราะถูกความเกิดดับบีบคั้นอยู่เสมอ การกำหนดรู้เห็นสภาวะธรรมของรูป

^{๑๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๖.

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๕๗.

นามดังกล่าวอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่องต่อไป จะเกิดความรู้ชัดขึ้นมากว่า สภาวะธรรมต่างๆ เกิดขึ้นเอง ดำเนินไปเอง และดับไปเอง จะไปบังคับบัญชาหรือสั่งไม่ได้เลย เมื่อรู้เช่นนี้ คือรู้ในอนัตต-ลักษณะของรูปนาม นั้นเอง^{๒๑}

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมมีความรู้ประจักษ์ชัดถึงสามัญญลักษณะทั้งสามของรูปและนาม คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมอนุมานรู้ รูปนามทั้งหมดได้ว่า รูปนามที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ทั้งหมดย่อมมีสภาวะอย่างนี้เช่นกัน โดยเปรียบเทียบกับรูปนามปัจจุบันที่ตนรู้เห็นประจักษ์ ในขณะที่เกิดความรู้แจ้งสภาวะธรรมดังกล่าวได้ อย่างแท้จริงโดยการกำหนดรู้อารมณ์ด้วยไตรณปริยญา ไม่ใช่เกิดจากความคิดนึกหรือค้นหาเหตุผล จึงจะเรียกได้ว่า เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ และเป็นการ ละความยึดถือว่าเป็นเราและของเรา

เมื่อปัญญารู้แจ้งในอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาแล้ว เวทนาทั้งหลายจึงจะค่อยๆ เบาบางลง และสลายไป เมื่อญาณที่ ๓ นี้แก่กล้ายิ่งขึ้น จะไม่เกิดเวทนาที่รุนแรงใดๆ อีก สมาธิมั่นคงขึ้น ตาม กำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและทางจิตที่เกิดขึ้นได้ชัดเจนทุกๆ ขณะ จิตของผู้ปฏิบัติจะมีสมาธิแก่ กล้าขึ้นมาก ความคิดจะเกิดน้อยลงและสามารถกำหนดรู้อาการคิดเหล่านั้นได้ทัน^{๒๒}

๔.๒.๔ ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ

อุทยัพพญาณอยู่ในภูมิแห่งไตรณปริยญาเช่นเดียวกับญาณที่ ๓ คือการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะของรูปและนาม พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค แสดง เกี่ยวกับญาณนี้ในอุทยัพพญาณนิทเทส ดังนี้

ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อุทยัพพยา นุปัสสนาญาณ คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความ เกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งรูปนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ชื่อว่า อนุปัสสนาญาณ

เวทนาที่เกิดแล้ว ฯลฯ สัญญาที่เกิดแล้ว ฯลฯ สังขารที่เกิดแล้ว ฯลฯ วิญญาณที่เกิดแล้ว ฯลฯ จักขุที่เกิดแล้ว ฯลฯ ภพที่เกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งภพนั้น ชื่อว่าความ เกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งภพนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อ ว่า อนุปัสสนาญาณ^{๒๓}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ขยายอธิบายความที่แสดงในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเกี่ยวกับญาณนี้ไว้ ว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน คือ ปัญญาในการเห็น เนื่องๆ [คืออนุปัสสนา] ซึ่งลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ซึ่งอาการใหม่เอี่ยมของรูปและนามที่เกิด ว่าเป็น อุทยะ (ความเกิดขึ้น) เห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งลักษณะแห่งความแปรผันนั้น ซึ่งความสิ้นหวัง ซึ่งความ

^{๒๑} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ใน ประเทศไทย, หน้า ๓๙๙.

^{๒๒} เขมเย สยาดอ พระชนกาภิวังศ์ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, มณฑลพิษณุ ภูมิวัฒนา แบล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๗.

^{๒๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

แตกดับไปว่า เป็นวาระ (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนื่องๆ [การกำหนดรู้ความเกิดความดับของรูปและนามนั้น] เป็นอุทยัพพญาณ^{๒๔}

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังในระดับญาณที่ ๓ ที่ผ่านมาแล้ว ย่อมประจักษ์แจ้งรูปนามในปัจจุบันขณะตามกฎพระไตรลักษณ์ได้ไม่ยากนัก เมื่อสภาวะญาณมีความก้าวหน้าด้วยดี จะพบว่า เมื่อกำหนดรู้ฟองยุบ สภาวะธรรมฟองและยุบเร็วขึ้น จนไม่สามารถกำหนดรู้ช่วงเกิดขึ้น ช่วงกลาง และช่วงปลายที่สิ้นสุดลง ดังที่ปรากฏในสัมมสนญาณ หรือหากยังพอกำหนดได้ แต่ก็จะไม่รู้ชัดทั้ง ๓ ช่วง คงกำหนดรู้ได้เพียง ๒ ระยะเวลา คือ ระยะเวลาที่เกิดขึ้น และระยะที่ดับไป ส่วนระยะกลางจะปรากฏไม่ชัดเพราะสภาวะธรรมแปรผันเร็วมาก^{๒๕}

ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปและนามที่เป็นปัจจุบันขณะโดยประจักษ์ว่า รูปนามทั้งหลายไม่ใช่มีความเกิดขึ้นเป็นนิจอย่างเดียว แต่ทว่าตั้งอยู่ได้เพียงชั่วขณะเดียวก็ดับไป ประจวบรอยขีดด้วยไม้บนผืนน้ำ เมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเหล็กแหลม สายฟ้าแลบ อีกทั้งไร้แก่นสาร ประจวบมายากล ความฝัน ฟองน้ำ และต้นกล้วย เป็นต้น โดยประการเหล่านี้ ชื่อว่าบรรลุตระณอุทยัพพญาณ คือ เป็นญาณระดับอ่อน หรือความรู้ขั้นต้นเท่านั้น และได้ชื่อว่า ‘อาทรวิปัสสโก ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา’^{๒๖} หรือ ‘ผู้ปรารภวิปัสสนา’^{๒๗} ในขณะที่เกิดสภาวะธรรมดังกล่าว ผู้ปฏิบัติธรรมอาจไม่สามารถบริการรรมให้ทันความเกิดดับที่มาปรากฏในปัจจุบันขณะได้ จึงควรรู้สภาวะธรรมเกิดดับที่กำลังปรากฏเฉพาะหน้าอย่างเท่าทัน^{๒๘}

ในช่วงนี้เอง เมื่อกำหนดรู้ด้วยความพากเพียรต่อไป จะประสบกับวิปัสสนูปกิเลส คือ กิเลสอันทำความมัวหมองให้แก่วิปัสสนาญาณ ทำให้วิปัสสนาไม่เจริญขึ้น โดยเข้าใจผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงักหยุดการกำหนดรู้ วิปัสสนูปกิเลส มี ๑๐ ประการ^{๒๙} ดังนี้

- โอภาส คือ แสงสว่าง อาจปรากฏด้วยอำนาจของสมาธิหรือวิปัสสนาญาณ
- ญาณ คือ การเห็นประจักษ์รูปนามที่เกิดดับอย่างรวดเร็วทางทวาร ๖
- ปีติ คือ ความอึดใจที่ปรากฏในขณะที่ปฏิบัติธรรม จำแนกเป็น ๕ ประเภท ได้แก่ ขุททกปีติ ขณิกาปีติ โอกกันติกาปีติ อุพเพงคาปีติ และผรณาปีติ
- ปัสสัทธิ คือ ความสงบกายและใจที่ปราศจากความซัดส่ายฟุ้งซ่าน
- สุข คือ ความสุขใจที่ประกอบด้วยวิปัสสนา และความสุขกายที่เกิดขึ้นเพราะความสุขใจ
- อธิโมกข์ คือ ความศรัทธา ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่ประกอบด้วยวิปัสสนา
- ปคคาหะ คือ ความเพียรที่ประกอบด้วยวิปัสสนา เป็นความเพียรที่สม่ำเสมอ ไม่ตั้งหรือหย่อนเกินไป

^{๒๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๕๕.

^{๒๕} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๒๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๖๐.

^{๒๗} อ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๙๑.

^{๒๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๒๑๘.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๑-๒๕๘.

- อุปัญฐาน คือ สติที่ประกอบด้วยวิปัสสนา เป็นสติที่ปรากฏชัดเหมือนรูปนามในปัจจุบันเข้ามาในจิต

- อุเบกขา คือ ความวางเฉยเป็นกลางในสังขารทั้งปวง

- นิกันติ คือ ความยินดีพอใจในวิปัสสนาที่เกิดขึ้น

วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายยกเว้นนิกันติ อาจปรากฏพร้อมกันได้ในแต่ละครั้ง หรือเกิดขึ้นทีละอย่าง ส่วนนิกันติเป็นสภาวะที่หลงยินดีในวิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่างเหล่านั้น จะมาปรากฏได้ครั้งละอย่างเป็นครั้งๆ ไป

วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้นพร้อมด้วยความยึดถือ (คาหกรรม) ด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิ ถ้าไม่ยึดถือด้วยอกุศลดังกล่าว ก็ไม่จัดเป็นอุปกิเลส^{๓๐}

ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้เท่าทันรูปและนามในปัจจุบันขณะเท่านั้น จึงเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง และทำให้สามารถกำหนดรู้เท่าทันวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เมื่อกำหนดรู้จนผ่านพ้นไปได้แล้ว ถือได้ว่าเป็นการละความสำคัญในวิปัสสนูปกิเลสที่ไม่ใช่ทางว่าเป็นทาง

เมื่อดำเนินไปตามวิถีทางของวิปัสสนาต่อไป จะเกิดเป็นพลวอุท্থัพพญาณ คือ อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณที่แก่กล้า เพราะรู้แจ้งประจักษ์ความเกิดดับของรูปนามอย่างชัดเจน ตลอดจนพระไตรลักษณ์ก็จะปรากฏชัดเจน คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “อุท্থัพพญาณ (อย่างแก่) ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว สามารถกำหนดรู้ (พระไตรลักษณ์) ได้ เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงต้องทำโยคะในอุท্থัพพญาณนี้ต่อไปอีก เพื่อกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณ์”^{๓๑}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ยังได้แสดงถึงพลวอุท্থัพพญาณว่า สามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ได้ตามหน้าที่อันเป็นจริงอย่างชัดเจนได้ ดังนี้

เมื่อกำหนดรู้ความเกิดและความดับแล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏโดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อมนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเรื่อยๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะก็ปรากฏโดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อกระจายธาตุต่างๆ ออกไป แล้วทำการกระจายความเป็นก้อน (เป็นแห่ง เป็นกลุ่ม) ออกไป อนัตตลักษณะก็ปรากฏ^{๓๒}

อธิบายได้ว่า เมื่อกำหนดรู้ความเกิดดับของรูปนามได้อย่างชัดเจนแบบเป็นคนละส่วนกัน ก็จะเพิกถอนสันตติ (ความสืบต่อกันไป) อันเป็นเครื่องปิดบังอนิจจตาได้ เมื่อใส่ใจกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่อง ก็จะเพิกถอนอิริยาบถอันเป็นเครื่องปิดบังทุกขตาได้ เมื่อกำหนดรู้ความเป็นก้อน ก็จะเพิกถอนขนสัณญานอันเป็นเครื่องปิดบังอนัตตาได้ เมื่อเพิกถอนเครื่องปิดบังดังกล่าวได้ ก็จะเห็นรูปนามว่ามีแต่เกิดแล้วดับ เกิดแล้วดับเท่านั้น

ในด้านการปฏิบัติ ในช่วงหลังจากผ่านวิปัสสนูปกิเลสแล้ว จิตของผู้ปฏิบัติจะผ่องใสประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญาที่เข้าไปกำหนดรู้เห็นด้วยเป็นความจริงว่า ปริมัตตสภาวะทั้งหลายของรูปและนามมีอาการเกิดและดับอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายได้อย่างชัดเจน โดยมีการเกิดขึ้นและแตกสลายไปตลอดเวลาเป็นนิจทุกๆ ขณะ แล้วจำแนกรู้การเกิดและดับได้เป็นส่วนๆ ที่เกิดขึ้นทางอายตนะ

^{๓๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๒๖๑.

^{๓๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๗๒.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๒.

ทั้งหลาย^{๓๓} เช่น อาการเมื่อยที่เกิดขึ้นและดับไปโดยสภาวะที่เกิดครั้งแรกก็เป็นอีกอย่าง ที่เกิดขึ้นในครั้งที่ ๒ ที่ ๓ เป็นต้น ก็เป็นอีกอย่าง ไม่ใช่สิ่งเดียวกันแต่อย่างใดเลย^{๓๔}

เครื่องแสดงว่าเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๔ นี้แล้ว จะมีลักษณะเป็นดังที่พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวไว้ว่า “อุทฺทฺยพฺพญฺญานํเป็นปัญญารู้เห็นความเกิดดับของรูปนามปัจจุบัน ที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเหมือนผุดขึ้นแล้วดับไปสลายไปทันที หรือเหมือนสะเก็ดไฟดับวูบไป”^{๓๕} โดยรู้แจ้งซึ่งความแปรเปลี่ยนแห่งสภาวะธรรมของรูปและนามตามความเป็นจริงในปัจจุบันขณะที่กำลังเกิดขึ้นและในขณะทันทีที่ดับลงแบบสันตติชาติ โดยที่ระยะตั้งอยู่จะไม่ปรากฏชัด และรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจนด้วย ตลอดจนเป็นการละอูจเฉททิฏฐิ คือความเห็นที่ขาดสูญ ด้วยการเห็นความเกิดขึ้น

ปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมความเกิดและความดับของรูปนามได้นี้มีความสำคัญยิ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระปฎาจารย์ว่า “ผู้เห็นความเกิดและความดับ (ของขันธ ๕) แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นความเกิดและความดับ ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๓๖}

๔.๒.๕ ญาณที่ ๕ ภัทฺถญาณ

ภัทฺถญาณเป็นญาณเริ่มต้นของภูมิแห่งปหานปริญญา คือการกำหนดรู้ด้วยการละ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิทามรรค แสดงภัทฺถคานุปัสสนาญาณไว้ว่า คือ “ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น”^{๓๗} หมายความว่า ภัทฺถญาณ คือ ปัญญาในการกำหนดรู้เห็นแต่ความดับของรูปและนาม และรู้เห็นความดับของจิตที่กำหนดรู้ด้วย

ในด้านการปฏิบัติ เมื่ออุทฺทฺยพฺพญฺญานแก่กล้าเต็มที่ การกำหนดรู้รูปนามที่เกิดดับได้ดีแล้ว พระไตรลักษณ์ปรากฏชัดเจนดีแล้ว สติที่ระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะย่อมกำหนดรู้ได้ชัดเจนและรวดเร็ว จึงเป็นเหตุให้สังขารธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ ปรากฏโดยรวดเร็วตามไปด้วย ญาณ (ในที่นี้คือสติ) ก็ตามไม่ทันความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ตัวอย่างเช่น เมื่อกำหนดอาการพองขึ้นของท้องอยู่นั้น ทั้งส่วนเบื้องต้น และท่ามกลางของท้องจะไม่ปรากฏ ถึงแม้สัณฐานของท้องก็เช่นกัน เว้นแต่ที่เป็นส่วนเบื้องปลาย คือความดับอย่างเดียวเท่านั้นที่ปรากฏ เช่นเดียวกับอาการยุบลงของท้อง และการกำหนดรู้สภาวะคู้เข้า การเหยียดออก ทั้งส่วนเบื้องต้น ทั้งส่วนท่ามกลางของอาการคู้ขึ้น ทั้งสัณฐานของอวัยวะก็ไม่ปรากฏ เพราะว่าเป็นเวลานั้นอารมณ์ที่กำหนดอยู่ ประจวบดังว่าไม่มีเลย ในขณะนั้นจึงคล้ายกับว่ากำลังกำหนดสิ่งที่ดับไปแล้ว คือไม่มีอยู่แล้วโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนี้จึงอาจเกิดเข้าใจผิดว่า ‘วิปัสสนาเสื่อมเสียแล้ว’^{๓๘}

^{๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๖๕.

^{๓๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จักรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๐๘.

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๒๑๕.

^{๓๖} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๓/๖๕.

^{๓๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^{๓๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๖๖.

การกำหนดรู้ไม่เท่าทันความเกิดขึ้นและความตั้งอยู่ โดยรู้เห็นเฉพาะแต่ความเสื่อมไปหรือสภาวะดับของรูปนามเท่านั้น เป็นเหตุให้จิตของผู้ปฏิบัติมีความรู้สึกเนือยๆ คือ กำหนดอารมณ์ใดก็ไม่กระฉับกระเฉง ไม่ว่องไว เหมือนดังแต่ก่อน ทั้งนี้ เป็นเพราะการกำหนดรู้ช่วงนี้ ไม่มีสัมมัตตญาณ (เช่นรูปท้องที่พองขึ้นยุบลง) มารองรับปรมัตตสภาวะ คือ เป็นการรับรู้ปรมัตตสภาวะอย่างเดียวล้วนๆ การกำหนดรู้ในช่วงนี้มีความสำคัญในด้านความรู้เชิงประจักษ์ในเรื่องความแตกต่างระหว่างปรมัตตสภาวะกับอารมณ์บัญญัติได้อย่างชัดเจนยิ่ง^{๓๙}

ผู้ปฏิบัติมักจะผ่านญาณนี้ไม่ถนัดนัก เพราะยังต้องตามเห็นความดับไปสลายไปของสภาวะธรรมทางกายและทางจิตต่อไปจนกว่าจะชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งมักต้องใช้เวลา การปฏิบัติในช่วงนี้ค่อนข้างไม่มีเวทนา ไม่มีควมเจ็บปวด หรืออาการคันใดๆ ผู้ปฏิบัติสามารถนั่งวิปัสสนากรรมฐานตามรู้ความดับไปสลายไปของสภาวะธรรมทางกายและทางจิตได้นานๆ บางขณะ ผู้ปฏิบัติไม่รู้สึกลึถึงสัจฐานของรูปกายใดๆ เลย เช่น ในขณะที่ลืมตาเดินจงกรมอยู่ จะเห็นเท้าของตนข้างหนึ่งหรือสองข้างหายไปชั่วแวบหนึ่งบ้าง หรือขณะนั่งอยู่ ก็เห็นมือเห็นแขนของตนหายไปชั่วแวบหนึ่งบ้าง หรือรู้สึกว่ามีร่างกายเหลืออยู่เลย สิ่งเดียวที่รับรู้อยู่ในขณะนั้นก็คือ การดับไป สลายไปของสภาวะธรรมทางจิตและทางกายเท่านั้น^{๔๐}

อย่างไรก็ดี ไม่พึงเข้าใจว่า รูปนามทั้งหลายมีแต่ภังคขณะ คือขณะแตกดับอย่างเดียว เพราะโดยสภาวะแล้ว รูปนามย่อมมีทั้งอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ทั้งนี้ รูปนามดำเนินไปอย่างรวดเร็ว จึงกำหนดไม่ทัน คงกำหนดได้แต่ขณะดับ^{๔๑}

ในขณะที่กำลังกำหนดรู้ความเกิดของรูปและนามหรืออาการต่างๆ ในปัจจุบันขณะ เช่น สภาวะพอง ยุบ นั่ง คู้เข้า เหยียดออก ได้ยิน นึกคิด เป็นต้น แล้วเห็นความดับของอารมณ์เหล่านั้น การเห็นเช่นนี้ เรียกว่า ปฐมภังคญาณ หรือภังคญาณที่ ๑ คือญาณรู้เห็นความดับของอารมณ์ที่กำหนดรู้ ต่อจากนั้น อาจรู้เห็นลึกลงไปอีกว่า แม้จิตที่กำหนดรู้นี้ก็ดับไปหายไปแล้วเช่นกัน การรู้เห็นนี้ เรียกว่า ทุตยภังคญาณ หรือภังคญาณที่ ๒ คือญาณรู้เห็นความแตกดับของปฐมภังคญาณ ทุตยภังคญาณมีอีกชื่อว่า ปฏิวิปัสสนา คือการเห็นประจักษ์อีกครั้งหนึ่ง เพราะเป็นการรู้เห็นต่อมาจากสิ่งที่รู้เห็นครั้งแรก (ปฐมภังคญาณ)^{๔๒} ในช่วงนี้ บางขณะ ผู้ปฏิบัติอาจรู้สึกว้าวุ่นสับสนชั่วไป ๑-๒ วินาที โดยไม่รู้สึกรู้ตัวเลย เพราะทั้งอารมณ์กรรมฐานและจิตที่กำหนดรู้ต่างดับไปอย่างรวดเร็ว เมื่ออินทรีย์ ๕ มีความแก่กล้าเพียงพอ จะเห็นจิตที่กำหนดรู้ดับไปอย่างรวดเร็ว^{๔๓}

ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่รูปปรากฏความดับไป ภังคญาณมักเกิดขึ้น ๒ ขณะ คือ ปฐมภังคญาณ รู้เห็นความดับของรูป และทุตยภังคญาณ รู้เห็นความดับของวิปัสสนาจิต แม้ในขณะที่กำหนดรู้ อารมณ์ที่เป็นนามธรรม มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้นปรากฏอยู่ ก็มีนัยทำนองเดียวกัน ดังนั้น ในขณะที่ภังคญาณปรากฏขึ้น ย่อมรู้เห็นความดับว่า สภาวะธรรมปัจจุบันที่กำหนดรู้ และจิตที่รู้

^{๓๙} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, หน้า ๔๑๒-๔๑๔.

^{๔๐} เขมเย สยาดอ พระชนกาทิววงศ์ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๗๙.

^{๔๑} ธนิต อโยโพธิ์, วิปัสสนากาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, หน้า ๖๓-๖๔.

^{๔๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาดอ), วิปัสสนาขั้น หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๕๓๔-๕๓๕.

^{๔๓} เขมเย สยาดอ พระชนกาทิววงศ์ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๗๗.

อารมณ์ ได้ดับลงเป็นคู่ๆ กันไปอย่างรวดเร็ว ความดับในภังคญาณไม่ใช่ความแตกดับแตกกระเซ็น กระจายออกเป็นชิ้นๆ แต่เป็นความดับไปเลย

การกำหนดรู้อย่างเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันขณะของรูปและนามเท่านั้น จึงจะสามารถรู้ เห็นสภาวะธรรมที่ดับไปอย่างรวดเร็วของอารมณ์มีรูปเป็นต้น ตามที่ปรากฏในทวารทั้ง ๖ และรู้เห็น ความดับของจิตซึ่งกำหนดรู้อารมณ์นั้นได้ดับลงอย่างรวดเร็วด้วย การกำหนดรู้เห็นได้อย่างนี้ จึงจะ เรียกได้ว่า เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๕ ภังคญาณแล้ว และย่อมละ ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มหรือชนสังขยาของรูปนามได้^{๔๔} และละสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน) ได้

ผู้ที่บรรลุภังคญาณระดับแก่กล้า ย่อมรู้เห็นความดับของรูปนามที่กำหนดรู้ และความดับ ของวิปัสสนาจิตต่อมาอย่างรวดเร็ว ประดุจเมล็ดงาแตกที่ถูกคว่ำในกระทะ ดุจฟองน้ำบนผิวน้ำที่เกิด จากฝนตกหนักแล้วแตกกระจายสลายไปในฉับพลัน และเหมือนพยับแดด^{๔๕}

เมื่อบรรลุถึงภังคญาณ จะประหามอารมณ์มนุสสัยกิเลส คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเพราะยึดมั่น อารมณ์ที่น่าพอใจหรือไม่พอใจอันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือธรรมารมณ์^{๔๖} ที่กำลังเกิดขึ้น ทันทีได้ด้วยตทังคพหวนตั้งแต่ญาณนี้เรื่อยๆ ไป^{๔๗} โดยการกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๖ อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ กิเลสจะไม่นอนเนื่องในอารมณ์ที่กำหนดรู้^{๔๘}

๔.๒.๖ ญาณที่ ๖ ภยญาณ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค แสดงถึงญาณนี้อยู่ในอาทิวญาณ ซึ่งได้ รวมญาณที่ ๖ ภยญาณ ญาณที่ ๗ อาทิวญาณ และญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ เข้าไว้ด้วยกัน^{๔๙} และ วิโมกขกถานิทเทศ กล่าวไว้ว่า “ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภย [ภยญาณ] อาทิวญาณ และนิพพิทาญาณ มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น”^{๕๐}

ญาณทั้ง ๓ ดังกล่าว ต่างก็เป็นปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภย อัน ประกอบด้วยความเบียดเบียนอยู่เนื่องๆ^{๕๑} โดยจำแนกออกเป็น ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่า ภยญาณ เพราะรู้ เห็นสังขารทั้งปวงโดยความน่ากลัว, ชื่อว่า อาทิวญาณ เพราะรู้เห็นโทษร้ายในสังขารทั้งหลาย เหล่านั้น (ที่เห็นว่าน่ากลัว), ชื่อว่า นิพพิทาญาณ เพราะเกิดความเบื่อหน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลาย เหล่านั้น (ที่เห็นโทษแล้ว)^{๕๒} นอกจากนี้แล้ว ญาณทั้ง ๓ นี้ ยังจัดแบ่งออกตามสภาวะของญาณ คือ ภยญาณเป็นญาณอย่างอ่อน อาทิวญาณเป็นญาณอย่างกลาง และนิพพิทาญาณเป็นญาณอย่างแก่^{๕๓}

^{๔๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๕๙๖.

^{๔๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๕๓๘.

^{๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๕๓๗.

^{๔๗} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ฉัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ใน ประเทศไทย, หน้า ๘๒-๘๓, ๘๕.

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๕๓๘.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๒., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔-๘๖.

^{๕๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๖.

^{๕๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๐-๑๐๙๑.

^{๕๓} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ฉัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ใน ประเทศไทย, หน้า ๑๑๑.

คัมภีร์วิสุทธิธรรมเรียก ภัยภูณ ว่า ภัยตุปฏฐานภูณ และอธิบายภัยอันน่ากลัวว่า มิได้เป็นความกลัวเหมือนกลัวโจรผู้ร้าย ไม่ได้เป็นการกลัวภัย แต่เพียงไตร่ตรองว่า สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป สังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคตก็จักดับไป เปรียบเหมือนบุรุษยืนดูหลุมถ่านเพลิงที่ใกล้ประตูเมือง ตัวเขาเองไม่กลัว เขาเป็นแต่เพียงเกิดความไตร่ตรอง (รู้สึกเสียวๆ) อยู่ว่า หากตกลงไปในหลุมนั้นจะได้รับทุกข์ไม่น้อยเป็นแน่^{๕๔}

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อผ่านภูณที่ ๕ ภัยภูณมาแล้ว การกำหนดรู้รูปนามมักจะเห็นการดับอยู่เสมอ ไม่ว่าจะกำหนดรู้สภาวะธรรมใดๆ ก็ให้เห็นสภาวะธรรมนั้นๆ ดับไปสลายไปอย่างรวดเร็วทั้งสิ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกว่าการกำหนดรู้อยู่นั้นน่ากลัวมาก ไม่มีอะไรเลยที่จะคงอยู่ได้ถึงชั่วขณะ หรือ ๑ วินาที บางครั้งอาจเกิดความกลัว แต่ก็ไม่ว่ากลัวอะไรอยู่ ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว จิตของผู้ปฏิบัตินั้นแหละที่เห็นการดับไปสลายไปของสภาวะธรรมทางกายและทางจิตต่างๆ แล้วรู้สึกกลัวในสิ่งที่ได้เห็นนี้^{๕๕}

เมื่อวิปัสสนาภูณมีความแก่กล้า ย่อมเข้าใจว่ารูปนามในอดีตดับไปแล้ว รูปนามในปัจจุบันกำลังจะดับอยู่ และรูปนามในอนาคตจักดับไปเหมือนกัน จึงเกิดปัญญารู้แจ้งที่เห็นว่ารูปนามเป็นสิ่งน่ากลัว ที่เรียกว่า ภัยภูณ ดังคัมภีร์วิสุทธิธรรมกล่าวไว้ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้สังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดในอนาคต ก็จักดับไป ดังนี้ ภูณชื่อว่า ภัยตุปฏฐานภูณ บังเกิดขึ้น”^{๕๖}

ในขณะที่บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา และกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะของชั้น ๕ จนเกิดปัญญารู้แจ้งรูปนามทั้งปวงตามความเป็นจริงว่ามีแต่ภัย โดยกำหนดรู้ครั้งใดก็มีแต่การดับไปทุกๆ ขณะทีไรเห็น และมีสภาวะความกลัวปรากฏในอารมณ์ที่กำหนดรู้ด้วย เช่นนี้แล้ว เรียกได้ว่า เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับภูณที่ ๖ ภัยภูณ และเป็นการละความเห็นในหมู่สังขารที่มีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัว

๔.๒.๗ ภูณที่ ๗ อาทีนวภูณ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอาทีนวภูณ ว่าคือ “ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่า อาทีนวภูณ . . . การที่พระโยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเป็นเครื่องประมวลมา และปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นอาทีนวภูณ”^{๕๗}

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา อธิบายว่า ปัญญาในการเห็นสังขารหรือรูปนามปรากฏโดยความเป็นภัย ด้วยการเห็นโทษของรูปนามว่าเป็นทุกข์มี ๕ ประการ คือ ๑) ความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นทุกข์ ๒) ความเป็นไปหรือดำเนินไปของรูปนามเป็นทุกข์ ๓) นิमितคือสังขารรูปนามเป็นทุกข์ ๔) กรรมอันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิต่อไปเป็นทุกข์ และ ๕) ปฏิสนธิหรือการเกิดในภพใหม่ของรูปนามเป็นทุกข์ เหล่านี้เป็นอาทีนวภูณ^{๕๘}

ในด้านการปฏิบัติ ความฟุ้งซ่านว่าวุ่นใจจะลดน้อยลง ความคิดก็จะเกิดน้อยลงและดับไปทันทีที่กำหนดรู้ บางครั้งจะกำหนดรู้ได้ทันตั้งแต่ความคิดเพิ่งเริ่มก่อตัว และเมื่อกำหนดรู้ การคิดนั้นก็

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิธรรม, หน้า ๑๐๘๓.

^{๕๕} เขมเย สยาดอ พระชนกาทิววงศ์ อัครมหาภิกษุญาณาวจรียะ, วิปัสสนาภูณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๘๑.

^{๕๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิธรรม, หน้า ๑๐๘๑.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๒., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔-๘๕.

^{๕๘} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗๐๘.

จะหยุดไปตั้งแต่ยังไม่ทันเกิดขึ้น จิตของผู้ปฏิบัติจะมีสมาธิเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่นั้น จะไม่เหลือความยินดีพอใจ และจะเกิดความซิงซังรังเกียจขยะแยะในสภาวะธรรมทางกายและทางจิตอันน่ากลัวที่ล้วนดับไป ผู้ปฏิบัติก็ไม่รู้สึกเป็นสุขกับการปฏิบัติเลย กลับรู้สึกซึมเศร้า ห่อเหี่ยว บางขณะอาจรู้สึกว่าการปฏิบัติของตนนั้นถดถอยลง บ้างก็รู้สึกว่าตนเองจะหมดหวังเสียแล้ว ถ้าผู้ปฏิบัติพยายามกำหนดรู้ความรู้สึกที่เกิดขึ้นนี้อย่างจดจ่อต่อเนื่องและทันปัจจุบันอารมณ์ ก็จะก้าวผ่านวิปัสสนาญาณขั้นนี้ไปได้โดยง่าย โดยเพียงแต่กำหนดรู้สภาวะธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้นเท่านั้น^{๕๙}

บางกรณี ในขณะที่นั่งกำหนดอยู่จะปรากฏสภาวะที่ชักนำให้รู้สึกเห็นรูปนามสังขารว่าเป็นโทษเลวร้าย ไม่น่าชื่นชมยินดี ไม่เป็นแก่นสาร ซึ่งเห็นประจักษ์โดยสภาวะญาณ เช่น จะเกิดสภาวะเป็นศพขึ้นอืด บางครั้งจะปรากฏร่างกายพองขึ้น บางคราวจะรู้สึกร้อนวูบๆ ผ่าวๆ หรือรู้สึกเย็นในขณะพองขึ้นปริๆ ด้วย ครั้งสมาธิคลายลง อาการพองอืดนั้นก็ค่อยๆ ยุบลง และกลับเป็นปกติ ผู้ปฏิบัติบางคนมีสภาวะดังกล่าวเพียงเล็กน้อย หรือไม่มีปรากฏ หรือมิได้สังเกตกำหนดรู้ ทั้งนี้ สภาวะของภยญาณและอาทีนวญาณปรากฏรวดเร็วแล้วผ่านไป จึงอาจกำหนดรู้ไม่ทัน^{๖๐}

เมื่อภยญาณแก่กล้าแล้วอาทีนวญาณย่อมเกิดขึ้น ลำดับนั้นย่อมไม่เห็นรูปนามที่กำหนดรู้อยู่ว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม พร้อมทั้งไม่เห็นรูปนามอื่นและภพอื่นที่อนุমানรู้ด้วยการพิจารณาว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม จะพบแต่ความน่ารังเกียจของรูปนาม

ดังนั้น ปัญญาผู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ ผู้ปฏิบัติย่อมรู้เห็นโทษของรูปและนามว่ามีแต่ความทุกข์เข็ญ เห็นแต่ความไม่พึงพอใจ ไม่งาม เห็นแต่โทษเท่านั้น เมื่อเกิดปัญญาผู้แจ้งดังกล่าว ย่อมละความสำคัญว่าน่าชื่นชมยินดีในรูปนาม และ “ความยึดมั่นด้วยความผูกพันในรูปนามทั้งหลาย”^{๖๑}

๔.๒.๘ ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ

ปัญญาในการกำหนดรู้ด้วยความเบื่อหน่ายในรูปนาม เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนากาวนาล้วนๆ มิใช่เกิดขึ้นจากการนึกคิดเอาเอง

คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๒} แสดงถึงญาณนี้โดยการเปรียบเทียบว่า เมื่อกำหนดรู้สังขารทั้งปวง โดยความเป็นโทษ ซึ่งมีแต่ความแตกดับ ย่อมเบื่อหน่ายเอือมระอาในสังขาร อุปมาเหมือนพญาหงส์ทองยินดีแต่เชิงภูเขาจิตรกูฏ อันเป็นที่สะอาดและวิจิตรงดงาม ไม่ยินดีบ่อน้ำสกปรกใกล้ประตูบ้านคนจันทาล คือ เมื่อรู้เห็นโทษภัยของสังขารแล้วก็เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนอยู่ใกล้บ่อน้ำสกปรก จึงยินดีอยู่แต่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ ในป่าหิมพานต์เท่านั้น ผู้ปฏิบัติธรรมก็ฉันทันนั้น ย่อมยินดีอยู่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น อนุปัสสนา ๗ นี้ คือธรรมที่มีความเป็นใหญ่ในการกำหนดรู้ด้วยการละหรือปหานปริยญา ดังที่ได้ศึกษาแล้วในบทที่ ๓

^{๕๙} เขมเย สยาดอ พระชนกาทิววงศ์ อัครมหาภิกษุผู้มีภูมิกษัตริย์, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๘๕.

^{๖๐} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนากาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, หน้า ๗๘-๗๙.

^{๖๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๖๑๒.

^{๖๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๐.

นอกจากนี้แล้ว อุปมาเหมือนสีหะมฤคธาขไม่ยินดีอยู่ในกรงทอง แต่ยินดีพอใจในแดนป่าหิมพานต์กว้าง ๓๐๐๐ โยชน์เท่านั้น และพญาช้างฉัททันต์ ไม่ยินดีอยู่ในท่ามกลางพระนคร แต่ยินดีอยู่ในป่าชฎริมสระฉัททันต์ในป่าหิมพานต์ ผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้ย่อมเป็นฉันทัน คือ ไม่ยินดีในรูปนาม แต่มีใจน้อมไปในพระนิพพาน

ในด้านการปฏิบัติ เมื่ออาที่นวญาณแก่กล้าแล้ว นิพพิทาญาณย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติจะเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนามสังขาร รวมทั้งเบื่อหน่ายชีวิตและโลกด้วย ผู้ปฏิบัติบางคนถึงกับต้องการละทิ้งการปฏิบัติกลางคัน เพื่อหลีกเลี่ยงไปเสีย ทั้งนี้เพราะอำนาจของญาณแบ่งกระแสให้เกิดความรู้สึกนึกคิดไปเช่นนั้น^{๖๓} บางครั้ง แม้ว่าสมาธิจะดีมากแต่ก็ไม่อาจจะนั่งกรรมฐานได้นาน พอ นั่งไปได้เพียง ๓๐ นาที ก็อยากจะลุกขึ้นทุกๆ ที่ไม่มีเวทนาใดๆ มารบกวนเลย สมาธิก็เข้มแข็ง การกำหนดก็คมชัด แต่ก็ยังต้องการออกจากกรรมฐาน เพราะรู้สึกเบื่อหน่าย ไม่พึงพอใจในสภาพการณ์ในขณะนั้น^{๖๔}

หากผู้ปฏิบัติไม่ทอดทิ้งวิปัสสนา แต่ยังคงปฏิบัติต่อไปก็จะพึงทราบ ว่า จิตเช่นนี้ มิใช่ความไม่พอใจในวิปัสสนาภาวนา แต่ที่แท้เป็นนิพพิทาญาณโดยตรง ซึ่งประกอบด้วยอาการเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย ลำดับนั้น จิตจะน้อมเข้าไปในพระนิพพานโดยเฉพาะ เป็นจิตที่หันเหโอนเอียงเข้าไปในพระนิพพาน เพราะเหตุนี้เอง ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อยู่เป็นระยะๆ นั้น จะเกิดมโนการขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติว่า การสงบเสียได้ซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง อันเป็นสิ่งที่แตกดับอยู่ทุกๆ ขณะเท่านั้น ที่เป็นความสุข^{๖๕}

ในขณะที่บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา และกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะของชั้น ๕ จนกระทั่งเกิดปัญญารู้แจ้งรูปนามทั้งปวงตามความเป็นจริงว่ามีแต่ภัย มีโทษ มีทุกข์ จึงเกิดสภาวะความเบื่อหน่ายเป็นที่สุดในรูปนามปรากฏขึ้นแล้ว นับได้ว่าเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ และย่อมละความสำคัญว่ารูปนามน้อภิมยได้ และจิตจะน้อมไปสู่พระนิพพาน

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถถา กล่าวถึงความสัมพันธ์กันระหว่างภยญาณ อาที่นวญาณ และนิพพิทาญาณ ในเรื่องการบรรลุถึงญาณทั้ง ๓ ไว้ว่า “แม่จะกล่าวเพียงคำเดียว (ญาณเดียว) ก็ยอมเพนอันกล่าวทั้ง ๓ โดยประเภทแห่งการกำหนด ฉะนั้น แม่ไม่กล่าววา เมื่อหยุดภูฐานและอาที่นวานุปัสสนาสำเร็จแล้ว นิพพิทานุปัสสนาก็ยอมสำเร็จ ดังนี้ ก็พึงทราบวา เพนอันกล่าวแล้วที่เดียว”^{๖๖} หมายความว่า ญาณทั้ง ๓ เป็นญาณเดียวกัน โดยแบ่งตามประเภทของการกำหนดรู้สภาวะที่เกิดขึ้นในแต่ละญาณ ดังนั้น หากผู้ปฏิบัติธรรมผ่านญาณใดญาณหนึ่งใน ๓ ญาณดังกล่าว ย่อมถือได้ว่าสำเร็จแล้วโดยลำดับทั้ง ๓ ญาณ

โดยสภาวะ นิพพิทาญาณมักปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมชัดเจนกว่าภยญาณและอาที่นวญาณ ฉะนั้น ในการปฏิบัติถึงแม้ว่าจะมีปริชาเห็นในญาณทั้งสองนั้นไม่ถนัดชัดเจน แต่กำหนดรู้ได้ชัดแจ้งในนิพพิทาญาณนี้ ก็แสดงว่าผู้ปฏิบัติได้ผ่านญาณทั้งสองมาเรียบร้อยแล้ว เพราะโดยสภาวะญาณปรากฏรวดเร็วมาก ผู้ปฏิบัติธรรมจึงอาจจำไม่ได้ ทั้งนี้ ถ้าไม่ผ่านญาณต้นๆ มาแล้ว จะบรรลุถึง

^{๖๓} ธนิต อนุโพธิ์, วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, หน้า ๘๑.

^{๖๔} เขมเย สยาคอ พระชนกาทิวังศ์ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๘๗.

^{๖๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาคอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๖๙.

^{๖๖} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๗.

นิพพิทาญาณไม่ได้ยอดเยี่ยมเด็ดขาด อย่างไรก็ตาม การปรากฏชัดทั้ง ๓ ญาณแก่ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเกิดขึ้นได้ แต่จะเป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่แล้วจะปรากฏชัดเพียงญาณเดียว คือ นิพพิทาญาณ^{๖๗}

๔.๒.๙ ญาณที่ ๙ มุญจิตุกัมยตาญาณ

มุญจิตุกัมยตาญาณ ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค วิโมกขกถาบทที่ ๓ แสดงไว้ว่า “ธรรมเหล่านี้ คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ มีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น”^{๖๘} หมายความว่า ญาณทั้ง ๓ เป็นญาณอย่างเดียวกันโดยสภาวะ แต่มีชื่อต่างกันตามประเภทแห่งการกำหนดรู้ในแต่ละญาณ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา อธิบายถึงญาณนี้ว่า “ความเป็นผู้ใครจะสลัดเสียซึ่งความเกิดเป็นตนของพระโยคี บุคคลผู้เบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในเบื้องต้น ชื่อ มุญจิตุกัมยตา”^{๖๙} ดังนั้น มุญจิตุกัมยตาญาณ คือ ปัญญาที่ปรารถนาจะละให้พ้นไปเสียจากรูปนามทั้งปวง เพราะรู้สึกเบื่อหน่ายในรูปนาม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ขยายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้ประสบความสำเร็จในนิพพิทาญาณแล้ว ถ้าหากยังมีความเพียรต่อไป สภาวญาณก็จะก้าวหน้าสูงขึ้นไปอีก จิตก็ไม่ข้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ในสังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับที่ดำเนินอยู่ในภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุพภพ, กามะเนต ๔ คือ อัญชชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ, คติ ๕ คือ นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต มนุษย์ และเทวดา, วิญญาณฐิติ ๗ คือ ภูมิที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณที่มุ่งหมายถึงกาย (การประชุมรวมกันของรูป) และสัญญา (ปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยสัญญา) เช่น สัตว์มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทพบางเหล่า และวินิปาติกะบางเหล่า เป็นวิญญาณฐิติที่ ๑ เป็นต้น, และในสัตตาวาส ๙ คือ ภพอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ทุกประเภท จิตที่ปรารถนาจะพ้นไปจากเสียสังขารทั้งปวงนี้ เปรียบได้กับปลาติดอยู่ในอวน กบอยู่ในปากงู ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง เป็นต้น^{๗๐}

เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สึกเบื่อหน่ายต้องการพ้นไปจากภพ ๓ ก็จัดว่าวิปัสสนาญาณในระดับนี้สมบูรณ์แล้ว เพราะกามะเนต ๔ เป็นต้น เป็นเพียงคำไวพจน์ของภพ ๓ เหล่านั้น^{๗๑}

ในด้านการปฏิบัติ จะประสบกับทุกขเวทนา เจ็บ ปวด เกร็ง ตึง คั้น ฯลฯ อีกครั้งหนึ่งหลังจากที่ว่างเว้นไปในวิปัสสนาญาณก่อนหน้านี้นี้ เมื่อมาถึงตอนนี้ ผู้ปฏิบัติกลับไม่มีความอดทนกับเวทนาที่เกิดขึ้นอย่างที่เคยทำได้ในญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๓ แม้ผู้ปฏิบัติจะตามกำหนดรู้เวทนาที่เกิดขึ้นได้ แต่จะรู้สึกคล้ายกับจะทนไม่ไหวอีกต่อไป และอยากจะเปลี่ยนท่า อยากจะลุกขึ้น ทั้งๆ ที่ผู้ปฏิบัติก็ยังคงนั่งกรรมฐานต่อไป มิได้เปลี่ยนท่าหรือลุกขึ้นอย่างที่รู้สึก^{๗๒}

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจารย์, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, หน้า ๔๑๔-๔๑๕.

^{๖๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔.

^{๖๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๑.

^{๗๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๑๐๙๑.

^{๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๓๐๖.

^{๗๒} เขมเม สยาตอ พระชนกาภิวังศ์ อัครมหากรรมฐานาจารย์, **วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร**, หน้า ๙๐.

ความไม่ต้องการจะอยู่ในอิริยาบถอันหนึ่งอันเดียวนานๆ ก็ปรากฏขึ้นมาก ความไม่สะดวกสบายของสังขารทั้งหลายก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น ในระหว่างที่กำหนดรู้อยู่ ผู้ปฏิบัติธรรมจะปรารถนาในทำนองว่า ‘ทำอย่างไร จึงจะพ้นจากอิริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็ว’ ‘ทำอย่างไร จึงจะบรรลุสถานที่สงบของสังขารทั้งหลายเหล่านี้’ หรือ ‘จะสลัดสังขารนี้ออกไปโดยสิ้นเชิง’ จิตที่กำหนดรู้จะปรากฏคล้ายกับว่าต้องการหลบหนีออกไป^{๗๓}

เมื่อกำหนดรู้เวทนาดังกล่าวต่อไป จะรู้สึกและมองเห็นว่าความปวดอยู่พ้นจากตัวเรา อยู่ข้างหน้าหรือข้างๆ ที่เรานั่งอยู่ ทุกขเวทนาจะหลุดพ้นออกจากร่างกาย เหมือนหางจิ้งจอกที่ขาดออกไปเป็นคนละส่วนจากตัวจิ้งจอก^{๗๔}

ในช่วงที่ญาณนี้ปรากฏขึ้น ผู้ปฏิบัติธรรมมักรู้สึกต้องการจะพ้นไปจากอากัปกิริยาทางกาย เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน และสภาวะทางจิต เช่น การเห็น การได้ยิน และความนึกคิด เป็นต้น อีกทั้งต้องการพ้นไปจากภพ เป็นเหตุให้บางคนต้องการหยุดการกำหนดรู้ก็มี^{๗๕}

เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะของชั้น ๕ อย่างต่อเนื่องต่อไป จนวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้า ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งที่ต้องการปลดเปลื้องหรือหลุดพ้นจากสังขารรูปนามทั้งหลาย ถือได้ว่า เกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๙ มุญจितุกัมมยตาญาณ และย่อมละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้น ตลอดจนย่อมละราคะที่หลงยึดติดในสังขารรูปนามได้^{๗๖}

๔.๒.๑๐ ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขาญาณ

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภีทามรรคอรรถกถา แสดงถึงญาณนี้ไว้ว่า “ปัญญาใด ย่อมพิจารณา ย่อมใครครวญ ฉะนั้น ปัญญานั้น จึงชื่อว่า ปฏิสังขา อีกอย่างหนึ่ง การไตรตรอง ชื่อว่า ปฏิสังขา . . . การใครครวญสังขารทั้งหลายที่พิจารณาแล้ว เพื่อทำอุบายแห่งการละในทามกลาง ชื่อ ปฏิสังขา”^{๗๗}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า “โยคีผู้นั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อจะไปพ้นเสียจากสังขารทั้งหลายซึ่งมีแต่ความแตกดับ อันดำเนินไปอยู่ภพ ในกำเนิด ในคติ ในฐิติ ในนิวาส ทุกหนทุกแห่งดังกล่าวนั้น จึงยกเอาสังขารทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณต่อไปอีก เพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง”^{๗๘}

ดังนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมผ่านญาณที่ ๙ มาแล้ว มีความปรารถนาจะพ้นจากรูปนามสังขารทั้งปวง และคงความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องต่อไป การกำหนดรู้ในช่วงนี้ จะเป็นการตามกำหนดรู้รูปนามให้เห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์อีกครั้งหนึ่ง คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง คือ การบรรลุพระนิพพาน นั่นเอง

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อุปมาไว้ว่า ดังบุรุษจับปลา หย่อนมือลงไปทางปากสู่ม จับงูเข้าที่คอ ก็ดีใจนึกว่าจับได้ปลาตัวใหญ่จริงๆ จึงยกขึ้นมาดู พอเห็นดอกจัน ๓ แฉก ก็รู้ว่ามันเป็นงู จึงกลัว เห็นโทษ

^{๗๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๗๐.

^{๗๔} ธนิต อยุโพธิ์, วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, หน้า ๙๑.

^{๗๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๕๔๗.

^{๗๖} ดุรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๕๘๑-๕๘๒.

^{๗๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๑.

^{๗๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๒.

ร้าย ท้อใจในการจับงูไว้ ปรารถนาเพื่อที่จะไปพัน จึงทำอุบายเพื่อพันไปจากงู เกาะปลดมือออกจากงู จับปลายหาง แล้วยกแขนขึ้นแกว่งงู เหนือศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งูเปลี้ย แล้วเหวี่ยงงูไปด้วยคำว่า ‘ไปเจ้าจิ้งจอก’ แล้วรีบขึ้นขอบหนอง ยืนมองดูทางที่ตนมา โดยรำพึงว่า ‘เอาละ เป็นอันว่าเรารอดพ้นจากปากของเจ้างูใหญ่มาได้แล้ว’^{๗๙}

อุปมาข้างต้น เปรียบบุรุษจับงูไว้ได้และดีใจนึกกว่าเป็นปลา เหมือนผู้ปฏิบัติธรรมยินดีพอใจในอรรถภาพอันเกิดเป็นมนุษย์ตั้งแต่แรกรู้ความ, เมื่อนำงูออกจากสุมแล้วเห็นดอกจัน ๓ แฉก เหมือนผู้ปฏิบัติธรรมทำการย่อความเป็นก้อนของสังขารออกไป แล้วเห็นพระไตรลักษณ์, เปรียบเมื่อรู้ว่าเป็นงู จึงกลัว เหมือนดังภยญาณ, เปรียบเห็นโทษร้าย เหมือนดังอาทิวญาณ, เปรียบท้อใจในการจับงูไว้ เหมือนดังนิพพิทาญาณ, เปรียบความปรารถนาเพื่อที่จะพันจากงู เหมือนดังมูญจิตกัมยตาญาณ, เปรียบทำอุบายเพื่อพันไปจากงู เหมือนดังการยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในสังขารทั้งหลายด้วยปฏิบัติสังขารญาณ การแกว่งงู ๒-๓ รอบ ทำให้งูเปลี้ย แล้วปล่อยไปอย่างดี ฉันทิ ผู้ปฏิบัติธรรมก็ฉันทิ เวียนกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยการยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ทำให้ทุพลาภ ทำให้ถึงความไม่สามารถปรากฏโดยอาการเที่ยง เป็นสุข เป็นของงดงาม และเป็นอิตตาได้อีกต่อไป

การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน หาทางพันทุกซอกโดยกลับไปพิจารณาพระไตรลักษณ์ของรูปและนามอีกครั้ง เนื่องด้วยการที่จะเข้าถึงพระนิพพานได้ก็ต้องอาศัยพระไตรลักษณ์เท่านั้น ฉะนั้นจึงต้องมีการพิจารณาพระไตรลักษณ์อย่างละเอียดลออด้วยวิปัสสนาภาวนาอีกครั้งหนึ่ง ที่ใช้คำว่าอีกครั้งหนึ่ง เพราะว่าพระไตรลักษณ์นี้ได้เคยปรากฏมาแล้วครั้งหนึ่งเมื่อตอนบรรลุสัมมสนญาณ แต่เป็นเพราะสมาธิญาณยังอ่อน ปัญญายังไม่เจริญแก่กล้า จึงไม่สามารถเห็นพระไตรลักษณ์ได้ชัดเจนเต็มที่^{๘๐}

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อพากเพียรในการปฏิบัติอย่างเต็มที่ ยิ่งเพิ่มความวิริยะพากเพียรขึ้นเท่าใด สมาธิก็จะยิ่งแข็งแกร่งขึ้นเท่านั้น และสมาธิยิ่งแก่กล้าขึ้นเพียงใด ก็ยิ่งประสบกับเวทนาที่แรงกล้าขึ้นเพียงนั้นเช่นกัน^{๘๑} เวทนาจะรุนแรงเสมือนว่ากระดูกแทบจะแตกออกไปเลยทีเดียว อีกทั้งจิตก็แกว่ง เพราะอาการอยากจะหลุดพ้นมากมายเหลือประมาณ ทำให้รู้สึกว่าจะอดทนไม่ได้ อยู่ไม่เป็นสุข^{๘๒} ทั้งนี้เพราะวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้า แม้จะกำหนดรู้ได้ดีก็รู้สึกเหมือนไม่ดี เพราะพบว่ารูปนามไม่น่ายินดี และยังไม่อาจกำหนดรู้ได้อย่างสม่ำเสมอ^{๘๓}

เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าดีขึ้น และกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปนามได้อย่างเท่าทัน ปัจจุบันขณะ เวทนาย่อมดับลงในทันทีทันใด แม้ว่าทุกขเวทนานั้นจะไม่สงบลงโดยสิ้นเชิง แต่ก็จะปรากฏไปทีละตอนๆ ทุกๆ ขณะ ทั้งนี้เพราะขณิกเวทนาอย่างหนึ่งๆ จะปรากฏว่าดับไป คือ สิ้นไปดับไปด้วยการกำหนดรู้ครั้งหนึ่งๆ ไม่เหมือนในเวลาบรรลุสัมมสนญาณ ซึ่งเวทนาทั้งหลายที่เป็นชนิด

^{๗๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๔-๑๐๙๕.

^{๘๐} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ฉัมมาจริยะ อัครมหาภิรมณ์ภูวนาจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, หน้า ๑๑๓.

^{๘๑} เขมเย สยาดอ พระชนกภิกขุ อัครมหาภิรมณ์ภูวนาจริยะ, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๙๓.

^{๘๒} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ฉัมมาจริยะ อัครมหาภิรมณ์ภูวนาจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, หน้า ๔๑๖.

^{๘๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๕๕๓.

เดียวกัน จะปรากฏติดต่อเชื่อมโยงกัน เมื่อทุกขเวทนานั้นสงบลงโดยอาการอย่างนี้ จะเป็นการสงบลง เป็นอย่างดีและจะไม่เกิดขึ้นอีก^{๘๔}

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะของขั้น ๕ อย่างต่อเนื่องต่อไป วิปัสสนาญาณก็ยังคงดำเนินไปแก้ล้าชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะลวงพันทุกขเวทนาทุกประการ ลวงพันอริยาบถที่จะพึงอดทนมิได้ด้วย รวมทั้งลวงพันความคิดที่ว่าวิปัสสนาญาณยังไม่แก้ล้าชัดเจนด้วย อีกทั้งการกำหนดรู้ก็ดำเนินไปรวดเร็วยิ่งขึ้น และทุกครั้งที่กำหนดรู้ จะรู้ชัดซึ่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างใดอย่างหนึ่งของพระไตรลักษณ์ได้แก้ล้าชัดเจนดีด้วย^{๘๕}

เมื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาดำเนินมาถึงการรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งลักษณะ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะกำหนดรู้ได้รวดเร็วเท่าทันปัจจุบันขณะของรูปและนาม เรียกได้ว่าเกิดปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขยาญาณ และย่อมละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนในสังขารได้^{๘๖}

๔.๒.๑๑ ญาณที่ ๑๑ สังขารูปกชาญาณ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารวรรค แสดงสังขารูปกชาญาณ ดังนี้

ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารูปกชาญาณ คือ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิดขึ้น พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารูปกชาญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเป็นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารูปกชาญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากนิमित . . . จากกรรมเป็นเครื่องประมวลมา . . . จากปฏิสนธิ . . . จากคติ . . . จากความบังเกิด . . . จากความอุปบัติ . . . จากความเกิด . . . จากความแก่ . . . จากความเจ็บไข้ . . . จากความตาย . . . จากความเศร้าโศก . . . จากความรำพัน . . . ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความคับแค้นใจ พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารูปกชาญาณ^{๘๗}

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภทวารวรรคอรรรถกถา กล่าวว่า สังขารูปกชาญาณ คือ ปัญญาเครื่องความเพนผู้ใครจะพินไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่^{๘๘} และอธิบายว่า

บททั้งหลายวา ทุกขนติ ภยนติ สามิสนติ สงขารา ความเกิดขึ้นเพนทุกข ความเกิดขึ้นเพนภัย ความเกิดขึ้นมีอามิส ความเกิดขึ้นเพนสังขาร เพนคำแสดงเหตุของญาณ คือ ความหลุดพ้นจากอุปาทา เพนตน อนึ่ง พระสารีบุตร ครั้นแสดงถึงสังขารูปกชาญาณ โดยลักษณะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงโดยอรรถ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า อุปปาโท สงขารา, เต สงขारे อชฺฌูปกชตีติ สังขารูปกชา ความเกิดขึ้น เพนสังขาร, ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สังขารูปกชาญาณ^{๘๙}

กล่าวได้ว่า สังขารูปกชาญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้ด้วยความวางเฉยหรือเป็นกลางในสังขารูปนาม ทั้งนี้อันเนื่องมาจากการรู้แจ้งในความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमितสังขารูปนาม กรรม

^{๘๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๗๑.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑-๗๒.

^{๘๖} คุรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๕๘๔.

^{๘๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖.

^{๘๘} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗๑๑.

^{๘๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗๒๑.

อันเปนเหตุแห่งปฏิสนธิต่อไป ปฏิสนธิในภพใหม่ของรูปนาม ฯลฯ ล้วนเป็นภย เป็นทุกข์ เป็นโทษ นำ เบื่อหน่าย และปรารถนาจะพ้นไปเสียจากสังขารรูปนามนี้ เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมเหล่านี้แล้วในญาณ ก่อนหน้านี้ และประจักษ์แจ้งด้วยวิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปในสังขารว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงหมดความยินดีและวางเฉยในรูปนาม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เปรียบญาณนี้ว่า เหมือนเมล็ดแป้งที่กึ่งกระทบอยู่ ณ ขอบกระดิ่งผัด หรือเปรียบเหมือนเมล็ดฝ้ายที่เขาทีบออกจากฝ้ายกึ่งกระทบอยู่ ครั้นกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดย ประการต่างๆ แล้ว ก็สลัดทิ้งความกลัวและความพึงพอใจ มีใจเป็นกลาง (วางเฉย) ในการกำหนดรู้ สังขาร ตั้งอยู่โดยอนุปัสสนา ๓ ประการ สังขารูปกษญาณที่ตั้งอยู่อย่างนี้ ก็มาถึงความเป็นวิโมกขมุข (ประตู่แห่งวิโมกข์ คือ พระนิพพาน)^{๙๐}

อนุปัสสนา ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา คือ ญาณรู้เห็นที่ไม่เที่ยง โดยเห็น ประจักษ์ความไม่เที่ยงของรูปนามปัจจุบัน เพราะประกอบด้วยสภาวะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป หรือ เกิดขึ้นแล้วดับไปทันที, ทุกขานุปัสสนา คือ ญาณรู้เห็นว่าเป็นทุกข์ โดยเห็นประจักษ์การถูกบีบคั้นของ รูปนามที่เกิดดับอยู่ หรือเห็นประจักษ์ว่าน่ากลัว เป็นภย น่ารังเกียจ ไม่ดีงาม, และอนัตตานุปัสสนา คือ ญาณรู้เห็นรูปนามว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดดับไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่ไปตามที่ ตนต้องการ^{๙๑}

เมื่อละความกลัวและความพึงพอใจได้แล้ว เป็นผู้วางเฉยมีใจเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย จิตของผู้ปฏิบัติธรรมจะไม่แล่นออกไปในอารมณ์ต่างๆ และถึงแม้จิตออกไปในอารมณ์ต่างๆ นั้น ก็จะ ไปอยู่ไม่นาน จะกลับมายังอารมณ์ที่พึงกำหนดรู้โดยปกติ และกำหนดรู้ติดต่อกันไปต่อไปอีกอย่างเดิม ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวระบุไว้ว่า “จิตของโยคาวจร จะถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่ แพร่กระจายไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สันตवास ๘ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมา ตั้ง มั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยดน้ำบนใบบัวที่ขอบใบเล็กน้อย”^{๙๒}

ในด้านการปฏิบัติ เมื่อก้าวผ่านญาณที่ ๑๐ มาได้ ความรู้สึกเจ็บปวดแสบแสบทั้งหลายจะ หายไป จิตจะรู้สึกสงบ มีสมาธิตั้งมั่นอยู่กับการกำหนดรู้ ไม่ว่าจะกำหนดรู้สภาวะธรรมใดๆ ก็ จะเห็นการ เกิดขึ้นและดับไปอยู่ตลอดเวลา อารมณ์ที่เข้ามาสู่ทวารทั้ง ๖ จะเป็นอารมณ์ที่พึงพอใจหรือไม่พึงพอใจ ก็ตาม ก็จะกำหนดรู้แต่เพียงรู้เท่านั้นหรือรู้เฉยๆ อย่างสม่าเสมอเป็นปกติ เมื่อกำหนดรู้ไปจนถึงแก่กล้า มิชามิฉานการกำหนดรู้ก็จะคล่องแคล่วดุจด่านเนินไปด้วยตัวของมันเองเป็นอัตโนมัติ^{๙๓} ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ ต้องจดจ่อให้รู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม แต่สามารถกำหนดรู้ได้ เองตามธรรมชาติ โดยไม่รู้สีกว่ามีตัวตนผู้กำหนดรู้ และสามารถรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยงเป็น ต้นอย่างใดอย่างหนึ่งได้ชัดเจนทุกขณะ^{๙๔} การกำหนดรู้ได้เช่นนี้เป็นลักษณะของสังขารูปกษญาณ

ผู้ที่บรรลุญาณที่ ๑๑ นี้แล้ว ย่อมไม่รู้เห็นความกลัว โทษ ความเบื่อหน่าย ความต้องการ จะพ้นออกไป หรือความรู้สึกว่าไม่น่ายินดีของรูปนาม เหมือนในวิปัสสนาญาณก่อน แต่จะพบว่าจิต

^{๙๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๔.

^{๙๑} คุรายละเอียดยใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๔๒, ๕๑๑, ๕๕๕, ๕๖๑.

^{๙๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๓.

^{๙๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๗๓.

^{๙๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๑๙.

ของตนพอใจเสมอและได้รับสุขที่ไม่เคยรู้สึกมาก่อน และปราศจากความวิตกกังวลในสุขเหมือนในขณะเริ่มเกิดอุทกภัยพยุภูณ มีเพียงสติที่กำหนดรู้อันสงบประณีตเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน^{๙๕}

อย่างไรก็ดี หากผู้ปฏิบัติธรรมเกิดความชื่นชมพอใจในการกำหนดรู้ได้ดังกล่าว หรือรู้สึกมีความยินดีเพลิดเพลินในธรรม ที่เรียกว่า ธรรมราคะ ถ้าไม่สามารถกำหนดรู้และละความยินดีนี้ได้ ก็จะไม่อาจบรรลุมรรคญาณผลญาณได้^{๙๖}

ดังนั้น ปัญญาผู้แจ้งสภาวธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑๑ สังขารูปกษายาน คือ เมื่อวิปัสสนาญาณมีความแก่กล้าจนสามารถกำหนดรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม อย่างใดอย่างหนึ่งได้ชัดเจนทุกๆ สภาวธรรมที่กำหนดรู้ซึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็วมาจนกระทั่งจิตมีสภาพวางเฉยมีใจเป็นกลางในสังขารหรือรูปนามที่กำหนดรู้ในทุกๆ ขณะ

สังขารูปกษายานที่แก่กล้าชัดเจนดำเนินไปโดยความเป็นวฏฏฐานคามินี คือ วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค ที่สามารถก่อให้เกิดอนุโลมญาณ หลังจากนั้น โคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังของอนุโลมญาณแล้วรู้เห็นพระนิพพาน หรือเล่นเข้าสู่พระนิพพานนั่นเอง^{๙๗}

๔.๒.๑๒ ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณ หรือเรียกอีกชื่อว่า สัจจานุโลมิกญาณ ซึ่งเป็นญาณลำดับที่ ๙ ในวิปัสสนาญาณ ๙ คัมภีร์มโนรถปुरुณี จตุกกนิบาตอรรถกถา แสดงความหมายของอนุโลมญาณว่า คือ “ปริชาคานังโดยสมควรแก่กำหนดรู้อริยสัจ”^{๙๘}

อนุโลมญาณ มีกิจหรือหน้าที่ที่ทบทวนวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ที่เกิดขึ้นก่อนหน้านี้ คือ ตั้งแต่อุทกภัยพยุภูณถึงสังขารูปกษายาน และสอดคล้องกับโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ข้างปลาย เพราะวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ข้างต้น มีกิจ ๓ อย่าง คือ กำหนดรู้พระไตรลักษณ์อย่างเดียวกัน และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องปลาย (หมายถึงขณะบรรลุมรรคญาณ) ด้วย ดังนั้น จึงเรียกอนุโลมญาณตามหน้าที่ว่า สัจจานุโลมิกญาณ หมายถึง ญาณอนุโลมแก่อริยสัจ^{๙๙}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงถึงอนุโลมญาณ ดังนี้

เมื่อโยคินั้นเสพเนื่องๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากขึ้น ซึ่งสังขารูปกษายานนั้นอยู่ ตรีทธา คือ อริโณกข์ ก็เกิดมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ความเพียรก็ได้รับประดับประคองดี สติก็เข้าตั้งอยู่อย่างดี จิตก็เป็นสมาธิดีขึ้น สังขารูปกษาก็เกิดแก่กล้ายิ่งขึ้น ครั้นโยคินั้นเกิดความคิดว่า “มรรค (ญาณ) จักเกิดขึ้น ณ บัดนี้แน่” สังขารูปกษาก็กำหนดรู้สังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา [อย่างใดอย่างหนึ่ง]

^{๙๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖, หน้า ๗๓.

^{๙๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๒๐.

^{๙๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วมิมิกสูตร ปริศนาแห่งจอมปลวก, ตรวจชำระโดยสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์ (ป.ธ.๙, พ.ด., ธรรมาจารย์), (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๘๒, ๑๘๖.

^{๙๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๔๒.

^{๙๙} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒/๓๘๘.

^{๑๐๐} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทสอบรรลุผลด้วยตนเอง, หน้า ๑๒๖, ๑๒๘.

โดยนัยเดียวกับที่สังขารเปกขาญาณทำมาแล้วนั้นแหละ ในลำดับแห่งกิริยาจิตที่เกิดขึ้น หันเห
ภวังคจิตไปจากมโนทวาราวชขณะนั้น ขวนจิตดวงที่ ๑ (คือ อนุโลมญาณที่ ๑) ซึ่งท่านเรียกว่า
“บริกรรม” ก็เกิดขึ้นสืบต่อตามติดไม่มีช่องว่าง ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้น
เหมือนกัน ในลำดับนั้น ขวนจิตดวงที่ ๒ (อนุโลมญาณที่ ๒) ซึ่งท่านเรียกว่า “อุปะจาร” ก็เกิดขึ้น
ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ในลำดับต่อจากนั้น ขวนจิตดวงที่ ๓ ซึ่ง
ท่านเรียกว่า “อนุโลม” (คืออนุโลมญาณที่ ๓) ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้น
เหมือนกัน^{๑๐๐}

เมื่อสังขารเปกขาญาณแก่กล้า อนุโลมญาณก็จะเกิดติดตามมา และเมื่ออนุโลมญาณเกิดขึ้น
แล้ว จะหยุดยั้งไม่ได้ ขวนจิตต้องแล่นตลอดวิถี ๗ ขณะ บรรลุมรรคและผลชั่วแวบเดียวไปเลย ขวนจิต
ดวงแรกย่อมเกิดขึ้นรับสังขารเป็นอารมณ์ จิตดังกล่าวชื่อ บริกรรม ขวนจิตดวงที่ ๒ ที่มีสังขารเป็น
อารมณ์ย่อมเกิดขึ้นต่อจากนั้น เรียกว่า อุปะจาร ขวนจิตดวงที่ ๓ ที่มีสังขารเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นถัด
จากนั้น เรียกว่า อนุโลม เพราะคล้อยตามญาณทั้ง ๘ ที่เกิดขึ้นก่อนหน้า^{๑๐๑} และคล้อยตามโพธิปักขิย-
ธรรม ๓๗ ในญาณชั้นสูง ขวนจิตดวงที่ ๔ เข้าสู่โคตรภูญาณ ขวนจิตที่ ๕ มัคคญาณ และขวนจิตที่ ๖
และ ๗ ผลญาณ ๒ ขณะ^{๑๐๒}

อนุโลมญาณเป็นญาณสุดยอดและอันดับสุดท้ายของภูฐานคามินีวิปัสสนาญาณ ที่มีรูป
นามเป็นอารมณ์ และเป็นญาณสุดยอดที่มีอารมณ์เป็นโลกียะ สามารถประหาณโมหะและรู้แจ้ง
พระไตรลักษณ์ แต่ไม่สามารถเห็นพระนิพพาน อย่งไรก็ดี เมื่อจิตของผู้ที่บรรลุญาณนี้แล้ว จะไม่ถอย
กลับ แต่แล่นเข้าสู่พระนิพพาน คือ ความดับไปเลย^{๑๐๓}

ในด้านการปฏิบัติ การกำหนดรู้จะมีความนุ่มนวลราบรื่นและเห็นรูปนามเกิดและดับอย่าง
รวดเร็วตลอดเวลา ส่วนสภาวะ ‘ความดับไปเลย’ นั้น ถ้ารู้เท่าไม่ถึงการณ์ ขาดความรอบคอบแล้ว จะ
ทำให้ผิดพลาดได้ เพราะความดับที่ไม่แท้ อาจเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ ๑) ดับด้วยปีติ ๒) ดับ
ด้วยปัสสัทธิ ๓) ดับด้วยสมาธิ ๔) ดับด้วยถินมิทธะ และ ๕) ดับด้วยอุเบกขา ความดับดังกล่าวนี้เป็น
ความดับเทียม เป็นการล่อให้ผู้ปฏิบัติหลงและเข้าใจผิด ส่วนมากเกิดขึ้นในตรุณอุทฺทยัพพญาณ
มูญจิตกัมมตาญาณ และสังขารเปกขาญาณ^{๑๐๔}

ส่วนความดับที่แท้จริง คือ ความดับโดยมรรค ขณะที่สังขารเปกขาญาณถึงความแก่กล้า
ที่สุด สังขารอารมณ์ซึ่งละเอียดอ่อนมีอาการสม่าเสมอเป็นธรรมดานั้น ก็จะค่อยๆ เร็วขึ้นๆ จนถี่มาก
แล้วก็กลับช้าลงเป็นธรรมดาอีก ต่อไปก็จะมีอาการเร็วๆ แล้วค่อยๆ ช้าลงอีก เป็นอยู่อย่างนี้บ่อยๆ
ตามสภาวะของญาณ เปรียบเหมือนนกที่กำลังบินออกจากเรือแล้วหาฝั่ง ถ้าเห็นฝั่งทะเลก็จะบินไป
ที่ฝั่ง (พระนิพพาน) และไม่กลับมาฝั่งเรืออีก เช่น เมื่ออาการฟองยุบของท้อง ที่กำหนดอยู่นั้นเร็วขึ้นๆ

^{๑๐๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๒๕-๑๑๒๖.

^{๑๐๑} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนากาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทศอบุษฐ์ผลด้วยตนเอง, หน้า ๑๓๐.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑, ๑๓๕.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

และถี่ขึ้นๆ ได้ระยะหนึ่งแล้ว ความรู้ครั้งสุดท้าย (คืออนุโลมญาณ) ก็จะขาดพริบลงไปทันที จิตก็เข้าสู่ อารมณ์พระนิพพานและดับไปเลย เหมือนนกกาที่เห็นฝั่งแล้วบินตรงขึ้นฝั่งไปเลย^{๑๐๔}

ปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ จะนำไปสู่ จุดหมายปลายทางของการเจริญวิปัสสนา คือ มรรค ผล และพระนิพพานได้ โดยที่ปัญญาารู้แจ้งนี้ สามารถเกิดขึ้นในขณะที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะต่างๆ ในความไม่เที่ยง หรือเป็นทุกข์ หรือเป็น อนัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อเนื่องมาจากญาณที่ ๑๑ อย่างจดจ่อและมีพลังยิ่งขึ้น

หากผู้ปฏิบัติธรรมมีการกำหนดรู้อย่างเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันขณะที่เกิดขึ้นและดับ อย่างรวดเร็วด้วยความไวผิตปกติ อันเป็นสภาวะของความไม่เที่ยง เรียกได้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดปัญญา รู้แจ้งอนิจจลักษณะของรูปนามตามความเป็นจริงที่นำไปสู่การเข้าถึงมรรคได้

หากเป็นการกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันขณะของทุกขเวทนาที่ปรากฏอย่างรุนแรง ชนิดบีบคั้นจนตัวโก่งตัวโค้งงอ อันเป็นสภาวะที่เป็นทุกข์ของรูปนาม ทั้งๆ ที่ไม่มีเวทนาปรากฏในขณะที่ กำหนดรู้ในญาณที่ ๑๑ ก็ตาม เรียกได้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดปัญญาารู้แจ้งทุกขลักษณะของรูปนามตาม ความเป็นจริงที่นำไปสู่การเข้าถึงมรรคได้

หากเป็นการกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันขณะของรูปนามที่ปรากฏด้วยความ ประณีตละเอียดสุขุมอย่างมาก เรียกได้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดปัญญาารู้แจ้งอนัตตลักษณะของรูปนาม ตามความเป็นจริงที่นำไปสู่การเข้าถึงมรรคได้

ผู้ปฏิบัติธรรมโดยส่วนใหญ่จะเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะของรูปนามและก้าว เข้าสู่มรรคด้วยอนิจจลักษณะและอนัตตลักษณะ ส่วนการเข้าถึงมรรคด้วยทุกขลักษณะมีจำนวนน้อย ประมาณร้อยละ ๒ หรือ ๓ เท่านั้น^{๑๐๕}

การศึกษาปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ ได้สรุป ในตารางที่ ๒ ดังต่อไปนี้

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน ธนิต อยุธยา, วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดอนุโลมญาณและการเข้าถึงมรรคใน พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, หน้า ๔๒๔-๔๒๕.

ตารางที่ ๒ : ปริณญา ๓ กับปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒

<p>ปริณญา ๓ กับปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒</p>	
<p>ญาติปริณญา - การกำหนดรู้ด้วยความรู้ตามสภาวะลักษณะจำเพาะของรูปนาม ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๒</p>	
	<p>ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญารู้แจ้งความแตกต่างระหว่างรูปและนามอย่างชัดเจนว่า รูปเป็นสภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ นามหรือจิตเป็นสภาวะที่รู้อารมณ์ และรู้ลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ละอย่าง ประจักษ์ความเป็นจริงโดยปรมาตมิโดยไม่มีรูปร่างสัณฐานของสมมติบัญญัติคือร่างกายปรากฏ เป็นการเริ่มต้นการละสักกายทิฏฐิ</p> <p>ญาณที่ ๒ ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญารู้แจ้งรูปและนามแยกขาดจากกันได้อย่างชัดเจน และประจักษ์ว่ารูปและนามเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กัน โดยจะรู้ชัดเจนเฉพาะระยะเกิดขึ้น และระยะตั้งอยู่ของสภาวะธรรมเท่านั้น ปัญญารู้แจ้งนี้ทำให้ข้ามพ้นความสงสัย หมดความกังขาเนื่องด้วยอัตตาตัวตน และเป็นการละทิฏฐิที่เห็นว่ารูปนามไม่มีเหตุ (อเหตุกทิฏฐิ) และทิฏฐิที่เห็นว่ามีเหตุไม่เสมอกัน (วิสมเหตุทิฏฐิ)</p>
<p>ตีสณปริณญา - การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะของรูปนาม ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามลำดับญาณที่ ๓ ถึงญาณที่ ๔</p>	
	<p>ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ปัญญารู้แจ้งประจักษ์ชัดถึงสามัญญลักษณะของรูปนาม คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ และอนุমানรู้รูปนามทั้งหมดได้ทั้ง ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต การกำหนดรู้จะจำแนกรู้ชัดเจนนามสภาวะธรรมปัจจุบันขณะทั้ง ๓ ระยะ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ปัญญารู้แจ้งนี้เป็นการละความยึดถือว่าเป็นเราและของเรา</p> <p>ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ ปัญญารู้แจ้งความแปรเปลี่ยนแห่งสภาวะธรรมรูปนามในขณะที่เกิดขึ้นและในขณะที่ดับลงแบบสันตติชาติ คือยังเห็นความเกิดดับ โดยที่ระยะตั้งอยู่จะไม่ปรากฏชัด และรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจนด้วย ตลอดจนเป็นการละอุจเฉททิฏฐิ คือความเห็นที่ว่าขาดสูญ ในขณะที่เป็นตรณอุทยัพพญาณ จะประสพกับวิปัสสนูปกิเลส หากกำหนดรู้เท่าทันและผ่านพ้นไปได้ จึงจะเกิดเป็นพลวอุทยัพพญาณ และเกิดเป็นปัญญารู้แจ้งดังกล่าวข้างต้น</p>
<p>ปหานปริณญา - การกำหนดรู้ด้วยการละ ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามลำดับญาณที่ ๕ ถึงญาณที่ ๑๒</p>	
	<p>ญาณที่ ๕ ภังคญาณ ปัญญารู้แจ้งความดับของรูปนาม โดยรู้เห็นความดับของรูปนามที่กำหนดรู้ และความดับของวิปัสสนาจิตต่อมาอย่างรวดเร็ว ทำให้ละความสำคัญว่าเป็นกลุ่มหรือขันธ์สัญญาของรูปนาม และละสัสสตทิฏฐิได้ อีกทั้งประหาณอารมณ์มานุสัยกิเลสได้ด้วยตทั้งคปหานตั้งแต่ญาณนี้เรื่อย ๆ ไป โดยการกำหนดรู้อารมณ์อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ กิเลสจะไม่นอนเนื่องในอารมณ์ที่กำหนดรู้</p>

<p>ปริญญญา ๓ กับปริญญารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒</p>	
<p>ปทานปริญญญา - การกำหนดรู้ด้วยการละ ทำให้เกิดปริญญารู้แจ้งตามลำดับญาณที่ ๕ ถึงญาณที่ ๑๒</p>	
<p>ญาณที่ ๖ ภยญาณ ปริญญารู้แจ้งรูปนามทั้งปวงตามความเป็นจริงว่ามีแต่ภัย โดยกำหนดรู้ครั้งใดก็มีแต่การดับไป ทุกๆ ขณะที่เราเห็น และมีสภาวะความกลัวปรากฏในอารมณ์ที่กำหนดรู้ด้วย ปริญญารู้แจ้งนี้เป็นการ ละความเห็นในหมู่สังขารที่มีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัว</p> <p>ญาณที่ ๗ อาทินวญาณ ปริญญารู้แจ้งว่ารูปนามเป็นโทษ มีแต่ความทุกข์เข็ญ เห็นแต่ความไม่พึงพอใจ ไม่งาม เมื่อเกิด ปริญญารู้แจ้งดังกล่าว ย่อมละความสำคัญว่าน่าชื่นชมยินดีในรูปนาม ตลอดจนความยึดมั่นด้วย ความผูกพันในรูปนามทั้งหลาย</p> <p>ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ ปริญญารู้แจ้งรูปนามทั้งปวงตามความเป็นจริงว่ามีแต่ภัย มีโทษ มีทุกข์ จึงเกิดสภาวะความ เบื่อหน่ายเป็นที่สุดจากรูปนาม เมื่อปรากฏขึ้นแล้ว ย่อมละความสำคัญว่ารูปนามน่าอภิรมย์ได้ และจิตจะน้อมไปสู่พระนิพพาน</p> <p>ญาณที่ ๙ มุญจितุกัมมตาญาณ ปริญญารู้แจ้งที่ปรารถนาปลดเปลื้องหรือหลุดพ้นจากสังขารรูปนามทั้งหลาย และย่อมละความ เป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้น ตลอดจนยอมละราคาที่ยึดติดในสังขารรูปนามได้</p> <p>ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานญาณ ปริญญารู้แจ้งลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งของพระไตรลักษณ์ โดยกำหนดรู้ได้รวดเร็วเท่าทัน ปัจจุบันขณะของรูปนาม และย่อมละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนในสังขารได้</p> <p>ญาณที่ ๑๑ สังขารุเปกขาญาณ ปริญญารู้แจ้งเกิดจากการกำหนดรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของ รูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งได้ชัดเจนทุกๆ สภาวะธรรมที่กำหนดรู้ซึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็วมาก จนกระทั่งจิตมีสภาพวางเฉยมีใจเป็นกลางในสังขารหรือรูปนามที่กำหนดรู้ในทุกๆ ขณะ จึง ละความกลัว ละความพึงพอใจ และเป็นผู้มีตนเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวง การกำหนดรู้อันสงบประณีตอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานานของญาณนี้ หากผู้ปฏิบัติธรรมเกิดความ ชื่นชมพอใจในการกำหนดรู้ได้ดีดังกล่าว หรือรู้สึกมีความยินดีเพลิดเพลินในธรรมที่เรียกว่า ธรรมราคา ถ้าไม่สามารถกำหนดรู้และละความยินดีนี้ได้ ก็จะไม่อาจบรรลุถึงมรรคได้</p> <p>ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ปริญญารู้แจ้งที่นำไปสู่จุดหมายปลายทางของการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ มรรค ผล และ พระนิพพานได้ โดยเกิดขึ้นในขณะที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะต่างๆ ในความไม่เที่ยง หรือ เป็นทุกข์ หรือเป็นอนัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อเนื่องมาจากญาณที่ ๑๑ อย่างจดจ่อและมีพลัง ยิ่งขึ้น จะนำไปสู่การถึงมรรคได้</p>	

๔.๓ ผลของปัญญาที่แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ

ผลของปัญญาที่แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ ทั้งในชั้นโลกียะและโลกุตตระ มีสาระสำคัญ ๓ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) การประจักษ์แจ้งความเป็นจริงของธรรมชาติและชีวิตในระดับปรมาตถสัจจะ ว่าเป็นสภาวะธรรมของสิ่งนั้นเอง ไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลง ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา มีอยู่เป็นอยู่ตามสภาวะที่แท้จริงเช่นนั้นตลอดไป เช่น สภาวะลักษณะของรูปนาม พระไตรลักษณ์ เป็นต้น แม้ว่าองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความเป็นจริงดังกล่าวก็ดำรงอยู่ตามธรรมดาอย่างเป็นกลางๆ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้ หรือทรงค้นพบความจริงนี้แล้ว ทรงนำมาแสดงเปิดเผยไว้ ดังพระพุทธดำรัสในอุปปาตาสุตตราว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิด ขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผยจำแนก ทำให้ง่ายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๑๐๖}

การเข้าถึงปรมาตถสัจจะดังกล่าว จะนำไปสู่การคลายความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ทั้งปวง ทำให้ไม่หลงยึดติดในสมมติสัจจะที่มนุษย์บัญญัติสร้างขึ้นเพื่อใช้สื่อสารให้เข้าใจในความหมายของเนื้อความและคำเรียกขานกัน

๒) ทำให้ละอรัมมณานุสัยได้ด้วยการขัดเกลากิเลสตามภูมิแห่งปัญญาที่แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ หรือตามลำดับของวิปัสสนาญาณ

อนุสัยกิเลส คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ และที่เกิดขึ้นได้เสมอเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม อนุสัยกิเลสมี ๗ ประการ คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย

อนุสัยกิเลส แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ สันตทานุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิตที่ยังไม่ได้ละด้วยมคคญาณ อีกประเภทคือ อรัมมณานุสัย หรืออรัมมณาธิคคหิตุปปันนะ คือ อนุสัยที่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นปียรูป สาทรูป อปียรูป และอสาทรูป ครั้งหนึ่งแล้ว ตั้งอยู่โดยความมีกำลังยิ่งตราบเท่าที่กำลังแรงของความฟุ้งขึ้นในจิตที่มีอารมณ์นั้นเป็นเหตุยังไม่สงบ หมายความว่า อนุสัยเป็นกิเลสที่มีกำลังอยู่เสมอ เพราะสามารถมันคงขึ้นเรื่อยๆ ด้วยอำนาจของกิเลสที่ฟุ้งขึ้นในจิตเป็นนิตยในวัฏสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ไม่มีผู้ใดละได้ด้วยความเพียรธรรมดา^{๑๐๗} เมื่ออนุสัยฟุ้งขึ้น

^{๑๐๖} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๑๐๗} พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตถทีปนี, หน้า ๖๙๒.

ในจิตเสมอเพราะได้รับเหตุปัจจัย ก็จะมีกำลังมากขึ้นเป็นพิเศษ แต่เมื่อถูกข่มไว้ด้วยการได้รับธรรมที่ตรงข้ามกัน คือ การละด้วยวิปัสสนาญาณโดยตันทคฺพาน ย่อมทำให้มีกำลังลดลง กิเลสย่อมไม่นอนเนื่องในอารมณ์ที่กำหนดรู้ที่ปรากฏทางทวาร ๖^{๑๐๘}

เมื่ออารมณ์ณาสัยสงบไปตั้งนั้น วิติกมกกิเลส หรือกิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจา และปริยภูฐานกิเลส หรือกิเลสอย่างกลางที่พลุ่งขึ้นมาเร้ารุ่มอยู่ในจิตใจ เช่น นิวรณ์ ๕ ตลอดจนกุศลกรรม อกุศลกรรม และวิบากชั้นที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมีอนุสัยก็พลอยสงบไปด้วย^{๑๐๙} อีกนัยหนึ่งก็คือ เมล็ดพันธุ์แห่งกิเลสก็จะไม่สามารถงอกงามได้^{๑๑๐} นั่นเอง

๓) เมื่อปัญญาเร่งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ และจิตไม่ถอยกลับแต่แล่นเข้าสู่พระนิพพาน คือ ความดับไปเลย ย่อมละสังโยชน์ ๑๐ ได้ตามลำดับของการบรรลุดรรชนีโลกุตตระ

สังโยชน์ คือกิเลสที่ผูกเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏสงสาร โดยทำให้เวียนตายเวียนเกิดจากภพเก่าไปสู่ภพใหม่ พระอภิธรรมปิฎก ชัมมสังคณี สัญญชนโคจจกะ แสดงสภาวะธรรมที่เป็นสังโยชน์มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑. กามราคสังโยชน์ ๒. ปฏิฆสังโยชน์ ๓. มานสังโยชน์ ๔. ทิฏฐิสังโยชน์ ๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์ ๖. สีลัพตปรัมมาสสังโยชน์ ๗. ภวราคสังโยชน์ ๘. อิสสาสังโยชน์ ๙. มัจฉริยะสังโยชน์ และ ๑๐. อวิชชาสังโยชน์^{๑๑๑}

สังโยชน์ที่ละได้โดยสิ้นเชิงตามขั้นของการบรรลุดรรชนี มีดังนี้

ก. สังโยชน์ที่ถูกประหารด้วยโสดาปัตติมรรค ได้แก่ ๑. สักกายทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่ามีอัตตาหรือตัวตน ความยึดถือโดยวิปลาส ๒. วิจิกิจฉา คือความเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ เป็นต้น ๓. สีลัพตปรัมมาส คือความถือมั่นศีลพรต^{๑๑๒} ๔. อิสสา คือความริษยา และ ๕. มัจฉริยะ คือความตระหนี่ที่อยู่ ตระกูล ลาภ วรรณะ และธรรม^{๑๑๓}

ข. สังโยชน์ที่ถูกประหารด้วยสกทาคามิมรรค ได้แก่ ส่วนหยาบของ ๖. กามราคะ คือความกำหนัดในกามคุณ และ ๗. ปฏิฆะ คือความอาฆาต ความคิดประทุษร้าย^{๑๑๔}

ค. สังโยชน์ที่ถูกประหารด้วยอนาคามิมรรค ได้แก่ กามราคะและปฏิฆะส่วนละเอียด

ง. สังโยชน์ที่ถูกประหารด้วยอรหัตตมรรค ได้แก่ ๘. มานะ คือความถือตัว ความเชิดชูตนดูจรง ๙. ภวราคะ คือความพอใจ ตัณหาในภพทั้งหลาย ๑๐. อวิชชา คือความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความหลง^{๑๑๕}

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒**, หน้า ๕๓๑, ๕๓๔, ๕๓๘.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๘.

^{๑๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิมมิกสูตร ปริศนาแห่งจอมปลวก**, หน้า ๑๙๔.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๒๘/๒๘๕-๒๘๘.

^{๑๑๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๖๑-๑๒๖๔/๓๒๐.

^{๑๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑**, หน้า ๒๗๘.

^{๑๑๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๐.

^{๑๑๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๑๐๑.

๔.๔ สรุปท้ายบท

การศึกษาปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนากาวนา พบว่ามูลฐานของปัญญาารู้แจ้งมี ๔ ประการ คือ ๑) ความหมัดจดแห่งศีล และความหมัดจดแห่งจิตที่มีขณิกสมาธิเทียบเท่าอุปาจารสมาธิเกิดร่วมด้วย ๒) วิปัสสนาขณิกสมาธิมีรูปและนามเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเท่านั้น ที่ต้องกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ๓) การกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปนามต้องให้เท่าทันปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่อง และ ๔) โดยให้กำหนดรู้ไปที่ละอาการหรืออารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนตามลำดับที่เกิดขึ้น จึงจะสามารถรู้แจ้งสภาวะธรรมที่เป็นปรมาัตถ์และความเกิดดับของรูปและนามได้

เมื่อมูลฐานพร้อมแล้ว การกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะเพื่อปัญญาารู้แจ้งจึงจะดำเนินได้อย่างเท่าทันความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของรูปและนาม ในขณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป โดยในระยะเริ่มต้นของการเจริญวิปัสสนากาวนาโดยเฉพาะผู้ปฏิบัติใหม่ ให้กำหนดรู้สภาวะธรรมความเคลื่อนไหวทางกายหรือรูปขั้นก่อน เพราะรูปเป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจนกว่านามซึ่งเป็นอารมณ์ที่ละเอียดปราณีต การกำหนดรู้จึงมักมีลำดับจากรูปสู่นาม เมื่อนามปรากฏ อันได้แก่ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น ตามกระบวนการรับรู้อารมณ์ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ก็พึงกำหนดรู้ให้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามขั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เมื่อการกำหนดรู้มีกำลังแก่กล้าขึ้น ย่อมรู้เห็นสภาวะธรรมที่เป็นปรมาัตถ์ของขั้น ๕ ที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติได้ชัดเจนขึ้น

การกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมรูปนามในปัจจุบันขณะดังกล่าวข้างต้น ย่อมนำไปสู่การเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะของรูปนามตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ โดยเบื้องต้นเป็นภูมิแห่งญาติปริยญา เป็นการกำหนดรู้เพื่อก่อให้เกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะลักษณะและความแตกต่างระหว่างรูปกับนามในญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ และปัญญาารู้แจ้งความเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันในญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

การกำหนดรู้รูปนามสืบต่อไป คือ ภูมิแห่งตริณปริยญา เพื่อให้เกิดปัญญาารู้แจ้งสามัญลักษณะของสภาวะธรรมทั้งหลายมี ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจลักษณะ คือลักษณะไม่เที่ยงเพราะมีสภาวะสิ้นไปดับไป ทุกขลักษณะ คือลักษณะเป็นทุกข์เพราะมีสภาวะเป็นภัย และอนัตตลักษณะ คือลักษณะมิใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร โดยต้องกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันขณะให้รู้เห็นเท่าทันความเกิดดับ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ความไม่มีแก่นสารว่างเปล่าจากตัวตนของรูปนาม จึงจะเกิดปัญญาารู้แจ้งพระไตรลักษณ์ตามลำดับญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ จากนั้นจะเกิดปัญญาารู้แจ้งพระไตรลักษณ์ได้ชัดแจ้งขึ้นอีก เมื่อสามารถกำหนดรู้รูปนามที่เกิดขึ้นแล้วสิ้นไปดับไปทันทีแบบเป็นคนละส่วนกันได้ได้อย่างชัดเจน เรียกได้ว่าเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๔ อุทฺถัพพญาณแล้ว

ต่อมา เริ่มเข้าสู่ภูมิแห่งปหานปริยญา ตั้งแต่ญาณที่ ๕ ภัทฺถญาณเป็นต้นไปจนถึงมัคคญาณ โดยในญาณที่ ๕ นี้ ปัญญาารู้แจ้งที่ประจักษ์ชัดที่สุดในความไม่เที่ยงหรืออนิจจลักษณะของรูปนาม โดยจะกำหนดรู้เห็นแต่สภาวะสิ้นไปดับไปของรูปนามและความดับไปของจิตที่กำหนดรู้อย่างรวดเร็ว เมื่อปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะดังกล่าวแล้ว จะสามารถประหาณอารมณ์มณฺุสยิกิเลสได้ด้วยตทั้งปหานตั้งแต่ญาณที่ ๕ นี้เรื่อยๆ ไปจนถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ส่วนการละอนุสยิกิเลสแบบเด็ดขาดได้ด้วยสมุจเฉทปหานหรือด้วยมัคคญาณเท่านั้น

ปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะลำดับต่อมา คือ ปัญญาารู้แจ้งทุกขลักษณะของรูปและนามทั้งปวงตามความเป็นจริงเพราะมีสภาวะเป็นภย โดยจะเกิดปัญญาารู้แจ้งตามประเภทแห่งการกำหนดรู้ คือ ตั้งแต่ญาณที่ ๖ ญาณ ปัญญาารู้แจ้งโดยความน่ากลัว ญาณที่ ๗ อาทินวญาณ ปัญญาารู้แจ้งว่าเป็นทุกข์มีแต่โทษ ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ ปัญญาารู้แจ้งความเบื่อหน่าย จนถึงญาณที่ ๙ มุญจितุกัมยตาญาณ ปัญญาารู้แจ้งที่ต้องการหลุดพ้นจากรูปนามทั้งหลาย

เมื่อกำหนดรู้รูปและนามต่อไป จะเกิดปัญญาารู้แจ้งพระไตรลักษณ์อีกครั้งหนึ่งในญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขชาญาณ โดยจะรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งลักษณะ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้น การกำหนดรู้สภาวะธรรมซึ่งเกิดตัวอย่างรวดเร็วมากได้อย่างชัดเจนทุกๆ ขณะ จนกระทั่งจิตมีสภาพวางเฉยมีใจเป็นกลางในรูปนามทั้งปวง เรียกได้ว่าเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑๑ สังขารูปกชาญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ละเอียดประณีตที่สุด ดังนั้น ธรรมราชาจะเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่สามารถกำหนดรู้และละความยินดีนี้ได้ ก็ไม่อาจจะกำหนดรู้อย่างจดจ่อต่อไปในในความไม่เที่ยง หรือเป็นทุกข์ หรือเป็นอนัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อเนื่องต่อไป แต่ถ้าละความยินดีดังกล่าวได้ ปัญญาารู้แจ้งในญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณก็จะเกิดติดตามมา เมื่ออนุโลมญาณเกิดขึ้นแล้วและไม่ถอยกลับ ย่อมนำไปสู่จุดหมายปลายทางของการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ มรรค ผล และพระนิพพานในที่สุด

ดังเห็นได้ว่า ปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีหลักการสำคัญที่ต้องปฏิบัติอย่างใส่ใจ คือ การกำหนดรู้ให้เท่าทันสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้นทั้งทางกายและใจ ไม่ว่าสภาวะธรรมจะมีความประณีตละเอียดนุ่มนวลเพียงใด หรือมีทุกขเวทนาเท่าใดก็ตาม ก็ต้องเพียรกำหนดรู้ให้เท่าทันปัจจุบันขณะ และผลของการปฏิบัติคือปัญญาารู้แจ้งจะมาปรากฏขึ้นเองตามลำดับวิปัสสนาญาณ

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง ปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และ ๓) เพื่อศึกษาปัญญาไร้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ตลอดจนผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา สาระสำคัญของผลการวิจัยและข้อเสนอแนะมีดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า สภาวะธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ เรียกว่า ขันธ์ ๕ หรือเบญจขันธ์ คือกองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่มาประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ที่รวมเข้าเป็นชีวิต หรือโดยย่อคือ รูปและนาม

คำว่า “ที่เป็นปัจจุบัน” หรือ “ปัจจุบันขณะ” ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยแรก ความหมายแห่งกาลเวลา หมายถึง เวลาเดี๋ยวนี้ เวลาขณะนี้ กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ เวลาในระหว่างอดีตและอนาคต

ส่วนนัยที่สอง หมายถึง ปัจจุบันของอารมณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ ที่ปรากฏอยู่ อารมณ์ในที่นี้คือ สิ่งที่เกิดรับรู้ทางทวาร ๖ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ แบ่งออกเป็นอารมณ์ที่เกิดรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ ซึ่งอารมณ์เหล่านี้เป็นรูปธรรม เรียกว่า โคจรรูป หรือวิสัยรูป ส่วนอารมณ์ที่เกิดรับรู้ทางทวารที่ ๖ คือ มโนหรือใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และพระนิพพาน ซึ่งเป็นนามธรรม ดังนั้น อารมณ์จึงมีทั้งที่เป็นรูปและนาม หรือขันธ์ ๕ ซึ่งขันธ์ ๕ นี้เป็นวิปัสสนาภูมิหนึ่งในวิปัสสนาภูมิ ๖ คือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา

ปัจจุบันหรือปัจจุบันขณะ ตามนัยที่สองนี้ จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) ปัจจุบัน-โดยขณะ หรือขณะปัจจุบัน ๒) ปัจจุบันโดยสันตติหรือสันตติปัจจุบัน และ ๓) อธิธาปัจจุบันหรือปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน โดยปัจจุบันในแต่ละประเภทมีระยะการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปของสภาวะธรรมแตกต่างกัน สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติที่นับเนื่องด้วยกระแสรูป ๑-๒ วิถิจิต และกระแสนาม ๒-๓ วิถิจิต ในช่วงนี้จิตเพียงแต่รับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตม์เท่านั้น และทำให้รู้เห็นเท่าทัน

ความเกิดดับของสภาวะธรรมได้ชัดเจน จึงสำคัญมากที่ต้องกำหนดรู้สภาวะธรรมให้เท่าทันหรือไม่ช้ากว่าปัจจุบันโดยสันตติ ดังเห็นได้จากความหมายของปัจจุบันทั้ง ๓ ประเภทดังนี้

๑) ปัจจุบันโดยขณะหรือขณะปัจจุบัน มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ ปัจจุบันอารมณ์ของรูปธรรมนามธรรมที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ขณะ คือ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป และนัยที่ ๒ ปัจจุบันอารมณ์ช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ ถึงขณะทั้ง ๓ คือ อุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ รวมถึงขณะจิตหรือจิตดวงหนึ่งๆ ในวิถิจิตที่เกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสาย ซึ่งตามนัยที่ ๒ นี้ มีแต่พระสัพพัญญูสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ทรงหยั่งรู้ได้อย่างเท่าทันความเกิดขึ้นหรือดับไปในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ได้

๒) ปัจจุบันโดยสันตติหรือสันตติปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ สันตติของรูป และสันตติของนาม โดยต้องนับเนื่องด้วยวาระของกระแสรูปและนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน สันตติของรูป หมายถึง ปัจจุบันนับเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสจิต ๑ หรือ ๒ วิถี กระแสจิตนี้ก็คือปัญจทวารวิถิจิต ซึ่งวิถิจิต ๑ วิถี คืออายุของรูปธรรม ๑ รูป โดยเต็มที่มี ๑๗ ขณะจิต บางวิถิจิตอาจมีขณะจิตน้อยกว่าเพราะขึ้นอยู่กับความชัดของอารมณ์ที่ปรากฏ ส่วนสันตติของนาม หมายถึง ปัจจุบันนับเนื่องด้วยวาระแห่งขณะ ๒-๓ วิถิจิต หรือมโนทวารวิถิจิต ๒-๓ วิถีที่ดำเนินไปถึงที่สุดของขวนจิต โดยที่มโนทวารวิถิจิตโดยเต็มที่มี ๑๒ ขณะจิต แต่หากเป็นขวนวาระจะมี ๑๐ ขณะจิต

วิถิจิตจะดำเนินไปที่ละวิถีที่ต่อเนื่องกันไปอย่างไม่ขาดสาย ปัญจทวารวิถิจิตจะสำเร็จกิจการรับรู้อารมณ์ทางทวาร ๕ ได้ ก็ต้องอาศัยใจคือมโนทวารวิถิจิต ซึ่งการกำหนดรู้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติของมโนทวารวิถิจิต มีความหมายอย่างยิ่งเพราะเป็นช่วงที่จิตเพียงแต่รับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตม์เท่านั้น เช่น ถ้าเป็นรูปารมณและกำหนดรู้สภาวะการเห็นได้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติในมโนทวารวิถิจิตแรกหรือวิถิจิตที่ ๒ หรือ ๓ การรับรู้อารมณ์ก็เป็นเพียงสักแต่ได้เห็นสภาวะปรมาตม์ อีกทั้งทำให้รู้เห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมรูปนามได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและขณบัญญัติ โดยวิถิจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว

๓) อัทธาปัจจุบันหรือปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน คือ ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุบันโดยสันตติออกไป โดยหมายเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปหรือกำลังเกิดขึ้น ซึ่งถูกกำหนดเป็นช่วงๆ ตามขวนวาระ ส่วนอัทธาปัจจุบันที่หมายถึงปัจจุบันที่กำหนดไว้ช่วงหนึ่งนั้น อาจพิจารณาในแง่ของอนุমানวิปัสสนา คืออนุমানรู้ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตได้เมื่อการกำหนดรู้ปัจจุบันขณะมีกำลังแก่กล้าแล้ว

ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ หรือสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของขั้น ๕ ย่อมมีปัจจุบันหลายระยะของอุปาทาหะ ฐิติ และภังคะ ตั้งแต่ระยะที่เป็นดวงจิต ขณะจิต วิถิจิต ปัจจุบันธรรม และภพ ซึ่งการหยั่งเห็นกระแสของรูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะในระยะต่างๆ ที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปได้อย่างเท่าทันและชัดเจนเพียงใดนั้น ย่อมเป็นไปได้ด้วยอำนาจของอตุตต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน และความเพียรต่างกันของแต่ละบุคคล

เมื่อรูปที่เป็นปัจจุบัน คือ อายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน คือ จิตจะออกมารับอารมณ์ ความประจวบกันแห่งองค์ประกอบทั้งสาม คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เกิดเป็นสัมผัส ถ้ากำหนดรู้ขณะที่สัมผัสเกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติ สภาวะธรรมของรูปนามก็จะดับลงทันทีตรงนั้น และไม่ดำเนินต่อเข้ากับนามขั้นที่เหลือ

แต่หากกำหนดรู้ไม่เท่าทันขณะเกิดเป็นสัมผัส ก็จะเข้ามากระทบจิตแรงขึ้นจนทำให้เกิดเวทนาที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา ซึ่งเกิดได้ทั้งทางกายและใจ ถ้ากำหนดรู้เท่าทันความรู้สึกที่เกิดขึ้น เวทนาจึงดับลง มิเช่นนั้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินต่อไป คือเมื่อเสวยอารมณ์ใด ย่อมเกิดเป็นสัญญาที่เป็นปัจจุบัน คือหมายรู้อารมณ์นั้น เมื่อหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมเกิดสังขารที่เป็นปัจจุบัน คือนำอารมณ์นั้นไปปรุงแต่งจิต โดยมีเจตนาเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่งให้เป็นกุศล อกุศล หรือ อพยากฤตก็ได้ ด้วยเหตุนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดรู้สัมผัสอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ ก็จะเป็นการตัดต้นทางกิเลสไม่มาต่อเข้ากับเวทนา สัญญา และสังขาร

อย่างไรก็ดี การกำหนดรู้ดังกล่าวทำไมได้ง่ายนักโดยเฉพาะในช่วงต้นของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะที่กำลังปรากฏอยู่ ให้เห็นความเป็นจริงของรูปนามที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไปในทุกอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ และเข้ามาสู่จิต การหยั่งรู้ความเกิดและความดับของรูปนามมีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นการรู้เห็นความเป็นจริงของชีวิตโดยปรมาตถสัจจะ

๕.๑.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การเจริญวิปัสสนาภาวนามี ๔ แบบ ได้แก่ ๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา คือการเจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้น ๒) วิปัสสนापुพพังคมสมถภาวนา คือการเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น ๓) สมถวิปัสสนายุกนัทธิภาวนา คือการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป และ ๔) ฉัมมุทธัจจวิคคหิตมานัส คือวิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุทธัจจหรือวิปัสสนูปกิเลส โดยในการเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องอาศัยการกำหนดรู้อารมณ์อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ ๖ หรือภูมิใดภูมิหนึ่งใน ๖ ภูมิ ได้แก่ ชั้นธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่ออยู่วิปัสสนาภูมิ ๖ แล้ว มีเพียง ๒ อย่าง คือ รูปธรรมและนามธรรม หรือรูปนาม ในการศึกษาครั้งนี้มีความสอดคล้องตามวิธีปฏิบัติแบบวิปัสสนापुพพังคมสมถภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนาก่อนสมถะภายหลัง โดยการเจริญวิปัสสนาขณิกสมาธิ คือสมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะตามสภาวะธรรมของรูปนามในปัจจุบันขณะนั้นๆ เมื่อเจริญวิปัสสนาขณิกสมาธิจนกระทั่งจิตไม่ซัดส่ายและแนบอยู่กับอารมณ์ปัจจุบันที่กำหนดรู้อยู่เป็นเวลานาน จะทำให้จิตสงบจากนิวรณ์และมีกำลังเทียบเท่ากับอุปปจารสมาธิแล้ว จึงกำหนดรู้อารมณ์ด้วยโลกียปริยญา ๓ คือการกำหนดรู้ชั้นธ ๕ หรือรูปนามโดยรอบคอบครบถ้วนตามลำดับมี ๓ ชั้น ได้แก่ ญาตปริยญา ตีรณปริยญา และปหานปริยญา

๕.๑.๓ ปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมเกิดขึ้นหลังจากการกำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ โดยในการศึกษาครั้งนี้ ได้กำหนดขอบเขตปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ ดังสรุปได้ต่อไปนี้

๑) ญาตปริยญา คือ การกำหนดรู้ด้วยความรู้ โดยกำหนดรู้ตามสภาวะลักษณะจำเพาะแห่งสภาวะธรรมหรือรูปนามหรือชั้นธ ๕ เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าวแล้ว ย่อมเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

๒) ตีรณปริยญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา โดยการยกสภาวะธรรมหรือรูปนามที่รู้แล้วในญาตปริยญา ขึ้นสู่การกำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรองที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญญลักษณะ คือ

อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ หรือพระไตรลักษณ์ เมื่อกำหนดรู้ได้ดังกล่าวแล้ว ย่อมเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ถึงญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ

๓) ปหานปริยญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการละ โดยมีวิปัสสนาปัญญาที่มีพระไตรลักษณ์ เป็นอารมณ์กำหนดรู้สภาวะธรรมหรือรูปนามนั้นๆ และละสิ่งที่พึงละไปโดยลำดับ เมื่อกำหนดรู้ได้ ดังกล่าว ชื่อว่า ปหานปริยญา ย่อมเกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับตั้งแต่ญาณที่ ๕ กังคญาณ, ญาณที่ ๖ ภยญาณ, ญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ, ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ, ญาณที่ ๙ มุญจิตุกัมยตาญาณ, ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานญาณ, ญาณที่ ๑๑ สังขารุเปกขาญาณ, จนถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

ปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับญาณดังกล่าว เป็นการละธรรมหรือต้นเหตุต่างๆ อันเป็นเครื่องปิดกั้นสภาวะธรรมความเป็นจริงของรูปนามได้โดยลำดับตั้งแต่ญาณที่ ๑ เป็นต้นไป เรียกว่าเป็นการละด้วยตทั้งคพหาน ที่ส่งผลให้เกิดปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะตามลำดับวิปัสสนาญาณ และส่งผลถึงการปรากฏแห่งมรรคได้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

การศึกษาปัญญาารู้แจ้งสภาวะธรรมปัจจุบันขณะในการเจริญวิปัสสนาภาวนาครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสารที่มีเนื้อหาทั้งด้านหลักธรรมหรือปรีชาธรรม และแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แม้ว่าในด้านวิธีการปฏิบัติและการกำหนดรู้อารมณ์ต่างๆ ได้ใช้แนวทางวิปัสสนาภาวนาแบบพองยุบ หรือที่เรียกทั่วไปว่า ‘พองหนอ-ยุบหนอ’ เป็นหลัก ตลอดจนในการยกตัวอย่างต่างๆ ก็ตาม แต่ในส่วนที่เป็นหลักธรรมนั้น เป็นพระธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา รวมทั้งข้อมูลทฤษฎีภูมิ ส่วนหนึ่งที่เป็นตำราวิชาการพระพุทธศาสนา ซึ่งอธิบายขยายความพระธรรมต่างๆ โดยไม่ได้ระบุเจาะจงว่าต้องเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยวิธีการแบบใด ดังนั้น หลักธรรมต่างๆ ที่ปรากฏในการศึกษาครั้งนี้ จึงเป็นหลักธรรมเพื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ในทุกแนววิธีการหรือทุกสาย ไม่จำกัดเฉพาะวิปัสสนาภาวนาแบบพองยุบเท่านั้น

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวกับวิถิจิตโดยสังเขปเท่านั้น ซึ่งเรื่องวิถิจิตเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง เพราะเป็นพื้นฐานความเป็นจริงของรูปนามโดยปรมัตถสัจจะ โดยเฉพาะเมื่อจิตดำเนินไปถึงที่สุดของขวนจิต ๗ ขณะจิต ย่อมมีผลต่างๆ หลายประการติดตามมา จึงขอเสนอประเด็นที่น่าศึกษาต่อไป ๓ เรื่อง ได้แก่

- ๑) ศึกษาอิทธิพลของวิถิจิตในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๒) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขวนจิตกับการบรรลุธรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขวนจิตกับกรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

(๑) พระไตรปิฎก:

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

(๒) อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑.
พระพุทธโฆสเถระ. อัญญาสาธิต. แปลและอธิบายโดยพระคณาจารย์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๔.
พระพุทธทิตเถระ. อภิธัมมาวตาร. แปลและอธิบายโดยพระคณาจารย์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
พระอนรรุทและพระญาณธนะ. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลโดยพระคณาจารย์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

เชมเย สยาดอ พระชนกาภิงค์ อัครมหาภิกษุเจ้าอาวาส. วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร. แปลโดยมณฑาทิพย์ คุณวัฒนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙.
ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยวิปฏิบัติวิปัสสนาที่ตนบรรลุด้วยตนเอง. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
พระคณาจารย์. ส่องสภาวะธรรม. ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑.
พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๙). วรรณกรรมไทยเรื่องกรรมที่ปณี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๗.
สมเด็จพระญาณสังวร. แนวปฏิบัติในโพธิปักขิยธรรม ๓๗. กรุงเทพมหานคร: วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๒๖.

- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **การปฏิบัติกรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- _____ . **ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร ธรรมบรรยายสอนพระใหม่ พุทธศักราช ๒๕๓๑-๒๕๓๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๕๒.
- _____ . **๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๕๒.
- _____ . **ธรรมาภิธาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน). ๒๕๕๒.
- _____ . **หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ผลึกไท จำกัด. ๒๕๕๔.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **คำวัด**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เลี้ยงเชิงเพียรเพื่อพุทธศาสน์ จำกัด, ๒๕๕๖.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙). **วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- พุทธทาสภิกขุ. **การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต**. กรุงเทพมหานคร: วาเวการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุค)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- พันตรี ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร: อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๐.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)**. แปลโดยจ่ารัฐ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ . **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์ จำกัด, ไม่ระบุปีพิมพ์.
- _____ . **วรมิกสูตร ปริศนาแห่งจอมปลวก**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.
- _____ . **วิสุทธิญาณกว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖**. แปลโดยอนิต อยู่โพธิ์. กรุงเทพมหานคร: บ้านโพธิมาน, ๒๕๑๗.

- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ปฏิจจนุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- พระสาสนโสภณ. **การปฏิบัติทางจิต**. (เจ้าภาพพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวิชาสารรงค์ (น้อย เพทวนิช) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ๒๕๐๙). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- พระอาจารย์ภักทันทตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ. ดร. **ปฐมวิปัสสนา วงศ์ในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔.
- พระภักทันทตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ดร. **พระธรรมเทศนา ปฏิจจนุปบาทสงเขปกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครนายก: ศูนย์กลางการศึกษาวิปัสสนาธุระพุทธวิหาร, ๒๕๕๓.
- พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ หลักสูตรชั้นจุฬารามิกะตรี**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. **ปรมัตถธรรมโดยสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โอ. เอส. พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

(๒) วิทยานิพนธ์:

- พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์). “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทภรัตตสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู). “ศึกษาสภาพารูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระอนุชา ถาวรสุทธิ (ลับบัวงาม). “การศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พยุ่ง พุ่มพวง. “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- แม่ชีสุตา โรจนอุทัย. “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุบันขณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

อรรถัย มีแสง. “อิทธิพลของสังขารที่มีต่อพฤติกรรมมนุษย์”. สารนิพนธ์. หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร
 ดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

๒. ภาษาอังกฤษ:

Buddhaghosa Bhadantācariya. **The Path of Purification (Visuddhimagga)**. tr. by
 Bhikkhu Ñāṇamoli. Fourth Edition. Kandy: Buddhist Publication Society,
 2010.

Bhante Sujiva. **The Tree of Wisdom The River of No Return: The practice and
 development on insight meditation**. Penang: Sukhi Hotu Sdn Bhd, 2009.

_____. **Footpaths through the Wild Mists of Mount Illusion: The Practice of
 Insight Meditation in the light of elementary Buddhist metaphysics**.
 Penang: Sukhi Hotu Sdn Bhd, 2015.

Bhikkhu Khemavamsa. “Contemplation of the Mind-Practising Cittanupassana”.
 < <http://www.abuddhistlibrary.com>> [September 19, 2015].

Robin. “Important Principles on the Realization of Nibbāna”. <[http://www.
 buddhistteachings.org/important-principles-on-the-realization-of-nibbana](http://www.buddhistteachings.org/important-principles-on-the-realization-of-nibbana)>
 [December 4, 2015].

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	นางสาวนฤมล อภินิเวศ
เกิดวันที่	วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๒
ภูมิลำเนา	กรุงเทพมหานคร
การศึกษา	
๒๕๒๕	นิติศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒๕๔๑	Postgraduate Certificate in Environmental Education University of Strathclyde, Glasgow, Scotland, United Kingdom
๒๕๕๔	ประกาศนียบัตรบัณฑิต สาขาพระไตรปิฎกศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ประสบการณ์	
๒๕๕๔	ฝึกอบรมวิปัสสนาภาวนา ระยะเวลา ๓๐ วัน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอเขาช่อง จังหวัดนครราชสีมา
๒๕๕๕	ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ระยะเวลา ๗ เดือน (พ.ธ.ม. วิปัสสนาภาวนา) ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอเขาช่อง จังหวัดนครราชสีมา
๒๕๕๖-๒๕๕๗	ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ระยะเวลา ๑ ปี ณ วัดจตุรตถกัมมัฏฐาน อำเภอท่าซู้เหล็ก สหภาพเมียนมาร์
๒๕๕๘-ปัจจุบัน	- ล่ามแปลไทย-อังกฤษ ในการสอนวิปัสสนาภาวนาโดยพระอาจารย์เด่น กุสลจิตโต ณ เมือง Ponferrada ประเทศสเปน เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน-๑๖ พฤษภาคม ๒๕๕๘ - ล่ามแปลพร้อม (Simultaneous interpreter) อังกฤษ-ไทย ในงานธรรม เทศนาโดยองค์ทาลลามะ (His Holiness the 14th Dalai Lama South- East Asia Teaching 2015) ณ เมือง Dharamsala ประเทศอินเดีย เมื่อ วันที่ ๗-๑๐ กันยายน ๒๕๕๘ - ล่ามแปลอังกฤษ-ไทย ในการส่งอารมณ์สำหรับผู้ปฏิบัติชาวต่างประเทศ
ผลงานทางวิชาการ	
๒๕๕๗	บรรณาธิการร่วม (Co-editor) หนังสือ ‘Living Landscapes, Connected Communities: Culture, Environment, and Change across Asia’, Areca Books and API Fellowships Program
๒๕๕๕	บรรณาธิการและนักเขียนร่วม หนังสือ ‘แนวทางสร้างสรรค์โรงเรียนสิ่งแวดล้อม ศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน (Eco-school)’, กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ฯลฯ
ปีที่เข้าศึกษา	มิถุนายน ๒๕๕๔
ปีที่สำเร็จการศึกษา	มีนาคม ๒๕๕๘
ที่อยู่ปัจจุบัน	๔๔ ซอยสังคมสงเคราะห์ ๖ แขวงลาดพร้าว เขตลาดพร้าว กทม. ๑๐๒๓๐ อีเมล: n.aphinives@gmail.com